



**“MODERN” KENT VE KENTLİ KİMLİĞİNİN
İNŞASINDA BİR ARAÇ OLARAK İŞÇİ YERLEŞKELERİ**

İldem DİNAR



T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

**“MODERN” KENT VE KENTLİ KİMLİĞİNİN İNŞASINDA BİR ARAÇ
OLARAK İŞÇİ YERLEŞKELERİ**

İldem DİNAR
0000-0003-1581-4392

Doç. Dr. Sebla ARIN ENSARİOĞLU
(Danışman)

YÜKSEK LİSANS TEZİ
MİMARLIK ANABİLİM DALI

BURSA – 2024
Her Hakkı Saklıdır

ÖZET

Yüksek Lisans

“MODERN” KENT ve KENTLİ KİMLİĞİNİN İNŞASINDA BİR ARAÇ OLARAK
İŞÇİ YERLEŞKELERİ

İldem DİNAR

Bursa Uludağ Üniversitesi
Fen Bilimleri Enstitüsü
Mimarlık Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Sebla ARIN ENSARIOĞLU

Sanayi Devrimi 18. Yüzyıldan beri günlük yaşantının bir parçası olarak süregelen ve bugün halen tüm dünya ülkelerinde dönüşümü tetikleyen bir süreci tanımlamaktadır. Bu doğrultuda, tez çalışması Cumhuriyet’in devraldığı miras üzerinden gelişen ve günümüze kadar süregelen sanayi tesislerinin mekânsal planlamalarının, kentin hem fiziksel hem de toplumsal yapısını nasıl dönüştürdüğünü belirlemeye yönelik bir okuma yapmayı amaçlamaktadır. Devrimin beraberinde getirdiği yeni yaşam biçimlerinin, bir arada yorumlanabileceği mekânlardan biri olarak fabrika yerleşkelerinin sürecin eleştirel bir zeminde incelenmesine olanak sağladığı düşünülmektedir. Bu bağlamda “modern” kent ve kentli tahayyülünün Türkiye ve özelinde Bursa’daki karşılıkların araştırılmaktadır.

Cumhuriyetin erken dönemlerinde Türkiye’deki iktisadi kalkınma planının dayandığı sanayi faaliyetleri doğrultusunda kurulan birinci sanayileşme dalgasının önemli tekstil fabrikalarından İpek- İş Fabrikası (1925), Merinos Fabrikası (1938) ve ikinci önemli sanayileşme dalgasının lokomotiflerinden olan otomotiv sektöründen Tofaş (1971) ve Renault (1971) fabrikaları ele alınmaktadır.

Bu sektörler ve örnek kuruluşlar, faaliyet gösterdikleri süreç boyunca kente sağladıkları ekonomik, sosyal ve kültürel etkiler temelinde incelenmektedir. Bu tez çalışması, sanayi kuruluşlarının çalışanlarına yönelik olarak geliştirdiği barınma ve sosyalleşmeye yönelik yapılaşmalarını, üretim araçlarının ve toplumsal yapının modernleşme politikaları çerçevesinde değerlendirmektedir. Bu analiz, kentsel mekân ve toplumsal dinamikler üzerindeki karmaşık etkilerin anlaşılmasına katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Sanayileşme, modernleşme, Bursa, fabrika yerleşkeleri, kentsel yapı, kentli

2024, vii + 158 sayfa.

ABSTRACT

MSc Thesis

WORKER SETTLEMENTS AS A MEDIUM IN THE CONSTRUCTION OF THE “MODERN” CITY AND URBAN IDENTITY

İldem DİNAR

Bursa Uludağ University
Graduate School of Natural and Applied Sciences
Department of Architecture

Supervisor: Doç. Dr. Sebla ARIN ENSARİOĞLU

The Industrial Revolution, which has been an integral part of daily life since the 18th century, continues to drive transformation in countries worldwide. In this context, this thesis aims to analyze the spatial planning of industrial facilities that have developed from the legacy inherited by the Republic and persisted to the present day, and how these facilities have transformed both the physical and social structures of the city. Factory complexes, as spaces where the new lifestyles brought about by the revolution can be collectively interpreted, are considered to provide a critical ground for examining this process. In this framework, the study investigates the manifestations of the “modern” city and urbanite imagination in Turkey, particularly in Bursa.

In the early Republican period, significant textile factories established during the first wave of industrialization, based on Turkey's economic development plan, such as İpek-İş Factory (1925) and Merinos Factory (1938), are examined alongside Tofaş (1971) and Renault (1971) factories from the automotive sector, which were pivotal in the second wave of industrialization.

These sectors and exemplary establishments are analyzed based on the economic, social, and cultural impacts they have had on the city throughout their operational periods. This thesis evaluates the housing and socialization arrangements developed by industrial organizations for their employees within the framework of the modernization policies of production tools and social structures. This analysis aims to contribute to the understanding of the complex effects on urban space and social dynamics.

Key words: Industrialization, modernization, Bursa, factory complexes, urban structure, urbanite

2024, vii + 158 pages.

TEŞEKKÜR

Tez çalışmam boyunca bana rehberlik ettiği ve bilgi birikimini cömertçe paylaştığı için kıymetli tez danışmanım Doç. Dr. Sebla Arın Ensarioğlu'na, sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Jüri üyelerim Doç. Dr. Miray Gür ve Dr. Öğr. Üyesi Eda Özsoy'a sundukları yapıcı eleştirileri ve katkıları için teşekkür ederim.

Beni her zaman destekleyen ve yolumu aydınlatan canım ailem, annem Nesrin, babam Metin ve biricik kardeşim Meltem'e, hayatımın pırıltıları olan lise arkadaşlarım Sebahat, Nehir ve Zeynep'e varlıklarıyla bana güç verdikleri için şükran borçluyum.

Tez yazma sürecimde yardım isteğimi hiç geri çevirmeyen arkadaşım Emre'ye, akademik yolculuğumda birlikte yürüdüğüm Kerim'e ve birlikte çalıştığım çalışma arkadaşlarıma destekleri ve iş birlikleri için teşekkür ederim.

İldem DİNAR

Temmuz, 2024

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
TEŞEKKÜR.....	iii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	v
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Amaç.....	2
1.2. Kapsam.....	3
1.3. Yöntem.....	4
2. KURAMSAL TEMELLER	6
2.1. Cumhuriyet Öncesinde Sanayileşme.....	8
2.1.1. Cumhuriyet öncesi sanayileşme, sosyal ve kültürel yaşam	12
2.1.2. Cumhuriyet öncesi sanayileşme sürecinde göç.....	13
2.1.3. Cumhuriyet öncesinde sanayi tesisleri	14
2.2. Cumhuriyet Döneminde Sanayileşme	19
2.2.1. Cumhuriyet sonrası sanayileşme, sosyal ve kültürel yaşam	22
2.2.2. Cumhuriyet sonrası dönemde kamu iktisadi teşekkülleri ve planlı dönem.....	23
2.2.3. Cumhuriyet sonrası sanayileşme ve neoliberal politikalar.....	27
2.2.4. Cumhuriyet sonrası sanayileşme sürecinde göç.....	30
2.3. Yerleşke Ölçeğinde Sanayi Tesisi Örnekleri	32
2.3.1. Ulusal örnekler	32
2.3.2. Uluslararası örnekler	47
2.4. Bölüm Değerlendirmesi	59
3. MATERYAL ve YÖNTEM.....	62
3.1. Materyal	63
3.2. Yöntem.....	64
4. BULGULAR ve TARTIŞMA.....	67
4.1. Bursa’ da Tekstil Sanayisi.....	69
4.1.1. Bursa Dokumacılık ve Trikotaj A.Ş. / İpekiş (1925)	73
4.1.2. Sümerbank Merinos Yünlü Sanayi Müessesesi (1935).....	82
4.2. Bursa’ da Otomotiv Sanayisi	91
4.2.1. OYAK- Renault Otomobil Fabrikası (1971).....	93
4.2.2. TOFAŞ/ Türk Otomobil Fabrikası A.Ş. (1971)	98
4.3. Bölüm Değerlendirmesi	104
5. SONUÇ.....	123
KAYNAKLAR	126
EKLER.....	132
EK 1.....	132
EK 2.....	135
EK 3.....	136
ÖZGEÇMİŞ	143

KISALTMALAR DİZİNİ

Kısaltmalar	Açıklama
BOSB	Bursa Organize Sanayi Bölgesi
DOSAB	Demirtaş Organize Sanayi Bölgesi
GÖB	Gecekondü Önlleme Bölgesi
KİT	Kamu İktisadi Teşekkülü
km	Kilometre
OSB	Organize Sanayi Bölgesi
OYAK	Ordu Yardımlaşma Kurumu
TOFAŞ	Türk Otomobil Fabrikası A.Ş.



ŞEKİLLER DİZİNİ

Sayfa

Şekil 2.1.	Tez çalışmasının kavramsal şeması.....	7
Şekil 2.2.	Bursa Organize Sanayi Bölgesi'nin ve çevresinin değişimi	26
Şekil 2.3.	Beykoz Kundura Fabrikası'nda Kutlamalar.....	34
Şekil 2.4.	Eskişehir DDY-Tülomsaş Yerleşkesi Lojmanları.....	36
Şekil 2.5.	Zonguldak Kömür-İş Projesi, vaziyet planı.....	44
Şekil 2.6.	Tahir Turan'ın cephe düzenlemesinde “Ankara'nın kübiği” etkisini yansıtan sıra evler projesi (1934)	45
Şekil 2.7.	New Lanark' ta çocuklara dans dersi.....	50
Şekil 2.8.	Beluik sakinleri evlerinin girişinde. Duvarda, evlerin yaşanmaz ilan edildiğine dair bir afiş.....	52
Şekil 2.9.	Pullman Tiyatrosu ve Pullman Arcade (AVM)	55
Şekil 3.1.	Çalışma sürecinde izlenen adımlar.....	63
Şekil 4.1.	Osmanlı Döneminde Bursa'daki ipek fabrikaları.....	70
Şekil 4.2.	Bursa'da 1930'lu yıllarda İpek Çekme fabrikasında çalışan kızlar.....	72
Şekil 4.3.	İpekiş Mensucat fabrikası.....	75
Şekil 4.4.	Bursa İpekiş Fabrikası idari binası.....	76
Şekil 4.5.	İpekiş Fabrikası lojman yapısı.....	76
Şekil 4.6.	İpekiş Fabrika alanındaki su kulesi ve süs havuzu.....	77
Şekil 4.7.	Ağustos 1932 tarihli Cumhuriyet Gazetesi kupür.....	79
Şekil 4.8.	Ocak 1933 İpekiş Reklamı, Cumhuriyet Gazetesi Arşivi.....	79
Şekil 4.9.	12 Ocak 1934 Sümerbank Reklamı, Cumhuriyet Gazetesi Arşivi.....	80
Şekil 4.10.	OSB'de İpekiş Mensucat Fabrikası.....	82
Şekil 4.11.	Merinos Fabrikası'nın açılışı ile ilgili 3 Şubat 1938 tarihli gazete kupürü.....	83
Şekil 4.12.	Merinos Fabrikası açılış törenine katılmak için gelen öğrenci grupları.....	84
Şekil 4.13.	Merinos Fabrikası Yerleşim Planı'ndan uyarlanmıştır.....	85
Şekil 4.14.	1950'li Yıllardan Merinos Fabrikası ve Çevresine Ait Hava Fotoğrafı.....	86
Şekil 4.15.	C14 Tipi lojman plan ve görünüşleri.....	87
Şekil 4.16.	Merinos Fabrikası misafirhane yapısı ve Sinema salonu.....	87
Şekil 4.17.	Merinos Tekstil Sanayi Müzesi Arşivi, 2023.....	89
Şekil 4.18.	Merinos Tekstil Sanayi Müzesi Arşivi, 2023.....	90
Şekil 4.19.	OYAK Renault yayın için hazırlanmış çizimler.....	95
Şekil 4.20.	OYAK Renault Fabrikası sosyal tesis ve yönetim binası planı, 1/200 ölçek.....	96
Şekil 4.21.	Sosyal Tesis ve Yönetim Binası Planı, 1/200 ölçek.....	97
Şekil 4.22.	1980'li yıllarda Tofaş Fabrikası ve çevresi.....	100
Şekil 4.23.	TOFAŞ Fabrikası hava fotoğrafı.....	102
Şekil 4.24.	1988 Ocak tarihli gazete kupürü.....	103
Şekil 4.25.	Bursa Hava fotoğrafı.....	105
Şekil 4.26.	1939 yılında Merinos ve İpekiş Fabrikaları ve yakın çevresi. A) 1939 yılından Merinos ve İpekiş Fabrikaları ve yakın çevresinin	

	hava fotoğrafı B) 1939 yılında Merinos ve İpekiş Fabrikaları ve yakın çevresinin şematik gösterimi.....	107
Şekil 4.27.	1971 yılında Merinos ve İpekiş Fabrikaları ve yakın çevresi. A) 1971 Ertuğrul Menteşe tarafından hazırlanan 1/1000 ölçekli Koruma Amaçlı Bursa İmar Planı B) 1971 yılında Merinos ve İpekiş Fabrikaları ve yakın çevresinin şematik gösterimi.....	108
Şekil 4.28.	Merinos ve İpekiş Fabrikaları ve yakın çevresi. A) 1996 yılında Merinos ve İpekiş Fabrikaları ve yakın çevresinin hava fotoğrafı B) 1996 yılında Merinos ve İpekiş Fabrikaları ve yakın çevresinin şematik gösterimi.....	109
Şekil 4.29.	Merinos ve İpekiş Fabrikaları ve yakın çevresi. A) 2002 yılında Merinos ve İpekiş Fabrikaları ve yakın çevresinin hava fotoğrafı B) 2002 yılında Merinos ve İpekiş Fabrikaları ve yakın çevresinin şematik gösterimi.....	110
Şekil 4.30.	Yıllar içinde değişen üretim mekânı.....	111
Şekil 4.31.	Renault Otomobil Fabrikaları ve yakın çevresi A) 1996 yılında Renault Otomobil Fabrikaları ve yakın çevresinin hava fotoğrafı B) 1996 yılında Renault Otomobil Fabrikaları ve yakın çevresinin şematik gösterimi.....	112
Şekil 4.32.	Renault Otomobil Fabrikası ve yakın çevresi. A) 2007 yılında Renault Otomobil Fabrikaları ve yakın çevresinin hava fotoğrafı (Bursa Büyükşehir Belediyesi Arşivi) B) 2007 yılında Renault Otomobil Fabrikaları ve yakın çevresinin şematik gösterimi.....	114
Şekil 4.33.	Renault Otomobil Fabrikası ve yakın çevresi.....	115
Şekil 4.34.	Tofaş Otomobil Fabrikası ve yakın çevresi A) 1975 yılında Tofaş Otomobil Fabrikası ve yakın çevresinin hava fotoğrafı B) 1975 yılında Tofaş Otomobil Fabrikası ve yakın çevresinin şematik gösterimi.....	116
Şekil 4.35.	Tofaş Otomobil Fabrikası ve yakın çevresi A) 1989 yılında Tofaş Otomobil Fabrikası ve yakın çevresinin hava fotoğrafı B) 1989 yılında Tofaş Otomobil Fabrikası ve yakın çevresinin şematik gösterimi.....	117
Şekil 4.36.	Tofaş Otomobil Fabrikası ve yakın çevresi A) 2006 yılında Tofaş Otomobil Fabrikası ve yakın çevresinin hava fotoğrafı B) 2006 yılında Tofaş Otomobil Fabrikası ve yakın çevresinin şematik gösterimi.....	118
Şekil 4.37.	Bursa Renault Otomobil Fabrikası ve Tofaş Otomobil Fabrikası yakın çevresi A) 2023 yılında Renault ve Tofaş Otomobil Fabrikaları ve yakın çevresinin hava fotoğrafı B) 2023 yılında Renault ve Tofaş Otomobil Fabrikaları ve yakın çevresinin şematik gösterimi.....	119
Şekil 4.38.	Yıllar içinde değişen üretim mekânı ve kent.....	120

ÇİZELGELER DİZİNİ

Sayfa

Çizelge 2.1.	1913-1915 ve 1921 Sanayi sayım sonuçlarına göre kuruluşların ve çalışanların.....	10
Çizelge 2.2.	Sümerbank Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası.....	33
Çizelge 2.3.	Eskişehir DDY-TÜLOMSAŞ Yerleşkesi.....	35
Çizelge 2.4.	Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası ve Lojmanları.....	37
Çizelge 2.5.	Karabük Demir- Çelik Lojmanları.....	38
Çizelge 2.6.	Sümerbank Bergama Tekstil Fabrikası.....	39
Çizelge 2.7.	Ereğli Demir-Çelik Fabrikası.....	40
Çizelge 2.8.	Giresun Fiskobirlik Yerleşkesi.....	41
Çizelge 2.9.	Ulusal Fabrika Yerleşkesi Örnekleri.....	42
Çizelge 2.10.	Derwent Valley Mills.....	47
Çizelge 2.11.	New Lanark Yerleşkesi.....	48
Çizelge 2.12.	Gent Yerleşkesi.....	51
Çizelge 2.13.	Saltaire Yerleşkesi.....	53
Çizelge 2.14.	Pullman Yataklı Vagon Fabrikası ve Konut Yerleşimi.....	54
Çizelge 2.15.	Cité Frugès, Pessac	56
Çizelge 2.16.	Uluslararası Fabrika Yerleşkesi Örnekleri.....	57
Çizelge 4.1.	1927 Sanayi sayımlarına göre Bursa'daki işyeri ve çalışan sayıları.....	67
Çizelge 4.2.	Bursa Dokumacılık ve Trikotaj A.Ş. / İpekiş Fabrikası.....	74
Çizelge 4.3.	Sümerbank Merinos Yünlü Sanayi Müessesesi.....	83
Çizelge 4.4.	OYAK- Renault Otomobil Fabrikası.....	93
Çizelge 4.5.	TOFAŞ Türk Otomobil Fabrikası A.Ş.	99

1. GİRİŞ

Sanayileşme, toplumsal ve mekânsal bakımdan günlük yaşantının bir parçası olarak 18. yüzyıldan beri süregelen, tüm dünya ülkelerini birçok yönden etkileyen bir dönüşümdür. Sanayi teknolojilerindeki gelişmeler, üretim süreçleri, yeni ekonomi politikaları ve siyasi paradigmlar kentsel mekânı ve toplumsal yaşamı devamlı olarak dönüştürmektedir. İngiltere’de başlayan devrimin yansımaları diğer toplumlarda da 18. yüzyılla birlikte görülmeye başlamıştır. Geleneksel üretim süreçlerine buharlı makineler dahil olmuş, üretim mekânları toplum organizasyonunu dönüştürmüştür. Söz konusu dönüşümlerin en hızlı yansımaları üretimin ölçeği ve yapılış biçiminde görülmektedir. Örneğin evlerde bireysel olarak tezgâhlarda yapılan üretimin birçoğu atölye ve fabrikalara taşınmış ve seri üretime dönüşmüştür.

Günümüzde, yani 21. yüzyılda gelişen teknoloji sayesinde sanayi alanında bir kırılma daha yaşanmaktadır. Her geçen gün hızla gelişen teknoloji uygulamaları göz önünde bulundurulduğunda modernleşme yönündeki dönüşümün etkilerinin geleneksel sanayileşmenin etkilerinden önemli ölçüde farklı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla kentsel mekânın ve toplumun da bu yöndeki geri dönülmez değişimi araştırmaya değer bir konu olmaktadır. Bu değişimlerin yaşandığı kırılma anlarındaki çıkmazlar sonucunda takip edilen uygulamalar ve öznenin buna verdiği bireysel ve toplumsal reaksiyon çalışmanın tartışma düzlemini oluşturmaktadır. Bu doğrultuda, 20. ve 21. Yüzyıl sanayileşmesi ile ilgili literatür sanayileşme ve modernleşme pratiklerinin birbiri arasındaki ilişkilerin ve çelişkilerin çözümlenmesi bağlamında taranmıştır. Bu noktada modern kuram çeşitli tanımlamalara karşılık gelmektedir. Tez çalışmasında, sanayileşmeyle birlikte modernleşme süreci, rasyonel, bilimsel, teknolojik ve idari etkinliklerin yaygınlaştırılması ve toplumsal yaşamın çeşitli alanlarında giderek artan farklılaşmanın bir ifadesi olarak ele alınmaktadır (Touraine, 2010). Modern yaklaşım, bu tanım doğrultusunda değerlendirilmektedir. Bu bağlamda modernleşme ve sanayileşmenin Avrupa ülkelerinde daha organik bir ilişki içinde olduğu, Türkiye’nin durumunda ise sanayileşme ve modernleşmenin birbirini tetikleyen durumlar yarattığı fikri öne sürülebilir.

Avrupa ülkelerinde sanayileşme, hammadde bakımından bolluk ve yapılan yatırımlar sayesinde kendiliğinden gerçekleşen modernleşme süreci ile paralel ilerlemiştir. Diğer taraftan, Türkiye’de sanayileşme 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren, Cumhuriyetin de ilan edilmesiyle birlikte Ulus- devlet yaklaşımı çerçevesinde, devlet destekli politikalar ve kalkınma planları aracılığıyla hız kazanmış ve bu süreç modernleşme bağlamında da dramatik değişimlere neden olmuştur. Bu dönüşüm Türkiye’deki sürecin dinamik bir süreç olarak tanımlanmasını desteklemektedir. Buradan hareketle Türkiye’deki dinamik sürecin mimari mekâna etkileri ve toplumsal yansımaları çalışmanın temel motivasyonunu oluşturmaktadır.

1.1. Amaç

Bu tez çalışması ile söz konusu sanayi kuruluşlarının kendi bünyelerinde çalışanlarına yönelik olarak kurguladığı barınma ve sosyalleşme organizasyonları gerek üretim araçlarının gerekse toplumsal yapının inşasında izledikleri politikalar modernleşme kapsamında irdelenerek, bu sürecin kentsel mekân ve toplumsal dinamikler üzerindeki karmaşık etkilerini anlamaya yönelik bir katkı sunmak amaçlanmaktadır. Çalışma boyunca sanayileşme sürecinin etkileri ile ilgili çeşitli argümanlar sunularak bu dönüşüm sürecine dair kronolojik bir anlatı oluşturulmuştur.

Tez çalışmasının amacı doğrultusunda bir takım temel ve yan hipotezler üretilmiştir. Temel hipotez, modernleşmenin bir ayağı olarak sanayi kuruluşlarının, işçilerine yönelik uyguladığı çeşitli politikalar ve kurguladıkları organizasyonlar ile kentsel mekânın şekillenmesi ve toplumsal dinamiklerin değişiminde belirleyici bir rol oynadığı hipotezidir. Bununla ilişkili olarak bazı yan hipotezler de sıralanabilir. Bunlardan ilki, sanayi kuruluşlarının sunduğu yerleşim olanaklarının işçilerin yaşam kalitesini arttırdığı ve kentsel mekânı dönüştürdüğü hipotezidir. Bir diğeri ise sanayi kuruluşlarının işçilerine sağladığı sosyal olanakların toplumsal sürdürülebilirliği arttırdığı, dolayısıyla toplumun sosyal dinamiklerini olumlu yönde etkilediği ve sosyal sınıfların oluşumunda önemli bir rol oynadığı hipotezidir. Bunun yanında fabrikalar tarafından iş gücü verimliliğini artırmak amacıyla uygulanan politikaların modernleşme süreciyle uyumlu şekilde üretim verimliliğinde artışı sağladığı hipotezi öne sürülebilmektedir. Sıralanan hipotezler ile tez çalışmasının amacı doğrultusunda sanayi kuruluşlarının kentsel mekân ve kentli kimliği

oluşumu sürecindeki etkileri farklı boyutlarda ele alınmaktadır. Böylece Cumhuriyet döneminde kurulan sanayi kuruluşlarının sosyo-ekonomik etkileri ve bunun yanında mimari açıdan kentsel mekânın biçimlenişindeki rolleri ortaya koyulmaktadır. Nitekim tez çalışması, sanayi kuruluşlarının mimari bağlamda kentsel yapının ve sosyal-kültürel yaşamın şekillenmesinde bir araç olarak kullanılabileceği fikrini öne süren bir bakış açısı içermektedir.

1.2. Kapsam

Tez kapsamında, halen devam eden değişim ve dönüşüm sürecinin temellerini oluşturan gelişmeler ve atılımlar Cumhuriyet öncesi ve Cumhuriyet sonrası dönem olarak iki başlık altında incelenmektedir. Bu doğrultuda Erken Cumhuriyet dönemi (1923-1970) yılları arasındaki tarihsel süreç ele alındığında özellikle Bursa kenti için öne çıkan sektör olan tekstil sektörü ve kentte kurulan tekstil fabrikalarının üretim ve işçi kapasiteleri dolayısıyla çalışmaya dahil edilmiştir. Geç dönem (1970-2000) için ise ağır sanayi sektörleri arasında sayılan otomotiv sektörü ele alınmıştır. Cumhuriyet sonrası dönemde “kentli” ve “kentsel mekân” imgelerinin en köklü biçimde dönüşüme uğradığı eşik noktalarından belirlenen örnekler üzerinden söz konusu dönüşüme dair bir okuma yapılmaktadır. Belirlenen tarihsel süreçteki kırılmaların, kent mekânı ve toplum üzerindeki etkileri araştırılmaktadır. Bu bağlamda söz konusu aralıkta (1900’lerden 2000’lere) çeşitli sektörlerin yansımaları, göçler, savaşlar, antlaşmalar ve değişen politikalar gibi birçok etken sayılabilir. Ancak sosyo-ekonomik temelli değişimler doğrudan ekonomik büyüme, istihdam alanı, demografik değişimler, sosyal entegrasyon, yaşam kalitesi, barınma olanakları ve çevresel etkiler ile ilişkili olarak bu alanlarda incelenmektedir. Söz konusu olaylar, sanayileşmenin toplumsal yaşamın bir parçası haline gelmesi bağlamında araştırılmaktadır. Bu doğrultuda ulusal ve uluslararası sanayi tesisi örnekleri de çalışmaya dahil edilmiştir.

İncelenen örneklerle sanayileşme sürecinin farklı toplumlardaki değişen yansımalarını tespit etmek önem taşımaktadır. Buna bağlı olarak Türkiye sanayisinin önemli merkezlerinden biri olan Bursa sanayisi çalışma alanı olarak belirlenmiştir. Bursa’daki sanayiye domine eden tekstil sektörünün zaman içerisinde ağırlıklı olarak otomotiv

sanayisine evrilmesi, modern kent planlaması anlayışı ile sanayi ve konut alanlarının ayrıştırılması durumları üzerinden kentsel mekândaki değişim üzerinde durulmaktadır.

Cumhuriyetin erken dönemlerinde Türkiye'deki sanayi faaliyetleri iktisadi kalkınma planının dayandığı temeller doğrultusunda tekstil, selüloz, şeker ve tütün fabrikaları ile sürdürülmektedir. Bursa ve çevresinde ise uzun yıllardır süregelen pamuk üretimi, tekstil fabrikalarının yaygınlaşmasına ve bu sektörün kentin gelişimini belirleyici ekonomik alanlarından biri haline gelmesine olanak sağlamıştır. Dokuma sanayi Bursa'nın istihdamını artırmış ve kentin gelişmesine katkı sağlamıştır. Bursa'nın Cumhuriyet dönemi sanayi tarihindeki bir diğer kırılma ise otomotiv endüstrisinin kente girmesidir. Zamanla Türkiye'nin en önemli otomobil üretim merkezlerinden biri haline gelen Bursa uluslararası ticaretin de önemli merkezleri arasında sayılmaktadır. Tez kapsamında çalışma alanı olarak birinci sanayileşme dalgasının önemli tekstil fabrikalarından İpek- İş Fabrikası (1925), Merinos Fabrikası (1938) ve ikinci önemli sanayileşme dalgasının lokomotiflerinden olan otomotiv sektöründen Tofaş (1971) ve Renault (1971) fabrikaları ele alınmaktadır. Bu sektörler ve örnek kuruluşlar, faaliyet gösterdikleri süreçlerde kente sağladıkları ekonomik, sosyal ve kültürel etkiler üzerinden incelenmekte ve Bursa'nın Türkiye'nin sanayileşme yoluyla kalkınmasındaki rolü vurgulanmaktadır. Bunun yanı sıra kuruluşlara ait politikaların ve sektördeki değişimin mekânsal etkileri ve öznenin değişimi tartışılmaktadır. Bütün bu araştırmalar ışığında, sanayileşmenin kentsel mekâna ve toplumsal yaşama etkilerini öne çıkaran bulgular, “Bulgular ve Tartışma” kısmında detaylı olarak ele alınmaktadır.

1.3. Yöntem

Bu tez çalışmasında, sanayileşme ve kentleşme süreçlerinin Bursa kentindeki etkilerinin kapsamlı bir şekilde analiz edilmesi amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda iki dönem, Cumhuriyet'in Erken Dönemi (1920-1930'lar) ve İkinci Sanayileşme Dönemi (1960-1970'ler) ele alınmıştır. Bu iki dönemin seçilme nedeni, Türkiye'nin sanayileşme politikalarının ve kentleşme dinamiklerinin bu dönemlerde belirgin bir şekilde değişim göstermesidir.

Çalışmanın literatür araştırması bölümünde, Cumhuriyet öncesi ve sonrası sanayileşme süreçleri ve bu süreçlerin sosyo-ekonomik etkileri araştırılmıştır. Literatür araştırması

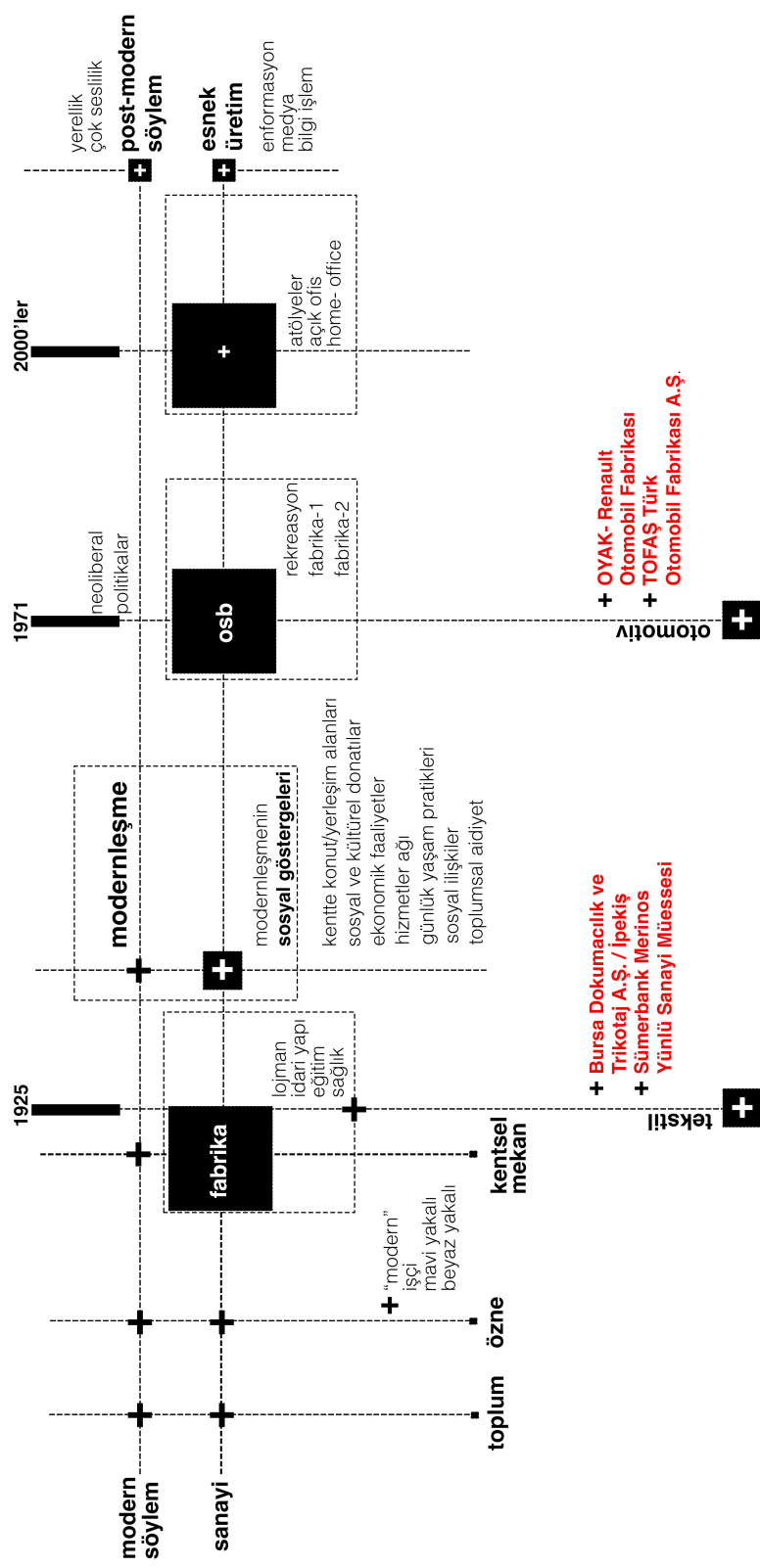
sonucunda sanayi tesislerinin kurumsal yapıları, kent planlaması, mekânsal kurguları hakkında bilgiler sağlanmıştır. Bu çerçevede yerleşke ölçeğinde ulusal ve uluslararası örnekler incelenmiştir. Örnekler, inşa edildikleri dönem, mekânsal nitelikleri ve sosyal donatı imkanları olmak üzere üç parametre üzerinden ele alınmıştır. Bu inceleme için tariflenen örnekler ilgili literatürün taranması ve sınıflandırılmasının ardından, mekânsal etkilerin yanı sıra toplumsal etkilerin de görünür olduğu örneklerin saptanmasıyla belirlenmiştir. Örnekler filtrelenirken “fabrika”, “fabrika kent”, “sanayi yerleşkesi”, “Sümerbank”, “ulus devlet”, “sanayileşme” anahtar kelimeleri kullanılarak tarama yapılmıştır. Tarama sonucunda, mekânsal bakımdan incelenen yerleşkeler arasından sosyal donatı ve rekreasyon imkânı sunan kampüsler seçilmiştir. Daha sonra inşa edildikleri tarihlere göre sıralanan örnekler dönemin özelliklerini yansıtan araçlar olarak ele alınmıştır.

Buradan hareketle Bursa kentinde bulunan, yerleşke ölçeğindeki tekstil ve otomotiv fabrikaları çalışma alanı olarak belirlenmiştir. Bu tesislerin kent mekânı ve toplumsal dinamikler üzerindeki etkilerini belirlemek amacıyla niteliksel araştırma yapılması planlanmıştır. Belge ve metin analizi yöntemi ile taranan kaynaklar sanayi tesislerinin kurumsal yapıları, kent planlaması, mekânsal kurguları ve toplumsal yansımaları değerlendirilmektedir. Bu yöntemle, sanayi tesislerinin yalnızca fiziksel çevreye değil, aynı zamanda sosyal yapıya olan etkileri de ortaya konulmaktadır. Mekânsal analiz için fabrika ve çevrelerinden hava fotoğrafları kullanılmıştır. Hava fotoğraflarından üretilen şemalar sanayi tesislerinin kent mekanındaki yerleşimi ve dağılımını görselleştirmede etkili bir yöntem olmaktadır. Toplumsal etkilere dair çıkarımlar ise çeşitli anekdotlar, fotoğraflar ve gazete kupürlerinden elde edilen veriler üzerinden yapılmıştır.

Bursa örneğinde gerçekleşen dönüşüm, kronolojik olarak analiz edilmekte ve çalışmanın sonunda, gelecekte kentin üretim alanlarının planlaması ve bu alanlarda bireylerin üstleneceği roller hakkında öngörüler sunulmaktadır. Ek olarak, çalışmada ele alınan dönemler arasında karşılaştırmalar yapılarak, sanayileşmenin farklı evrelerinde kentsel ve toplumsal yapıdaki değişimlerin ortaya konulması hedeflenmektedir. Bu bağlamda, sanayileşmenin kentin kimliğine olan etkileri ve bu kimliğin gelecekte nasıl evrileceği konusunda değerlendirmeler yapılmaktadır.

2. KURAMSAL TEMELLER

Bu bölümde çalışmanın bütününe yönelik temel kavramlar ve süreçler açıklanmaktadır. Bu kapsamda öncelikle Cumhuriyet öncesi ve Cumhuriyet sonrası dönemlerde sanayileşme ve modernleşme hamleleri, sosyal ve kültürel yaşam ve göç başlıklarında sanayi, kent ve toplum ilişkisi ve kırdan kente göçen özne ile ilgili yaklaşımlar açıklanmaktadır. Tez kapsamında ele alınan kritik tarihler ve bu tarihlerde gerçekleşen olaylar Ek 1’de görülmektedir. Bu olaylarla eş zamanlı olarak gerçekleşen toplumsal ve mekânsal değişimler araştırılmaktadır. Çalışmanın kuramsal çerçevesi oluşturulurken sanayi tesislerinin kent kimliğinin ve kentli toplumun şekillenmesindeki etkilerinin tarihsel perspektifte incelenmesi hedeflenmiştir. Bu amaçla Bursa kentinin Cumhuriyet öncesi ve Cumhuriyet sonrası dönemdeki ekonomik, sosyal, kültürel ve demografik yapısı irdelenmekte, bu dönemde kurulan sanayi tesislerinin söz konusu etmenlerin gelişimini nasıl etkilediği araştırılmaktadır. Bu sayede kentsel ölçekteki farklı parametrelerin sanayi tesislerinin mekânsal gereksinimlerini ve çözümlerini nasıl etkilediği; bu tesisler kapsamında oluşturulan yaşam ortamlarının ise kentsel dinamikleri ve kentli kimliğini nasıl biçimlendirdiği ortaya konmaktadır. Kuramsal temeller kısmında daha geniş bir tarihsel perspektife yayılan inceleme bu süreçte kentin dönüşümüne dair genel bir izlenim vermektedir. Oluşturulan bu çerçeve alan çalışması için seçilen örnek tesislerin özgün etkilerinin nasıl bir bütünlük içinde okunabileceğine dair bir altlık oluşturmayı hedeflemektedir (Şekil 2.1).



Şekil 2.1. Tez çalışmasının kavramsal çerçevesi

2.1. Cumhuriyet Öncesinde Sanayileşme

Bu bölümde Cumhuriyet öncesi dönemin sanayileşme hamleleri ile ilgili temel bir inceleme yapılmıştır ve bu dönemi etkileyen olaylar açıklanmıştır. 18. Yüzyılda İngiltere'nin Sanayi Devrimiyle birlikte elde ettiği güç tüm dünya ülkeleri gibi Osmanlı İmparatorluğu tarafından benimsenen geleneksel sanayi politikaları başta olmak üzere, çeşitli alanlardaki uygulamaların ve toplumun yaşantısının değişmesini mecbur kılmıştır. 19. Yüzyıldan itibaren devamlı olarak savaşıan imparatorluk, ayakta kalma amacıyla bazı girişimlerde bulunmuştur. Bu bölümde Cumhuriyet öncesi döneme dair imzalanan anlaşmalar, ekonomik faaliyetler, sosyal ve kültürel yaşam ve göç konusu sanayileşme ve kentleşme bağlamında araştırılmaktadır.

Cumhuriyet öncesi Osmanlı'nın sanayileşme sürecinde çalışmada ele alınan örnek tesislerin yer aldığı Bursa kentinde birçok filatür fabrikası bulunduğu bilinmektedir. Bu dönemden itibaren fabrikalarla birlikte yerleşim alanları ve söz konusu iş kolunun yanı sıra bu sektörün ve işleyişin bir parçası olan öznenin kimliği de dönüşmeye başlamıştır. İmparatorluğun sanayileşmesinin ikinci dönemi olarak kabul edilen 1870 sonrası dönemde sosyal devlet ve refah devleti kavramları gündeme gelmiştir (Durdu, 2009). Sanayinin evrimi, toplumun yapısına ilişkin yeni tanımlamaları beraberinde getirirken günlük yaşam alışkanlıklarında ve kent sakinlerinin çevreleriyle kurdukları ilişkilerde değişikliklere yol açmıştır. Fabrikalarda seri üretimde çalışmaya başlayarak endüstriyel işçi konumuna geçen bireyler, o dönem toplumsal faydayı gözeterek faaliyet göstermektedir. 19. yüzyılın sonunda gündeme gelen toplum yararı kavramı imparatorluk bağlamında sanayi faaliyetleri ile ilişkilendirilebilir durumdadır ve Cumhuriyet'in ilanından itibaren ise temel amaç haline gelmiştir.

Leila Erder (1975) o dönemde kentteki fabrikaların birçoğunda işçi olarak Hristiyan kadınların çalıştığını, yerli halktan kadınların ise başlarda işçi olarak fabrikalarda yer almadığını belirtmektedir. Bunun yanı sıra Erder (1975), konuyla ilgili bazı konsolosluk raporlarının bulunduğunu ve Türk kadınlarının bazı fabrikalarda çalıştırılmaması konusunda emirler verildiğini ifade etmektedir. Bunun aksine kentteki bazı fabrikaların ise özellikle yerli halkı işçi olarak çalıştırmak istediği bilinmektedir. Bir geçiş süreci olarak yorumlanabilen bu süreç işçinin yanı sıra işveren için de yeni bir deneyim

olmaktadır. Nitekim sonraları filatür fabrikalarında çalışan nüfusun büyük çoğunluğunun yerli halktan oluştuğu görülmektedir. Süreç içerisinde yabancı yatırım ile kurulan fabrikaların kentteki yoğunluğu yerli yatırımcıların girişimleriyle dengelenmiş, yabancı yatırım sahiplerinden bazıları fabrikalarını kapatmış ya da yerlileştirmiştir. Bu dönemde Osmanlı'nın kurmaya çalıştığı çok boyutlu yeni düzen ve uyumlanma çabası Cumhuriyetin ilanından sonra Türkiye'ye aktarılmıştır. Aktarılan ilişkiler, politikalar, ekonomi ve yeni toplum yapısı "Cumhuriyet Sonrasında Sanayileşme" bölümünde açıklanmaktadır.

Cumhuriyet öncesi sanayileşme sürecindeki ekonomik etkenlere bakıldığında, imparatorluğun ekonomik yapısının sanayileşmeyi doğrudan etkilediği görülmektedir. Bu açıdan tez kapsamında 1838 Serbest Ticaret Anlaşması ve sanayileşme ilişkisine değinilmektedir. 1838 tarihli Serbest Ticaret Anlaşması'nı imzalamış ve iç pazarına yıkıcı bir darbe almıştır. Osmanlı'nın bu anlaşmayla açık pazara dönüştüğü ve Avrupa sanayisine yetişemeyen imparatorluğun geleneksel sanayisinin özellikle tekstil sektörünün büyük zarar gördüğü bilinmektedir. Dönemin pamuk dokumacılığına dair tüm merkezler olumsuz etkilenmiştir. Fabrikalı üretime geçildiğinden, ürünün verimliliği artmış ve maliyetler geleneksel sanayi ile kıyaslanamayacak duruma gelmiştir (Palariet, 2000). Bu etkilerin Bursa'nın ipekcilik tarihi ile birçok ilişki içerdiği belirtilmektedir.

Anlaşmayla birlikte dünya kapitalizmine eklemlenen Osmanlı'nın pazarına aldığı darbe sonucunda geleneksel üretimin neredeyse yok olduğu belirtilmektedir (Eşiyok, 2014). Sanayi Devrimi'nin Osmanlı'ya ilk direkt etkisi olarak sayılabilecek anlaşmaya 1863 yılında Islah-ı Sanayi Komisyonu tarafından hazırlanan raporda da değinilmektedir. Komisyon Osmanlı'nın içinde bulunduğu olumsuz durumun giderilmesi ve sanayileşme adına gümrük vergileri ile ilgili bazı düzenlemeler, sanayi ile ilgili eğitimler ve sanayinin tanıtılması için çeşitli kentlerde sergiler açılmasına öncülük etmiştir. Bu süreç 1850'li yıllarda dış borçlanma, sonrasında ise yabancı yatırımlar ile kapitalizme eklemlenme çabalarıyla devam etmiştir. Dış sermaye demiryolu yatırımı ile ilgilenmiş, bunun da Osmanlı sanayiine birçok katkısı olmuştur. Anlaşmanın yarattığı bağımlılık 1930'lu yıllarla birlikte sona ermekte, devamında Türkiye'nin uluslararası iş bölümü içerisinde yerini yeniden aldığı görülmektedir (Eşiyok, 2008). Buradan yola çıkarak 1908 Meşrutiyeti ve sonrası dönemde Osmanlı'nın ana politikalarından biri haline gelen

sanayileşme, anlaşılanın tarihi olan 1838 yılından sonra 1839 tarihinde ilan edilen Tanzimat ve onu izleyen yıllardaki faaliyetler ile, bunun yanı sıra 1863 yılında Komisyonun toplanması devamında da sanayi faaliyetlerinin iyileştirilmesi ile ilgili çabalarla sürdürüldüğü belirtilebilir.

1908 Jön Türk Devrimi olarak bilinen; 23 Temmuz 1908 Meşrutiyeti, eğitilmiş Jön Türkler'in hareketlenmesiyle II. Abdülhamit' in öncesinde yürürlükten kaldırdığı anayasanın (parlamento yönetiminin) yeniden yürürlüğe girmesi talebi ile gerçekleşen devrimdir (Birecikli, 2008). “Jön Türk Islahatları” kapsamında yönetim sistemindeki değişikliklerin yanı sıra; kadın hakları konusunda da önemli adımlar atılmıştır. Ayrıca bu dönem, Türk tarihinde eğitim ile ilgili sorunlarla en çok ilgilenilen ve en çok bilginin üretildiği dönemdir (Ergün, 1996' dan aktaran Birecikli, 2008). Modernleşme bakımından Bozdoğan (2020)'in ifade ettiği şekliyle Avrupa'da eğitim görmüş Jön Türkler hıfzıssıhha ve ulaştırma projeleri başlatmışlar, kamu binalarına da yeni nitelikler kazandırmışlardır. Bu süreçte, 1913-1915 yılları arasında İstanbul, İzmir, Bursa, Bandırma Manisa, Uşak ve İzmit bölgelerinde bir sanayi sayımı yapılmış ve 1917 yılında yayınlanmıştır (Çizelge 2.1).

Çizelge 2.1. 1913-1915 ve 1921 Sanayi sayım sonuçlarına göre kuruluşların ve çalışanların (Tökin, 1945' den aktaran Doğruyol, 2001'dan uyarlanmıştır)

Sektörel Dağılımı	İşyeri Sayısı			Sektörün sanayi içindeki %' si		Çalışanlar Toplamı			Sanayi içindeki istihdam yüzdesi	
Sanayi Kolu	1913	1915	1921	1913 - 1915	1921	1913	1915	1921	1913 - 1915	1921
Gıda Sanayii	76	78	1273	27.7	3.8	4281	3916	4493	27.8	5.9
Toprak Sanayii	20	21	704	7.4	2.1	980	336	3612	2.4	4.7
Deri Sanayii	12	13	5347	4.9	16.2	930	1270	17.964	9.0	23.6

Çizelge 2.1. 1913-1915 ve 1921 Sanayi sayım sonuçlarına göre kuruluşların ve çalışanların (Tökin, 1945’ den aktaran Doğruyol, 2001’den uyarlanmıştır) (devam)

Sektörel Dağılımı	İşyeri Sayısı			Sektörün sanayi içindeki %’ si		Çalışanlar Toplamı			Sanayi içindeki istihdam yüzdesi	
Sanayi Kolu	1913	1915	1921	1913 - 1915	1921	1913	1915	1921	1913 - 1915	1921
Ağaç Eşya Sanayii	19	24	2067	8.5	9.9	705	377	8021	2.7	10.5
Dokuma Sanayii	75	78	20.057	27.7	60.7	7765	6768	35.316	48.1	46.3
Kâğıt ve Mamulleri Sanayii	55	55		19.5		1897	1267		9.0	
Kimya Sanayii	12	13	337	4.6	1.0	417	131	803	0.1	1.1
Toplam	269	282		100.0		16975	14060		100.0	

Cumhuriyet öncesi sanayi sayım verilerine bakıldığında dokuma sanayisinin diğer sektörlerle göre öne çıktığı görülmektedir. Dokumacılığın sanayi öncesi geleneksel toplumda evlerde, el tezgâhlarında yapılabilen olması sanayinin ilk yıllarında bu sektörü beslemiştir. Yanı sıra Azcanlı (1995)’ın belirttiğine göre askeri nedenlerden dolayı tabloda yer almayan madeni imalat sanayiine ait az sayıda da olsa bazı motor onarım atölyeleri ve basit buhar makineleri imal eden fabrikalar da bulunmaktadır. Bu sırada Avrupa’da sanayi dalında gelişmeler hızla devam etmekte ve otomotiv sanayisi yavaş yavaş ortaya çıkmaktadır. Dura ve Altıparmak (2000)’ın belirttiği gibi Sanayi Devrimi ekonomik hayatın yanında askeri bakımdan da sağladıklarıyla özellikle kendi “gücüyü” sanayileşememiş toplumları yeni bir düzen kurmaya yönlendirerek birçok açıdan zorlamıştır. Bu doğrultuda sayımların değerlendirilmesinin ardından 1923 yılının şubat ayında İzmir İktisat Kongresi toplanmıştır. Kongrede alınan kararlar Cumhuriyet Sonrasında Sanayileşme bölümünde açıklanmaktadır.

2.1.1. Cumhuriyet öncesi sanayileşme, sosyal ve kültürel yaşam

1870'ler ve sonrasını sanayileşmenin ikinci dönemi olarak değerlendiren araştırmacılardan Erkan (1994), bu dönemde sanayi toplumunun yeni bir senteze yöneldiğini ve refahı toplumun tüm kesimleri için bir gerçeklik haline getirmeyi hedefleyen sosyal devlet veya refah devleti kavramlarının gündeme geldiğini belirtmektedir. Bu anlayışla birlikte sosyal ve hukuksal sınırlar belirlenmiş, klasik bir liberal düşünce toplumu inşa edilmiştir. Böylece bireysellik ve sosyallik yeni tanımlamalara karşılık gelmeye başlamıştır. Dönüşümün bu tarafının sanayileşme ile ilişkisi yine çok paralel yaşanmıştır. Bunun bir karşılığı olarak yorumlanabilen sergicilik, sanayileşmenin erken dönemlerinde hem toplumun modernleşmesi ve günlük aktivitenin değişmesi, hem de sergilerin düzenlendiği dönemde üretilen ürünlerin tanınması, satın alınması gibi yeni alışkanlıklar kazandırılması bağlamında önemli olmaktadır. Erkan (1994)'ın ifadesiyle bu dönemde endüstri işçisine dönüşen özne kendi emeğini kendisi pazarlar hale geldiğinden, emeğini özgürleştirmiştir ve özgür birey kendi emeğini pazarlarken yaratıcılığını da kullanarak toplumla bütünleşmeye, toplumsal fayda uğruna çalışmaya başlamıştır. Toplum yararı bu dönemle birlikte gündeme gelmiş, Cumhuriyetin ilanından itibaren ise temel amaç olmuştur.

Uluslar için kimlik inşasının bir aracına dönüşen ve pazar ekonomisinin potansiyelinin artırılmasının hedeflendiği fuar/ sergiler¹; başta İngiltere olmak üzere farklı ülkelerde de düzenlenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu da 1853 New York, 1862 Londra, 1867 Paris, 1873 Viyana, 1876 Philadelphia, 1889 Paris, 1890 Chicago sergilerine katılım sağlamıştır (Uzuner ve Kahraman, 2022). Zaman içerisinde İstanbul, Bursa ve diğer Anadolu kentlerinde de benzer sergiler düzenlenmiştir. 1906 sergisinden sonra Bursa'da düzenlenen ikinci sergi olan 1909 Bursa Sergisi II. Meşrutiyetin birinci yılında, 24 Temmuz 1909' da Bursa'da açılmıştır. Sergi, sanayinin tanıtılması, yerli malının

¹ Türk Dil Kurumu'nun sözlüğünde fuar kelimesi, “belli zamanlarda, belli yerlerde ticari mal sergilemek ve satmak amacıyla açılan büyük sergi” olarak tanımlanırken, sergi kelimesi “bir yerin, bir ülkenin veya kendine özgü tarım, sanayi vb. ürünlerini tanıtmak için bunların uygun bir biçimde gösterildiği yer” olarak tanımlanır (Türkçe Sözlük, 1998). Sergi bir yer tanımı yaparken, fuar bir organizasyon tanımı yapmaktadır. (örn fuar alanı). Türkiye’de fuarlar genelde ticari teknolojilerin tüketicilere tanıtılması ve satın almaya teşvik edilmesi amacıyla düzenlenen ticari gösterilerdir (Karpas, 2009). Erken Cumhuriyet dönemindeki yerli malı sergilerini günümüzde fuarlar karşılamaktadır.

öneminin anlatılması hedeflerinin yanında, Meşrutiyetin kutlanması için, Toprak (1999)'ın ifade ettiği şekliyle “Jön Türk Devriminin görselleşmesi” olarak organize edilmiştir. Başka türlü bir ifadeyle Korkmaz ve Eken (2013) “1909 Sergisi her şeyin ötesinde Meşrutiyet’in gündeme getirdiği zihniyet değişiminin bir ifadesi ve özgürlük simgesidir.” demektedir. Sonraki dönemde Bursa'da, Millî Mücadele sonrasında işgalden kurtuluşunun ilk yıldönümü olan 11 Eylül 1923'te bir daha sergi düzenlenmiştir. Tez kapsamında sergilere ve daha detaylı olarak 1909 sergisine yer verilmesinin amacı, Bursa kentindeki yerli sanayiye teşvik etme çabalarının ilk somut yansıması olması ve toplumsal değişim süreçleri üzerindeki önemli etkilerini vurgulamaktır. Aynı şekilde, ilerleyen dönemlerde Bursa'da düzenlenen diğer sergi ve fuar etkinlikleri, bu kentin endüstriyel faaliyetleri ile gelişen sanayi toplumu kimliği ile doğrudan ilişkilendirilmiştir.

2.1.2. Cumhuriyet öncesi sanayileşme sürecinde göç

Göç, ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel faktörlerin etkileşimi sonucunda ortaya çıkan bir olgudur ve bu olgu, tarım faaliyetleri, sanayileşme, işgücü talebi ve işsizlik, yoksulluk ve kentleşme gibi çeşitli sosyal ve ekonomik unsurlarla da ilişkili olmaktadır (Hatipler, 2018). Bir kentin büyümesindeki genel faktörlerden biri göç, diğeri ise işyeri sayısının artması, dolayısıyla sanayileşmedir (Kıray, 1999). Bu anlayış doğrultusunda bireylerin yaşadıkları yeri değiştirme hareketinden çok daha fazlası olan göç olgusunun birçok etkeni bulunmaktadır. Sanayileşme ve göç etkileşimine bakıldığında, hızlı sanayileşmenin sonuçlarından biri olarak ortaya çıkan göç hareketleri çeşitli sosyal, ekonomik dönüşümlere ve kentleşmeye yol açmaktadır.

Cumhuriyet öncesi dönemde, özellikle 19. yüzyılın ortalarından itibaren Balkanlar'dan Anadolu'ya yönelik göç hareketleri hız kazanmıştır. Bu dönemde, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi), 1912-1913 Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı gibi büyük savaşların sonuçları olarak kitlesel göç olayları yaşanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu, bu kitlesel göçlerle ilgili resmi bir kurumsallaşma sürecine uzun yıllar boyunca gitmemiş olup, bu konuda Tanzimat Dönemi'nden itibaren bazı kurumsal politikalar izlemeye başlamıştır (Barut, 2018). Ancak bu politika ve uygulamaların çoğu, genellikle kısa vadeli çözümler olarak kalmıştır. Göç eden nüfus özellikle iskân konusunda zorlu dönemler yaşamışlardır. Bu sebeple birçok yeni yerleşim alanları oluşmuş, göçle gelen nüfusun bir

kısmı kentin farklı bölgelerinde kendi gettolarını yaratmıştır. Söz konusu toplulukların istihdam imkânları açısından öncelikli tercih ettiği kentler, Bursa gibi sanayi faaliyetlerinin yoğun olduğu kentler olmuştur. Bunun yanında göç hareketinin en yoğun olduğu geç Osmanlı döneminde İmparatorluğun kapitalist ilişkilere açılması ve Avrupa kapitalizminin ülkeye ihracının başlaması nüfus hareketlerinin isteğe bağlı hale gelmesine ve devletin toprak üzerindeki kontrolünün azalmasına yol açmıştır (Tekeli, 2008; Barut, 2018). 19. yüzyılda Arazi Kanunnamesinin uygulanması sonucunda yabancılar da toprak mülkiyeti edinebilir hale gelmiştir. Bu nedenle yerleşim alanlarında mekânsal anlamda önemli değişiklikler yaşanmıştır. Bu dönemde başlayan değişim yıllar boyunca devam edecek olan kentsel oluşumun bir parçasıdır. Özellikle Bursa, İstanbul ve Ankara gibi İmparatorluğun sanayi faaliyetlerini gerçekleştirdiği kentler bu dönemden itibaren biçimlenmeye başlamıştır.

2.1.3. Cumhuriyet öncesinde sanayi tesisleri

Osmanlı İmparatorluğu döneminde üretim faaliyetleri çoğunlukla evlerde, tezgâhlarda ve küçük ölçekli atölyelerde bireysel olarak gerçekleştirilmektedir. Yapılan üretimi denetleyen kurumsal örgütlenmeler yerine, kurallar loncalar tarafından konulmuştur ve bu sistem gelişmeye uygun olmayan birçok engel içermektedir (Eldem, 1970). Ancak, Osmanlı'nın geç dönemini kapsayan yıllarda, Tanzimat'ın ilan edilmesinden sonra, toplu üretim faaliyetlerini desteklemek amacıyla belirli tesislerin ve görece daha küçük ölçekli fabrikaların kurulduğu bir dönem başlamıştır. Tanzimatçıların bu anlamdaki sanayileşme faaliyetleri Batılılaşma döneminde, diğer uluslararası aktörler karşısındaki gerilemenin önlenmesi amacıyla benimsenen teknik reformların bir parçası olarak değerlendirilebilir. Keyder (1989)'e göre, bu dönemde küçük üreticiliğin ötesinde, gelişmesinin başlangıçlarında da olsa modern sayılabilecek sanayi faaliyetleri vasıtasıyla Avrupa'nın metropolleri ile olan güçlü kültürel ilişkilerin koşullandığı birtakım gereksinmelere cevap verilmiştir (aktaran Asiliskender, 2009).

Osmanlı Sanayisi ile ilgili yapılan araştırmaların birçoğunun sanayileşmeyi “Tanzimat Dönemi'nde Sanayileşme” şeklinde ele aldığı görülmektedir. Tanzimat Dönemi öncesindeki sanayi uygulamaları, genellikle savaş sanayine odaklanmış ve özel sektörün girişimleri daha çok küçük ölçekli işletmelerle sınırlı kalmıştır. Büyük ölçekli savaş

sanayisi tesislerinin devlet tarafından kurulup işletildiği bilinmektedir. Büyük sanayi tesislerinden ilki, II. Bayezid döneminde 1505 yılında kurulan Tophane'dir. Tophane'nin yanı sıra, devlet tarafından kurulan diğer önemli tesisler arasında Tersane-i Âmire ve Baruthâne gibi kuruluşlar da bulunmaktadır (Seyitdanlıoğlu, 2009). Bu dönemde Şam, Bursa ve Erzurum'da kılıç ve bıçak üretimi yapan işletmeler bulunmaktadır (Seyitdanlıoğlu, 2009). Buna ek olarak 1805 yılında Beykoz'da kâğıt ve çuha fabrikaları, 1810 yılında Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası¹ 1835 yılında Feshane (Defterdar Fabrikası) kurulmuştur. O yıllarda Tophaneye bağlı Top Döküm Fabrikası ve Dolmabahçe Tüfek Fabrikası buhar gücünden yararlanabilecek üretim tekniği ile donatılmış ve endüstri devriminin modern üretim tekniği olan buhar gücü ilk defa uygulanmaya başlanmıştır (Clark'tan aktaran Seyitdanlıoğlu, 2009). Gelişen üretim süreci içerisinde M. Le Roi tarafından Haliç tersanesinde yapılan düzeltme ve geliştirme çalışmaları ilk örnekler arasında gösterilmektedir (Batur A. ve Batur S.'den aktaran Ertuğrul, 2009). O dönem Devlet tarafından kurulan İstanbul'daki Fabrika-i Hümayunlar sanayinin modern çözümlerini içeren olan büyük yatırımlardır. Osmanlı döneminde yenilenen ve inşa edilen ilk sanayi yapılarına örnek olarak, 1833'te Eyüp sahilinde Feshane-i Amire'nin inşa edilmesi, 1839 yılında Topkapı Sarayı içindeki Darphane-i Amire yapısının yenilenmesi ve aynı yıl Beykoz'da kurulan Askeri Debbağ Fabrikaları verilebilir (Ertuğrul, 2009).

Bu atılımlar Tanzimat Dönemi (1839-1876) boyunca da artarak devam etmiştir ve birçok önemli sanayi tesisi kurulmuştur. İstanbul'un Batı yakasında Marmara Denizi kıyısı boyunca bir fabrika kompleksi inşa edilmiştir. Seyitdanlıoğlu (2009) "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)" adlı makalesinde İstanbul'da inşa edilen fabrika kompleksine ilişkin çalışmanın kapsamında kompleksin etkilerini araştırmaktadır. O dönem gerçekleştirilen yenilikleri görmek için İstanbul'a gelen Mc Farlane'nin kompleks ile ilgili İngiltere'nin Birmingham ve Manchester sanayi bölgelerinden esinlenerek kurduğu belirtilmektedir (Seyfi, 1939'dan aktaran Seyitdanlıoğlu, 2009). Seyitdanlıoğlu'nun belirttiğine göre "Büyük Fabrika" olarak da adlandırılan komplekste

¹ "Yerleşke Ölçeğinde Sanayi Tesisi Örnekleri" bölümünde incelenen örnekler arasında yer almaktadır.

savaş sanayisine dair birçok ürün üretilmektedir. Bunun yanı sıra Seyfi (1939), kumaş ve pamuklu tekstil ürünlerinin üretiminin de yapıldığı komplekste işçi barınakları ve matematik, kimya, jeoloji, madencilik, resim, nafia mühendisliği derslerinin verildiği bir okul da bulunmaktadır (aktaran Seyitdanlıoğlu, 2009). Bunların yanı sıra Abdülmecid devrinde 1845'te dokuma yapmak üzere inşa edilen dokuma fabrikası Hereke Fabrika-i Hümayunu saraya bağlı olarak üretim yapan bir kuruluştur. 1852 yılında da Hereke Fabrikası'nda işlenmek üzere ipek sağlamak için Bursa'da Hümâyûn İpek Fabrikası inşa edilmiştir (Seyitdanlıoğlu, 2009). 1855'te Bakırköy'de kurulan Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye Bez Fabrikası ile 1858'te Paşalimanı'nda kurulan un değirmeni ve 1866'da kurulan Unkapanı diğer önemli sanayi tesislerindendir (Ertuğrul, 2009). Kuzguncuk Gazhanesi (1864), Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesi (1891), Dolmabahçe Gazhanesi (1854) ve Yedikule Gazhanesi (1880) farklı tipte sanayi tesisleri arasında sayılabilir (Köksal ve Ahunbay, 2010). XIX. yüzyıl sonunda ise Sultan Abdülhamid devrinde kurulan Cıbalı Tütün Fabrikası (1884) ve Yıldız Çini Fabrika-i Hümayunu Cumhuriyet Sonrasında Sanayileşme döneminin en önemli yapıları arasındadır (Ertuğrul, 2009).

O dönem İstanbul'da kurulan fabrikalara ek olarak Bursa'da ise 1838'de yaklaşık 50 adet ipek fabrikası bulunmaktadır ve 4500 işçi istihdam edilmektedir. 1856 yılına gelindiğinde Bursa'da makineleşmiş 37 ipek fabrikasının işler halde olduğu bilinmektedir. 1906 yılı itibarıyla ise Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi (1906)'ne göre Bursa Merkez'de 44 fabrika bulunmaktadır (Boykoy, 2013). 1913 yılı sanayi sayımına göre (bkz. Çizelge 1.1) dokuma sanayisinde 75 kuruluştan 41'i ipek üretimi yapan fabrikalardır. Bu fabrikaların birçoğunun 19. Yüzyılın ikinci yarısında faaliyete geçtiği bilinmektedir. Bursa'da aynı yıl sayıma dahil edilmeyen 127 imalathane de bulunmaktadır (Boykoy, 2013). Kentteki fabrikalarda mekânsal bakımdan mancınıkhane, kozaklık, istimhane gibi çeşitli üretim ünitelerinin yanı sıra işçi odaları gibi eklentiler de bulundurmaktadır. O dönem fabrikalarda yapılan kontroller sırasında ipek fabrikalarının işleyişi ve sağlık üzerindeki etkileri olumsuz olarak gözlemlenmiştir. Boykoy (2013)'un Doktor Şerafeddin Mağmumi'den yaptığı alıntıda, işçilerin konakladıkları odaların karanlık ve rutubetli olması, çalışma saatleri gibi koşulların insani boyutta olmadığı anlatılmaktadır.

2.1.4. Cumhuriyet öncesinde dünyada sanayileşme

Dönemin dünya kentlerinin sanayi yapılanması ve sanayileşme sürecinin kentlerle ilişkisi incelendiğinde, 18. yüzyıldan itibaren gerçekleşen Sanayi Devrimi'nin, modernleşmeyi karakterize eden önemli gelişmelerden biri olduğu görülmektedir. Sanayi Devrimi'yle birlikte, fabrikaların sayısındaki artış konut ihtiyacının da hızla artmasına neden olmuş, bu durum, İngiltere'den başlayarak tüm Avrupa'da fabrika kentlerin¹ ve fabrikaların çevresinde ise işçi mahalleleri ve gecekonduların ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Tez kapsamında incelenen uluslararası örneklerin (bkz. 2.3.2. Uluslararası örnekler) 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren inşa edildiği görülmektedir. Cumhuriyet'in ilanından neredeyse iki yüzyıl önce dünyanın çeşitli yerlerinde fabrika kentler kurulmaya başlamıştır. Bu açıdan dünyada sanayileşme özellikle Avrupa ülkelerinde, Türkiye'ye kıyasla daha erken bir dönemde gerçekleşirken, bu toplumlarda modernleşme ve sanayileşmenin etkisiyle burjuvazi ve işçilere ait ara biçimlerde çağdaş özne imgesinin de olduğu gözlemlenmiştir (Touraine, 2010). Dolayısıyla modernleşme ve sanayileşmenin daha organik bir ilişki içinde olduğu, Türkiye'nin durumunda ise sanayileşme ve modernleşmenin birbirini tetiklediği öne sürülebilir. Fabrika kentlerin uluslararası uygulamalarını ve burada çalışan ve yerleşen özneyi bu bağlamda araştırmak gerekmektedir.

Sanayi öncesi dönemdeki kent ekonomileri, modern sanayinin ekonomik dinamiklerinden büyük ölçüde farklılık göstermektedir. Bu dönemde, insan emeğinin verimliliğini artıran ve üretimi mümkün kılan enerji sistemine dayalı herhangi bir mekanizma mevcut değildir. Sanayileşmenin başlamasıyla birlikte, kentlerin ekolojik, ekonomik ve toplumsal yapılarında önemli değişikliklere yol açan yeni bir üretim biçimi ortaya çıkmış, bu da özel bir kurumsal yapının oluşturulmasını ve sürdürülmesini gerektirmiştir (Gideon, 2007). Fabrika kenti bahsi geçen özel kurumsallaşmalardan biri olmaktadır. Türkiye ve Avrupa kentlerinde bulunan fabrika yerleşkelerinin mimarileri arasında benzerlikler bulunmasına karşın, kentsel bağlamda birçok farklılık göze

¹ Avrupa örneğinde, fabrika yerleşkeleri literatürde 'fabrika kentler' olarak tanımlanmaktadır. Bu bölümde, 'fabrika kenti' kavramı kullanılırken, Türkiye örneğinde mevcut olan farklılıklar dolayısıyla bu kavram kullanılmamaktadır.

çarpmaktadır. Bu durumun sanayi öncesinde toplumların özgün niteliklerinden kaynaklandığı belirtilebilir. Başlıca farklılıklar mekânsal örgütlenmenin bunu kolayca planlayabilecek durumda olması, alt yapı olanakları ve “işçi” kimliği edinebilecek toplumsal grubun varlığı olarak sıralanabilir. Fabrika kentler bu dönemde işçi ve burjuvazi gibi ara biçimlerde kimlik kazanan öznenin yaşamını kurgulayan mekânlar olmaktadır. Birçoğu kentin dışında konumlanan fabrika kentler işçiyi toplumdan yalıtın ve günlük yaşamını denetleyen bir organizasyona sahiptir. Fabrika kentlerde mekânın disipline eden yönü, yeni kimliklerin yaratılmasında bir araç olmuştur. Bu açıdan antidemokratik bir kurumsallaşmadan bahsedildiği söylenebilir. Büyük ölçekli bu yerleşkeler içerisinde temel olarak konutlar, bir okul, çeşitli kurslar, kütüphane, revir bulunduğu bilinmektedir. Kendi içerisinde küçük kentler olarak işleyen bu yapılar uzun yıllar boyunca faaliyetini sürdürmüştür.

Dünyadaki sanayileşmeye daha geniş bir perspektiften bakıldığında ise, Batı toplumlarının sanayi devriminin itici gücüyle birlikte güçlenen kapitalizm ve onun doğurduğu yeni gereksinmelerle birçok dönüşüm geçirdiği belirtilebilir. 19. yüzyılda hızla büyüyen kentlerde kontrolden çıkan nüfus artışı, yeni şehircilik ve mimari çözümleri gerektirmiştir (Özkan Altınöz, 2017). Modern sanayi imgeleri, demiryolları, tren istasyonları, fabrikalar bu yıllardan itibaren takip eden birkaç yüzyılı karakterize etmektedir. Keyder (2000)’in ifade ettiği şekliyle “...doğuşlarından itibaren kentler, hizmetlerin, ticareti yönetim, din hiyerarşisinin odaklaştığı noktalar olmuşlardır. 1750’den sonra iki yüzyıla yakın bir dönem şehirlerin aynı zamanda üretimin de toplandığı mekânlar olduğunu gördük.”

2.2. Cumhuriyet Döneminde Sanayileşme

Endüstrileşmek en büyük milli davalarımız arasında yer almaktadır.

Mustafa Kemal ATATÜRK.

19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk çeyreği boyunca, Türk toplumu etkilendiği dış müdahaleler, savaşlar, siyasi göçler, ekonomik krizler gibi çeşitli faktörlerle biçimlenmiştir. Söz konusu dönem tüm dünya ülkelerinde sanayileşmenin hâkim olduğu bir dönüşüm sürecini ifade etmektedir. Bu süreci Türkiye görece daha geç bir dönemde, Kıray (2003)'ın ifadesiyle “yorgun” yaşamaya başlamıştır. Cumhuriyet'in ilanından itibaren ilk 20 yıl boyunca Türk toplumunda köklü bir yapı değişikliği olmuş, zorlayıcı koşullar, toplumun her alanını etkileyerek büyük dönüşümü tetiklemiştir. Dolayısıyla 1923 yılı, Türkiye için kapsamlı bir toplumsal ve mekânsal değişim döneminin başlangıcını işaret etmektedir. Bu dönem, sadece siyasi rejim değişikliği ile sınırlı kalmayıp özellikle Erken Cumhuriyet dönemi olarak adlandırılan ilk yirmi yıl boyunca, Türk toplumunun hem toplumsal hem de mekânsal dokusunda önemli değişikliklere sahne olmuştur. Yaşamın birçok alanında çok yönlü değişimler yaşanmış, yeni örgütlenmeler, uzmanlaşmalar, yeni politikalar hayata geçmiştir (Kıray, 2003). Bu değişimleri, Cumhuriyet yönetiminin "milli" modernlik anlayışı ve ulusal kimlik oluşturma hedefi bağlamında değerlendirmek mümkündür. Cumhuriyet'in ilk yıllarından başlayarak, milli modernlik kavramının günlük yaşamın dinamiklerine entegre edilmesi ve toplum içinde bir kültür olarak benimsenmesi hedeflenmiştir (Bozdoğan, 2020). Bu doğrultuda meydana gelen mekânsal, sosyo-ekonomik ve toplumsal değişimlerin en kapsamlı biçimde bir arada izlenebildiği oluşumlar yerleşke ölçeğindeki sanayi tesisleri olmaktadır (Dinar ve Arın Ensarioğlu, 2023).

Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte, modernleşme düşüncesi Türkiye'deki sanayi tesislerinin inşası ile büyük ölçüde hayat bulmuştur. Bu tesisler, İngiltere, Fransa ve Belçika gibi ülkelerde önceki yıllarda gözlemlenen örneklerine paralellik göstermektedir. Ancak Türkiye'de bu tesisler yalnızca kentlerin fiziksel dokusunu değil, aynı zamanda toplumun sosyal ve ekonomik yaşamını da dönüştürmektedir. Dolayısıyla, bu tesislerin etkisi yalnız toplumun üst kesimi ile sınırlı kalmamış, alt orta sınıflar ve işçi sınıfı arasında da mekânsal tartışmaları başlatmıştır. Bu bağlamda, Cumhuriyet'in erken dönemlerinden itibaren, devlet ulusal sanayi oluşturmak adına kendi sanayi girişimlerinin yanı sıra özel

sektöre de destek vermiştir. Kamu İktisadi Teşekkülleri bu çabaların önemli bir parçası olmaktadır. 19 Nisan 1925'te 633 sayılı kanunla Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın kuruluşu gerçekleştirilmiş ve devlet mevcut fabrikaları bu bankaya devretmiştir. Ancak, bu kurumların beklentileri karşılamaması üzerine 1. Beş Yıllık Sanayi Planı kapsamında 3 Haziran 1933'te Sümerbank kurulmuştur. Sümerbank, Cumhuriyet'in 10. yılında kurduğu fabrikalar ile toplumun inşasında kritik bir rol oynamış ve bu fabrikaların bulunduğu yerleşkeler, iş gücü talebi sebebiyle yoğun göç almıştır. Bu tesisler, kırsal bölgelerden gelen vatandaşların şehir hayatına entegrasyonuna öncülük ederek Cumhuriyet'in değişimlerinin bir tür tampon kurumu olmaktadır.

II. Dünya Savaşı sonrasında, ikinci sanayileşme dönemi olarak adlandırılan 1948-1970 yılları arası Türkiye'de otomotiv sektörü sanayide yer bulmuştur. 1950'lerde yurt dışından ithal edilen otomobiller Türkiye'de de görülmeye başlanmıştır (Kıymalıoğlu ve Ayoğlu, 2006). 1961 yılında Bursa Organize Sanayi Bölgesi'nin kurulması ve ardından 1963'te başlayan Planlı Kalkınma Dönemi ile devlet, organize sanayi bölgeleri ve küçük sanayi siteleri gibi yapıları destekleyerek planlı sanayileşme ve kentleşme politikalarını hayata geçirmiştir. Bu süreçte otomotiv endüstrisi öne çıkmış ve TOFAŞ (Türk Otomobil Fabrikası A.Ş.) ile OYAK (Ordu Yardımlaşma Kurumu)-Renault gibi şirketler Bursa'da imalat hatları kurarak üretime geçmiştir (Yaşar, 2013). Bu dönemde Bursa, otomotiv endüstrisinin gelişimiyle Anadolu'dan yoğun bir göç almıştır. Tüm bu etkenler bir arada değerlendirilerek kentin mekânsal ve toplumsal yapısındaki değişimler ve yeni oluşumlar bu bölüm kapsamında incelenmektedir.

Bu dönem ekonomik açıdan değerlendirildiğinde, Cumhuriyet Dönemi iktisat tarihi literatürü için başlangıç olarak kabul edilen ve 17 Şubat 1923 tarihinde toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar arasında Teşvik-i Sanayi ile ilgili düzenlemelere ek olarak, “Bilumum sanayi için lazım olan makine ve makine aksamının gümrükten muafiyeti”, yerli hammaddenin sanayiye dahil edilmesi, sanayi teşviki ve milli bankaların kurulması, yabancı tekellerden kurtulmak ve küçük imalathanelerin fabrikalara dönüştürülmesi gibi sanayi ile doğrudan ilişkili olan çok önemli maddeler bulunmaktadır. Bunun yanı sıra yeterli sermayesi bulunmayan henüz devletleşecek toplumun kongre çerçevesinde yabancı sermaye ile iş birliği halinde olması kararlaştırılmıştır.

Kongrede işçi grubunun iktisat esasları kapsamında ise “Amele namı ile hitap edilmekte olan kadın ve erkek erbab-ı say ve amele bundan böyle işçi denilmesi” maddesi kabul edilerek üretimde görev alan özne yeniden tanımlanmıştır. Böylece döneme ait sınıf tanımları ve sınıflar arası ilişkiler de değişmiştir. Bununla ilgili olarak kongrede; “Türkler hangi sınıf ve meslekte olurlarsa olsunlar, candan sevişirler. Meslek zümre itibarıyla el ele vererek birlikler, memleketini ve birbirlerini tanımak için seyahatler ve yerleşmeler yaparlar” sözü de geçmektedir. Ancak işçi grubunun esaslarının uygulamaları tartışmalı olmuştur (Kayıran ve Saygın, 2019). Bu durum bazı tarihçiler tarafından işçiden çok milli burjuvaziye verilen önemin göstergesi olmuş ve liberal bir yönelim olarak değerlendirilmiştir (Varlı ve Koraltürk, 2010). İşgücünü Türkleştirmeye yönelik olarak ise kongreye katılan işçi grubunun oybirliği ile kabul ettiği, “Memlekette açılacak bütün işlerin Türk erbab- ı say ve ameline tahsisi” ifadesini içeren yirmi altıncı madde bulunmaktadır (Varlı ve Koraltürk, 2010). Kongreyle başlayan ve 1933 yılına dek devam eden süreçte alınan kararların uygulanabilmesi ve Lozan Antlaşmasının etkilerinin azaltılması yeni yasalarla sağlanmıştır (Azcanlı, 1995). Bu kapsamda 1924 yılında Sanayi Bankaları kararı doğrultusunda Türkiye İş Bankası, ertesi yıl ise Sanayi ve Maadin Bankası kurulmuştur. Bu bankaların madenlerin işletilmesi ve fabrikaların şirketleştirilmesi gibi kritik görevleri bulunmaktadır. Ardından 28 Mayıs 1927 tarihli, 1055 sayılı Teşvik-i Sanayi Kanunu da kabul edilmiş ve devletin sanayi yatırımlarına ek olarak özel sektörün de sanayileşmesi motivasyonu kanunlaştırılmıştır. 1930'lara yaklaşıldıkça ve özellikle 1929 Büyük Buhranından sonra ekonomiyi kalkındırmak veya korumak adına bir kez daha yerli malı tüketiminin önemi, aynı yıl 14 Aralık 1929 tarihinde Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin kurulmasıyla kesinleştirilmiştir. Cemiyetin kurulması o dönemde gerçekleştirilen iktisadi tartışmaların ve faaliyetlerin yerli üretim ve yerli malı üzerinden yürütülmesini sağlamıştır. Bu kapsamdaki sosyal ve kültürel faaliyetler bağlamında değerlendirilen “Yerli Malı Sergileri” çalışmaya dahil edilmiştir.

2.2.1. Cumhuriyet sonrası sanayileşme, sosyal ve kültürel yaşam

Cumhuriyet sonrası dönemde sosyal ve kültürel yaşamdaki değişimlere bakıldığında erken dönemde köyden göçen nüfusun yıllar içerisinde Kıray (2003)'ın ifade ettiği şekliyle yaratılan sosyal tabakalaşmaya dahil olması ve sınıf mensubiyeti (*affiliation*), bireysel tanımlamalara katılması yeni durumlardır. Öznenin söz konusu değişimleri sanayi faaliyetlerinin makineleştiği ilk yıllarda da görülüyor olsa da özellikle Türk toplumunda bu değişimler Cumhuriyet'in ilanından itibaren tartışılmaya başlamıştır. Tarihsel sürece bakıldığında bürokratik bakımdan imparatorluktan gelen, devamında bir Cumhuriyet vatandaşına dönüşen ve 2000'li yıllarla birlikte milenyum çağında küreselleşen bir düzenin parçası haline gelen özne, üretim ile varoluşundan beri itibaren ilişkili olmaktadır. Üretim ve özne ilişkisi süreklidir ancak değişen yaklaşımlar, teknoloji, gereksinimler ve öznenin yeni yetkinlikleri, üretim şekillerini ve ilişkilerini dönüştürmektedir. Etkileri yıllarca süren Endüstri Devrimi, toplumun “sanayi toplumu” olarak adlandırılmasına neden olmuştur. Bu yönde yaşamını devam ettiren sanayi toplumu öznesi de özellikle erken dönem için sanayinin sağladığı alanlarda sosyal gereksinimlerini gidermiş, ailesini bu alanda kurmuş ve yıllarca emeğini bulunduğu üretim alanına vermiştir. Bir toplumsal inşa süreci de olan bu kritik dönem sosyal ve kültürel faaliyetlerle ilgili bürokrasinin aldığı bazı kararlar ve aksiyonlarla da şekillenmiştir. Örneğin bir önceki bölümde bahsedilen İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin faaliyetleri öznenin gelişimi ve toplumun anlayışı bakımından önemli olmuştur.

İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin temel hedefi olan yerli malı tüketimi için belirlediği görevleri arasında, üye kaydı ve yayın yapmak, konferanslar düzenlemek, endüstri sergileri ve büyük mağazalar açmak bulunmaktadır. Bu bakımdan yeni iş alanları açılmış yeni uzmanlıklara ihtiyaç duyulmuştur. Cemiyet her sene bir haftayı tasarruf haftası olarak ilan etmiştir (Turan ve Ödekan, 2009). Tüm resmî ve özel kurumlarda haftanın anlam ve önemini belirten konuşmalar, toplantılar yapılmıştır. Türkiye'de tasarruf ve yerli malı kullanımını teşvik amacıyla sergiler açılmıştır. Bu yerli malı sergileri halkta millî ekonomi bilincini oluşturan önemli adımlardan biri olmuştur. Halk bu sergiler aracılığıyla yerli ürünleri tanıma fırsatını bulmuştur. İstanbul, Ankara, Konya ve Bursa'da düzenlenen sergiler ekonomi bilincinin yanı sıra modernleşme ve sanayileşmenin gerektirdiği reformların itici bir gücü olmuştur. Sergicilik erken dönemde toplumu

bilinçlendirmek için yapılyorken milenyuma yaklaştıkça sanayi ile ilgili olan sergi faaliyetleri yerini büyük ölçekli fuar etkinliklerine bırakmıştır.

2.2.2. Cumhuriyet sonrası dönemde kamu iktisadi teşekkülleri ve planlı dönem

1929 bunalımına kadar olan süreç Türkiye için ekonominin toparlanamadığı, sanayi alanında özellikle özel sektörden beklenen verimin alınamadığı bir döneme karşılık gelmektedir. 1930’lu yıllar hem ekonomik bunalımın etkileri hem de Osmanlı’dan kalan borçların ödenmesi gerekliliği devleti ekonomik anlamda zorlu bir döneme sokmuştur. 1932 yılı itibariyle ise devletin sanayideki aktif rolü görülebilmektedir. Bu dönemde devletin sanayi girişimleri Devlet Sanayi Ofisi ve Sanayi Kredi Bankası tarafından yönetilmektedir. Ancak bu kuruluşlar yeterli olmamış ve kısa bir süre sonra kapatılmıştır. Bu dönemde hem bürokratik hem de uygulama anlamında bir nevi deneylerin yapıldığı söylenebilmektedir. 1933 yılında atılan bir diğer adım ise sanayi gelişiminin hedeflendiği 1. Beş Yıllık Sanayi Planı’nın (1933-1938) yürürlüğe konulmasıdır. Plan kapsamında Devlet Sanayi Ofisi ve Sanayi Kredi Bankası yerine 2262 sayılı “Sümerbank Kanunu” ile 3 Haziran 1933 tarihinde Sümerbank, kurulmuştur¹ (Altun, 2001). Adını Mustafa Kemal Atatürk’ün verdiği Sümerbank’ın kuruluş hikayesine bakıldığında, ekonomiyi canlandırmak amacıyla 19 Nisan 1925 tarihinde 633 sayılı kanun ile kurulan Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası ilk sırada yer almaktadır. Bu kuruluşların faaliyette oldukları dönemde görevleri, “sanayi teşekkülleri kurmak ve işletmek, sahibi olduğu fabrikaların mamullerinin satışını sağlamak ve bu amaçla “yerli mallar pazarı” adı ile mağazalar açmak, halkın iştirakiyle şirketler kurmasına yardımcı olmak, bankaya devredilmiş olan sanayi müesseselerini teşekkül edecek bir başka şirkete devredinceye kadar idare etmek ve sanayi ve maadin sahiplerine krediler vermek”tir (Altun, 2001). Altun (2001), o dönemde devletin elinde bulunan Bakırköy Pamuklu Dokuma Fabrikası, Feshane Yünlü Dokuma Fabrikası (Defterdar), Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası ve Hereke İpekli ve Yünlü Fabrikaları da Maadin Bankasına devredildiğini ifade etmektedir. Temelde Maadin Bankasının yeni karşılığı olan Sümerbank’ın görevleri ise, “Devlet Sanayi Ofisi’nden alacağı fabrikaları işletmek, özel sanayideki devlet iştiraklerini Ticaret Kanunu hükümlerine göre yönetmek, devlet sermayesi ile kurulacak büyük sanayi

¹ Aynı yıl Etibank da kurulmuştur.

müesseselerinin (özel kanunlarla yapılacak fabrikalar hariç) etüt ve projelerini hazırlamak bunları kurmak ve yönetmek, kuruluşları veya tevsileri yurt için iktisaden verimli olan sanayi işlerine katılmak, yurda ve kendi fabrikalarına gerekli olan usta ve işçileri yetiştirmek için okullar açmak, içeride ve dışarıda öğrenci okutmak, sanayi müesseselerine kredi açmak ve bankacılık işlerini yapmak, Milli sanayinin gelişim tedbirlerini aramak ve bakanlıkça verilecek konular hakkında görüşlerini bildirmektir (Özelmas, 1963'tan aktaran Altun, 2001). Bu ifadeden anlaşılacağı üzere bu dönemde kurulan sanayi kuruluşlarının tek hedefi üretim yapmak değil; çalışanlarının eğitimlerini, sosyal yaşamlarını destekleyip, gerekli ortamları sunarak ideal bir vatandaş profili oluşmasına katkı koymaktır. Sümerbank daha sonraları birçok sanayi girişimi gerçekleştirmiş ve Türkiye sanayisi için en kritik kurumlardan biri haline gelmiştir. Azcanlı (1995)'nin ifadesiyle 1950'li yıllara dek sürecek olan *Sümerbank Devri* başlamıştır. Tez kapsamında Bursa kentinde çalışma alanı olarak seçilen Sümerbank Merinos Yünlü Sanayi Müessesesi 1. Beş Yıllık Sanayi Planı kapsamında kurulan bir Sümerbank kuruluşudur. Sümerbank tarafından Erken Cumhuriyet Döneminde Anadolu'nun birçok kentinde fabrikalar açılmıştır. Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası, Sümerbank Ereğli Bez Fabrikası, Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası, Sümerbank Malatya Bez Fabrikası, Karabük Demir-çelik Fabrikası, İstanbul Cam ve Şişe Fabrikası, İzmit Kâğıt ve Karton Fabrikası, Isparta Gül Yağı Fabrikası, vb. fabrikalar o dönemde açılmış diğer fabrikalardandır. Cumhuriyetin modernite projesi kapsamında yapılan yatırımların açtığı fabrikalar mekânsal kurguları ve kapsamlı akılcı planlama yaklaşımları (Akkahve, 2023) ile kentin yapılanma sürecini şekillendirmiştir.

Fabrikalarını okula dönüştüren, mesai saatleri bitiminde İngilizce kursları açan Sümerbank, hayalindeki çalışan profilini yetiştirirken modernleşme hamlesinin öncüsü durumuna gelmiştir. Türkiye'nin dört bir yanından yola çıkan gençler Sümerbank bursuyla dünyanın en iyi üniversitelerinde eğitim görüp ülkenin beşerî sermayesini oluşturmuşlar, Sümerbank fabrikaları sanayi kuruluşu olmanın yanı sıra sosyal birer tesis olmuştur. Fabrikalar bünyesinde kütüphaneler, sinema ve tiyatro salonları kurulmuştur. Çalışanlara yemek aralarında dünya klasiklerinden eserler dinleten Sümerbank fabrikaları, Sümerbank'ın kuruluş felsefesinin göstergesi olmuştur. Fabrikadaki makine seslerine koroların, alkışların eşlik etmesi söz konusudur. Sümerbank felsefesi

doğrultusunda eşitlik temel ilkedir, kadınların çalışma hayatına katılmasında da öncü rol oynamıştır. Fabrika, lojmanları ile birlikte, o dönem için ideal gösterilen "modern" yaşamın ne olduğunu çevresine öğreten uygulamalı bir okul niteliğindedir.

Sanayideki hızlı faaliyetler devam ederken devletin toprak politikalarına bakıldığında artan kent nüfusuna yeteri ölçüde karşılık veremediği görülmektedir. Özellikle bu süreçte konaklama politikalarıyla ilgili olarak, Şenyapılı (2004) konuta ödeme yapmaya olanağı olmayan kesimler için hiçbir planlamanın bulunmadığına ve orta gelir grubunun geliştirdiği yöntem olan kooperatifçiliğin de finansmanının devlete yüklenmiş olmasına dikkat çekmektedir. Bu durumda Cumhuriyet'in ilanından 1930'lu yıllara dek bakıldığında alt gelir grubunun gecekondulaştığı, 1930'lardan itibaren ise bir yandan gecekondulaşma devam ederken orta gelir grubunun konut kooperatifçiliği girişimlerinin arttığı görülmektedir. Dönemin yönetim politikalarındaki boşluklar kentleşmenin kendiliğinden gerçekleşmesine neden olmuş ve bunun da kentsel mekânda birçok etkisi olmuştur (Şenyapılı, 2004). 1939 yılı itibariyle ise II. Dünya Savaşı hem öncesine ait dönemde hem de sonrası dönemde ekonomi politikalarını önemli ölçüde etkilemiştir. Bu etkilerin 1940- 1950 arası döneme gelindiğinde tarım ve sanayi üretimini büyük ölçüde kısıtlayan olumsuz etkilerinin devam ettiği görülmektedir. Savaşın bitmesinin ardından ülkede ekonomik canlanmalar başlamış ve Koç Ticaret ve "Ford.Co" başta olmak üzere otomotiv ticareti hareketlenmiştir. II. Dünya Savaşı sonrasında Marshall yardımıyla birlikte 1948- 1952 yılları arasında otomotiv sanayisinin gelişmesi ile ilgili girişimler başlamış, 1950'li yıllara gelindiğinde yurtdışında üretilen otomobiller Türkiye'de de görülmeye başlamıştır (Kıymalıoğlu ve Ayoğlu, 2006). 1961 yılında Türkiye'nin ilk organize sanayi bölgesi olan Bursa Organize Sanayi Bölgesi (BOSB) kurulmuştur.

Organize Sanayi Bölgeleri (OSB'ler) erken dönemde inşa edilen sanayi tesislerinin kentteki yer seçimlerinden ve yerleşke tipi sanayi tesislerinden farklı olarak, kentte dengeli sanayi dağılımına ve planlama bağlamında yerleşim alanları ile üretim alanlarının ilişkisine vurgu yapmaktadır (Dinar ve Arın Ensarioğlu, 2023). Tarih boyunca sanayi faaliyetleriyle bilinen Bursa'da OSB'nin açılmasını izleyen süreçte iki sanayi odağı oluşmuştur (Tekeli, 1999). Bunlardan birincisi Mudanya yolu üzerinde kurulan Organize Sanayi Bölgesi olmaktadır. Bursa OSB'nin çevresi ile birlikte yıllar içerisindeki yapılaşmasına bakıldığında artan inşaat faaliyetleri dikkat çekmektedir (Şekil 2.2).

OSB’de yer alan fabrikalar dolayısıyla çevrede yeni konut bölgeleri oluşmuştur ve çoğunlukla işçi ailelerinin yaşadığı yeni mahalleler kurulmuştur (Dinar ve Arın Ensarioğlu, 2023). Bursa Organize Sanayi Bölgesi’ndeki işletmelerin hepsinde yemekhane mevcuttur ve %50’sinin reviri, %39’unun eğitim ve konferans salonu, %33’ünün spor sahası/salonu, %22’ sinin de kantini bulunmaktadır (Çelikçapa ve Gökay, 1988). Kentin ikinci sanayi odağı ise tez kapsamında incelenen örnekler arasında bulunan Tofaş Otomobil Fabrikası’nın da konumlandığı Yalova Yolu aksı olmaktadır. Aynı şekilde bu aks boyunca konumlanan fabrikalar yakın çevresinde yoğun bir konut yapılaşmasına yol açmıştır. Dolayısıyla Bursa gibi bir sanayi kentinin bütününe bakıldığında bu birimlerin kentsel yapının oluşumunda önemli kilometre taşlarından olduğu görülmektedir.



Şekil 2.2. Bursa Organize Sanayi Bölgesi’nin ve çevresinin değişimi (Google Haritalar’dan yazar tarafından uyarlanmıştır. Erişim Tarihi: 14.05.2023)

1963 yılında ise Planlı Kalkınma Dönemine geçilmiştir. 1963-1967 yılları arasını kapsayan I. Dönemin ardından, 1968-1972 yıllarını kapsayan II. Beş Yıllık Plan ile Otomotiv Sanayii Türkiye ekonomisinde resmi olarak karşılık bulmuştur. Fabrika kurmak ile ilgili ilk izni FIAT ardından Volvo şirketleri almıştır. Ancak sonradan Türkiye’ye yatırım yapmaktan vazgeçen Volvo yerine Renault’un yatırımı gerçekleşmiştir. Planlı dönem dört yıllık periyotlarla günümüze kadar devam etmiştir. 1970’li yıllar Türkiye’inde geline nokta üretim ve pazarlama alanlarında küresel entegrasyon büyük ölçüde tamamlanmıştır. Otomobil sanayinde “yerlileştirme” ve otomobil üretimi başlamıştır. 1971 yılında Tofaş ve Oyak- Renault İtalyan ve Fransız lisanslarıyla imalat hatlarını Bursa’da kurarak üretime başlamıştır (Yaşar, 2013). 1970’ler Bursa’nın otomotiv sanayisindeki gelişimin bir sonucu olarak ortaya çıkan işgücü talebi nedeniyle Anadolu’dan yoğun olarak göç aldığı bir dönem olmaktadır. 1960’lı yıllarda Bursa’da gözlemlenen sanayi faaliyetlerindeki ivme, küresele uyumlanma sürecinin bir parçası ve evrensel bir fenomen olarak tüm dünya kentlerinde görülmektedir. Bu döneme kadar

ulusal kaygılarla şekillenen sanayide, 1970'li yıllardan itibaren teknolojik ilerlemeler ve internetin günlük yaşama entegrasyonu ile üretim süreçlerinde radikal dönüşümler yaşanmıştır. Bu dönüşümler sonucunda, üretim mekanları da yeni bir forma bürünmüştür.

2.2.3. Cumhuriyet sonrası sanayileşme ve neoliberal politikalar

1960'lı yılların ikinci yarısı, Zizek (2011)'in ifade ettiği şekliyle 1968 yılından itibaren kapitalizmin dönüştürdüğü iktisadi, toplumsal ve kültürel bir süreç olarak postmodernizm ve bununla ilişkili olarak neoliberal politikalarından bahsedilmektedir (Zizek, 2011). 1960-1980 dönemine kadar özel kesimin sanayi yatırım kapasitesini geliştirmeye yönelik olarak uygulanan ithal-ikameci (içe dönük kalkınma) politikalar dünyadaki gelişmelere paralel olarak 1980'li yılların başında terk edilmiştir (Leblebici ve Erkul, 2008). Manuel Castels (2005) 'in anlattığı şekliyle İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda birçok ülke ekonomisinde büyüme sağlayan *Keynesçi Kapitalist Büyüme Model*'inin 1970'lerin başında olumsuz sonuçlarını görülmeye başlanmıştır (aktaran Şimşek, 2014). Enflasyonun zirve yaptığı, Türkiye'de 1980'li yıllara karşılık gelen dönemde küresel ekonomiye dahil olma, neoliberal işleyişe uyumlanma ile ilgili yeni kararlar alınmıştır. Bu dönemde sanayi bakımından da köklü değişimlerin olduğu görülmekte, Kamu İktisadi Teşekkülleri (KİT'ler) özelleştirilerek, emek ve sermaye ilişkisi yeniden şekillendirilmektedir. Kamu İktisadi Devlet Teşekküllerinin özelleştirilmesini kapsayan 24 Ocak 1980 Kararları Türkiye'nin küreselleşmesi/ küresel pazara eklemlenmesi bakımından önemli bir kırılma olmaktadır. Bu dönemde Türkiye sanayisi ve ekonomisinin “büyümesi” ile ilgili Şimşek (2014), 1980 öncesi Türkiye ekonomi politikalarını, temelde ithalata ciddi sınırlamalar getirerek, iç pazar hareketini canlı tutmayı ve yerli sanayinin gelişimini hedefleyen, devlet-işçi-sermaye arasındaki göreceli uzlaşmaya dayanan yaklaşımlar üzerinden açıklamaktadır (*İthal ikameci*). 1980 kararlarıyla birlikte ise yatırımların ve sermaye gücünün üretim ve sanayidense banka ve borsa merkezli rant-faiz, spekülasyon faaliyetlerine yöneldiği neoliberal dönemden bahsedilmeye başlanır ancak Türkiye'nin dışa dönük politikaları takip etmesi ekonomideki geriliğe çözüm olmamıştır (Tekeli, 2023). Özellikle 1990'lı yıllarla beraber dönemin iktidarı tarafından ülkenin içerisinde bulunduğu ekonomik çıkmazın sorumlusu KİT'ler olarak anılmaya başlamış, KİT'lerin özelleşmesi ile ekonomideki problemlerin büyük çoğunlukla çözüleceğine karar verilmiştir.

1993 yılında Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği (TMMOB)’nin düzenlediği “KİT’ler ve Özelleştirme” sempozyumunda Başkaya (1997)’nın (Fikret) “Özelleştirmenin İdeolojisi” başlıklı sunusu kapsamında bu konuyla ilgili anlatılmak isteneni teşekküllerin kısaca bir açıklamasını yaparak açıklamaktadır. Başkaya (1997) KİT’lerin temelde dört kaynağı olduğunu belirtmektedir. Bursa Sümerbank fabrikalarının da içinde bulunduğu KİT’lerin kaynağı bizzat devlettir. Devlet kaynaklı KİT’ler kapsamındaki Sümerbanklar kalkınma sürecini hızlandırmak, ulusal bir ekonomi oluşturmak amacıyla kurulmuşlardır. Dolayısıyla söz konusu ekonomik sıkıntıların kaynağı olarak KİT’leri göstermek büyük resmin dışında, tekil ve taraflı bir bakış açısıdır. Türkiye’ de örneği bulunmayan diğer kaynaklı KİT’ler ise, sömürgeci devletlere ait kurumların henüz sömürgeci kurtulmuş ülkeler tarafından devralınması, yabancı sermayeye ait olan kurumların devletleştirilmesi ve kamulaştırılmış kurumlardır (Başkaya, 1997). Başkaya (1997), zorla mülkiyeti devralınarak kamulaştırmaya örnek olarak Fransa’daki Renault’unun kamulaştırılmasını açıklamaktadır. Tez çalışması kapsamında Renault Fabrikası “Bursa’ da Otomotiv Sanayi” bölümünde incelenmektedir.

Bu dönemde küreselleşmeyle birlikte özel sektörün ekonomideki rolü beklenmedik şekilde dönüşmüş ve devlet yatırımlarının önüne geçmeye başlamıştır. Dolayısıyla 1980 ve sonrası sanayideki erkin değişimi, toplumsal yaşantının ve öznenin yeni karşılıklarını ortaya çıkarmıştır. Cumhuriyet’in ilk yıllarında gerçekleştirilen faaliyetler doğrultusunda sosyal devlet yaratma çabası görülmektedir. Bauman (2018)’in ifade ettiği şekliyle topluluk fikrinin modern karşılığı olarak *sosyal devlet* cisimleştirilmiştir. Dolayısıyla Türk toplumunda da karşılıklı bağlılık, sadakat ve güven temelleri sosyal devlet yaklaşımıyla takip edilmiştir. Bu yaklaşım toplu dayanışmayı desteklemekte ve kurumsal oluşumları da toplum güvenine dayandırmaktadır (Bauman, 2018). Marshall (1950)’in insan gelişiminin evrensel kanunu olduğuna ve olacağına inandığı fikri önceki dönemlerde mülkiyet hakkından siyasi haklara, siyasi haklardan da toplumsal haklara giden bir süreci tanımlamaktadır (aktaran Bauman, 2018).

Bu doğrultuda elde edilen çıkarım ikinci dalga sanayileşme döneminde ve asıl olarak bu dönemin devamında toplumsal eylem yaklaşımından uzaklaşarak özel mülkiyet eylemlerine dönüşen bir süreci ifade edilebilir kılmaktadır. Özelleştirme faaliyetleri bu

bakımdan ele alındığında işçi toplumu, Türkiye için erken dönemde KİT'ler tarafından korunan, sonraları bazı özel girişimlerin de koruduğu nüfus olarak sosyal devletin yapıcısı olmaktadır (Bauman, 2018). Özellikle Sümerbank Fabrikaları aracılığıyla sınıf bilincinin gelişmesi, işçi sınıfın örgütlenme ihtiyaçları doğrultusunda tanımladıkları emek alanı modern toplum- sosyal devletin önemli yapı taşlarını oluşturmaktadır (Baki ve Tunca, 2022). Özelleştirmeye birlikte ve devamında neoliberal politikalar kapsamında artık gözetilmeyen işçi topluluğu hem toplumsal hem de mekânsal anlamda yayılmıştır. Uluslararası sermayenin egemen olduğu bu neoliberal dönemde kentsel mekânın “*sınıfsal kutuplaşması*” artmıştır (Şimşek, 2014). Kutuplaşmanın artmasının yanı sıra kentsel mekânın dağılımı da oldukça değişmiş, özellikle 1900'lerin başlarında kurulan fabrikalarla birlikte kümelenen kentsel mekânlarda, kent merkezleri çoğunlukla yoksullara ve kayıtsız işyerlerine bırakılmıştır. Fabrikalar yaşam alanı olmaktan çıkmıştır ve kentin mekânsal organizasyonu çok merkezli bir yapıya evrilmiştir. Özelleştirme yalnızca mülkiyetin değil eylemlerin de bireyselleşmesine yol açmıştır. Dolayısıyla süreç içerisinde tekilleşen özne kentsel mekânda kendini yerleştirmeye çalışan, toplumsal kaygılardan uzaklaşan/ uzaklaştırılan bireylere dönüşmektedir. Bunun etkileri kentsel mekâna da açıkça yansımaktadır.

Küreselleşme bir yandan da yerelin değerini sorgulatmaktadır. Özellikle 1980'lerin ikinci yarısında dünyadaki yerelleşme yaklaşımı Türkiye'nin yerel yönetim politikaları ile ilgili reformları hızlandırmıştır. 1984 Yerel Yönetim Reformu ile Büyükşehir Belediye Modeli sisteme dahil edilmiştir (Akkahve, 2023). Belediyelerin, yerel yönetim yapısındaki değişim konularındaki yetki ve sorumluluk alanını yeniden tanımlamıştır. Yerel dinamiklerin vurgulandığı bu dönemde geleneksel akılcı planlamadan katılımcı planlama süreçlerine ve stratejik planlamaya geçilmiştir (Akkahve, 2023). Bölgesel eylemi önceleyen bu yaklaşımla yere özgü analizler yapılarak planlama kararları alınmaktadır. Planlamanın bir demokrasi problemi olduğunu ifade eden Tekeli (2009), Türkiye kentleri ölçeğinde gelişen ve değişen dünyaya uyum sağlayabilen, tehditler karşısında yenilenebilen ve çok çeşitli fırsatlara imkân veren yeniden biçimlendirilebilen açık planlamanın takip edilmesinin ve öznenin aktif olarak katılması kentin aktörü olarak yer bulmasının bu bağlamda kritik olduğunu belirtmektedir (Akkahve, 2023).

2.2.4. Cumhuriyet sonrası sanayileşme sürecinde göç

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte iskân ve göç ile ilgili değişen politikalar ve kanunlar kentsel mekânın kullanım biçimini zaman zaman farklılaştırmış olsa da temelde kente gelen nüfusun iskân ihtiyacı karşılanmaya çalışılmış ve kent sanayi ve yerleşim alanı ilişkisi bağlamında gelişimini sürdürmüştür. Bu tez çalışması kapsamında Bursa örnekleminde fabrikalarda çalışan yoğunluklu Bulgaristan göçmenlerinin iş gücü piyasasına dahil olma biçimleri ve göçmen toplumun kentteki yerleşimi incelenmektedir. Ciğerci-Ulukan (2008), göçmenlerin iş gücü piyasasına dahil olmasına yönelik geliştirilen bazı politikalar bulunduğunu belirtmektedir. Bu politikaların Bursa örneğindeki karşılığı olarak kente gelen göçmenlere fabrikalara yakın alanların mesken yeri olarak gösterilmesi ve 1934 yılında çıkarılan İskân Kanunu doğrultusunda kentte uygulanan politikalar sayılabilir.

1934 yılında kabul edilen 2510 sayılı İskân Kanunu incelendiğinde, Kanunun 7. Maddesinde “Türk ırkından olup Hükümetten iskân yardımı istemeyi yazı ile bildiren muhacirler ve mülteciler Türkiye içinde istedikleri yerde yerleşmeğe serbest bırakılırlar.” ve 37. Maddesinde, “Tapu muafiyeti: Bu kanuna göre gerek parasız ve gerek borçlu ve gerek peşin paralı olarak verilen bütün yapı ve topraklar harçsız, pulsuz tapuya bağlanarak senedi verilir. Temlik ve teffiz, kıymet takdiri, borçlanma ve ipotek konup kaldırma muameleleri hiçbir harca, masrafa ve pula tâbi tutulamaz.” denilmektedir. Buradan yola çıkarak kanun ile hedeflenenin göç düzenlemesinin dışında modern ve seküler bir temel üzerine kurulu ulusal kimlik inşa etme olduğu görülmektedir (Ciğerci-Ulukan,2008). Nitekim nüfus artışı ve iş gücünün genişletilmesi, muhacir ve mültecilerin ulusal kültüre entegrasyonu, göçebe toplulukların yerleşik hayata geçirilmesi ve topraklandırılması, Türk dilinin öğretilmesi gibi politikalarla nihayetinde ulus-devlet oluşumu desteklenmektedir (Ciğerci-Ulukan, 2008). Dolayısıyla Türk asıllı göçmenlerin iş gücü piyasasına dahil olmalarıyla da biçimlenen kentsel yapı, etnik adacıklar biçiminde yerleşilen göçmen mahallelerini oluşturmuştur. 1927 ile 1935 yılları arasındaki göçmen mübadeleleri, Balkan göçmenlerinin, azınlıkların boşalttığı Setbaşı ve Cumhuriyet Caddesi kuzeyindeki bölgelere (Hanlar bölgesinin kuzeyi) yerleşmelerine neden olmuştur. Aynı dönemde kurulan İpek-İş ve Merinos Fabrikaları, kentte kuzey-güney yönünde üç ana arter üzerinde yayılmıştır (İnönü Caddesi, Fomara ve Stadyum Caddesi).

Çelik Palas ve Park Otel'in açılmasıyla birlikte, kent batıya doğru genişlemiştir (Tonak, 2003). 1950-1951 yıllarında Bulgaristan'dan gelen göçmenler, uzun süredir devam eden büyük göç hareketinin bir süreliğine son halkası olmuştur. Bu göçle Bursa'ya gelen nüfusun çoğunluğu Hürriyet Mahallesi'ne yerleşmiştir. Daha sonra, İstiklal ve Adalet Mahalleleri bu yerleşime eklenmiştir. Bu dönemde inşa edilen Merinos İşçi Evleri'nin, kentin kuzeyine yerleştirilmesiyle birlikte, kent kuzeye doğru genişlemiştir. Bu dönemde hızlı nüfus artışı dolayısıyla kaçak yapılaşmanın başladığı da görülmektedir.

1961 yılına gelindiğinde ise OSB'nin kurulmasıyla birlikte, kent 10 yıl içinde yaklaşık olarak iki kat büyümüş ve yoğun göç almıştır. Bu dönemdeki göç hareketini daha çok kırsaldan kente çalışmaya gelen nüfusun gerçekleştirdiği, ülkeler arası bir göç olmadığı ifade edilebilir. Artan işçi nüfusun konut ihtiyacı nedeniyle, yeni imar alanları oluşturulmuştur, bunlar arasında Fethiye, İhsaniye ve Beşevler mahalleleri örnek olarak verilebilir.

Tarihsel sürecin devamında 1989 yılında gerçekleşen büyük Balkan göçü, gelen nüfusun yerleştiği alan bakımından ve öznenin statüsü bakımından kritik öneme sahip olan bir diğer göç hareketidir. Söz konusu bu göçle gelen dört göçmenden biri Bursa'ya yerleşmiştir (Ciğerci-Ulukan, 2008). Bu yıllardan itibaren kentin güneyde eğimli alanlara doğru dayandığı ve aynı zamanda kuzeye doğru genişlediği, doğu-batı yönünde uzanan lineer bir yerleşim gösterdiği belirtilebilir. Böylelikle 19. yüzyıldan itibaren yaşanan çeşitli savaşlar ve ülkelerin uyguladığı iskân ve yurttaşlık politikaları neticesinde Bursa şehri sürekli bir göç dalgasıyla karşı karşıya kalmıştır. Bu toplu nüfus hareketleri, kentsel aktivitelerle birlikte şehrin fiziksel yapısını ve şehirde yaşayan bireylerin kimliğini derinden etkileyerek dönüştürmüştür.

2.3. Yerleşke Ölçeğinde Sanayi Tesisi Örnekleri

“Eğer kurulacak site, kasaba ile birleşmezse, birbirine hiç dokunmadan yaşayan iki şehir ortaya çıkabilir.”

Mübeccel B. Kıray, 1964

Bu bölümde Türkiye’de Cumhuriyet Öncesi ve Cumhuriyet Sonrası erken dönemde ve ikinci dalga sanayileşme dönemi olarak bilinen 1960 ve 1970’li yıllara kadar olan süreçte yapılaşan sanayi tesisi örneklerinden birkaçı incelenmektedir. Bunun yanı sıra söz konusu dönemlerle eş zamanlı veya daha erken dönemde inşa edilen uluslararası tesis örnekleri de incelemeye dahil edilmiştir. Bu bağlamda asıl amaç sanayileşme sürecinde kentlerin durumunu ve sanayi tesislerinin kentsel ve toplumsal yaşama etkilerini karşılaştırmalı olarak araştırmaktır. Bu noktada uluslararası örneklerin ulusal örneklere görece daha erken dönemde inşa edildiği, aynı şekilde kent yapılaşmasının ve kentsel dinamiklerin daha erken dönemde ve farklı biçimlerde dönüştüğü gözlemlenmektedir. Örneklerin karşılaştırılması ile ilgili çıkarımlar bölüm değerlendirmesinde detaylı olarak açıklanmıştır.

Bu kapsamın dışında Cumhuriyet Öncesi imparatorluk döneminde kurulan ve kentsel ölçekte kritik alan kaplayan fabrikalardan bazıları Feshane Fabrikası (1839), Basmane (Bakırköy) Fabrikası, Hereke Halı ve İpekli Dokuma Fabrikası (1843) ve Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası olarak sıralanmaktadır. Sonraları 1. Beş Yıllık Sanayi Planı kapsamında kurulan Sümerbank’a devredilen fabrikalar Sümerbank tarafından işletildiği yıllarda hem kentin biçimlenme sürecinde hem de toplumsal dönüşümde kritik rol oynamaktadır. Söz konusu fabrikalar yapısal nitelikleri ve sunduğu yaşantı bakımından Türkiye’deki ilk yerleşke tipi fabrika prototiplerinden olmaktadır. Bunlar arasından Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası çalışmaya dahil edilmiştir.

2.3.1. Ulusal örnekler

Bu bölümde, ulusal yerleşke tipi sanayi tesislerinin mekânsal düzenlemelerinin analiz edilmesi amaçlanmaktadır. Türkiye’deki erken dönem öncülleri, lojman, kreş/ilkokul, sağlık ocağı ve rekreasyon alanı olarak lokalden oluşan mekânsal organizasyonlarıyla öne çıkmaktadır. Ancak, her örnekte bu işlevlerin tümünün bulunmadığı görülmektedir.

Seçilen örneklerin tercih parametreleri arasında fabrikanın bu işlevleri içeriyor olması, kurulu olduğu kent üzerindeki etkilerinin gözlemlenebilir olması ve toplum üzerinde etkili bir alan oluşturmuş olması yer almaktadır.

Çizelge 2.2. Sümerbank Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası



Sümerbank Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası (URL-1)

Yapım Yılı	1810
Sosyal donatı-Rekreasyon imkânları	Kreş, Sinema, Lokal, Kütüphane, Sağlık Ocağı

1810 yılında Hamza Bey isimli bir girişimci tarafından kurulan Beykoz Deri Fabrikası, 1816’da II. Mahmut tarafından satın alınarak ordu emrine verilmiştir ve 1830’ların başlarında yapısal bir yenilemeden geçmiştir (Seyitdanlıoğlu, 2009) (izelge 2.2). Deri ve kundura üretiminin yapıldığı bir endüstri alanı olan Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası eş zamanlı kurulan diğer fabrikalar arasında 20. Yüzyıla kadar gelebilen sayılı fabrikalar arasında yer almaktadır. Yaklaşık 200 yıl boyunca aktif olarak faaliyet gösteren fabrika, kurulduğu ilk dönemde askeri ihtiyaçlar için üretim yapan bir tesis olmuştur, Cumhuriyet’in ilk planlı sanayileşme evresinde ise Sümerbank’a devredilmiştir. Fabrika tesisi içerisinde kreş, sinema, lokal, sağlık ocağı, kütüphane, sporcuların yararlandıkları tesisler, lojmanlar, bekar işçi yatakhaneleri gibi birimleri barındırmaktadır. Dönemin Sümerbank fabrikalarına benzer şekilde yerleşkesi içerisinde çeşitli sosyal donatı mekânları, konaklama birimleri ve eğitim faaliyetleri için sunduğu alanlar dolayısıyla yerleşke yaşantısı bakımından önemli bir örnek teşkil etmektedir. Tesisin 20.Yüzyıldaki durumuna bakıldığında, aynı dönem Türkiye genelinde devletin takip ettiği barınma

politikalarının çoğunlukla yetersiz kaldığı, dolayısıyla Beykoz işçileri tarafından Beykoz Kundura İşçi Evleri Kooperatifi kurulmasını (1950'ler) takiben fabrika işçilerinin kooperatif sayesinde ev sahibi oldukları bilinmektedir. 1970'lerde ise işçi sayısı artınca lojmanlar inşa edilmiştir.

Fabrika kurulduğu ilk dönemden 1999 yılına kadar Beykoz Kundura Fabrikası olarak, halkın hesaplı, sağlam ayakkabı ihtiyacını karşılamıştır. 1999 yılında Bakanlar Kurulu'nun kararıyla fabrikanın kapatılma süreci başlamıştır. Özelleştirme kararları doğrultusunda 2004 yılında Yıldırım Holding bünyesine devredilen Beykoz Kundura Fabrikası takip eden süreçte yaratıcı endüstriye hizmet vermeye başlamıştır (URL 2.1).

Fabrika binası dönüşüm kapsamında Kundura Sinema, Kundura Sahne ve Kundura Hafıza Arşiv ve Araştırma Merkezi olarak işlevlendirilmiştir. Yeniden işlevlendirme faaliyetleri kapsamında Beykoz Kundura'nın işçilerine ulaşılmış ve fabrikaya dair anılarını konu alan bir hafıza sergisi hazırlanmıştır. "Kundura'nın Hafızası: Bir Fabrikaya Sığınan Dünya" isimli serginin hazırlık sürecinde ve sergide fabrika yaşantısının "modern" yanları görülebilmektedir. Örneğin, bir röportajda çalışanların birbirlerine "hanım ve bey" diye hitap ettikleri okunmaktadır. Aynı şekilde o dönemlerde yapılan kutlamalar, fabrikaya ait afişler ve fotoğraflar Beykoz Kundura'nın dünyasına özgü bir modern toplumsal yaşam okumasına imkân vermektedir (Şekil 2.3).



Şekil 2.3. Beykoz Kundura Fabrikası'nda Kutlamalar (URL-1)

Çizelge 2.3. Eskişehir DDY-TÜLOMSAŞ Yerleşkesi



Eskişehir DDY-Tülomsaş Yerleşkesi, (Dinar, 2022)

Yapım Yılı	1892
Sosyal donatı-Rekreasyon imkanları	Hastane, Lojmanlar, Kapalı Spor Salonu, Çırak Mektebi

1892 yılında kurulan Buharlı Lokomotif Bakım ve Tamir Atölyesi Eskişehir için yeni bir endüstri döneminin başlangıcı olmuştur (Çizelge 2.3). İlk olarak küçük bir atölye ölçeğinde faaliyete geçen tesis, Kurtuluş Savaşı’nda kilit bir rol oynamaktadır. Bunun yanı sıra erken Cumhuriyet Dönemi’nde genç Türkiye’nin üretimde çağdaş teknolojiye geçiş sürecindeki ilk modern tesisler arasında yer almaktadır. 1923 yılı itibarıyla 800 m² kapalı alana ulaşan Eskişehir Cer Atölyesi’nde, 1925 yılında yeni atölyeler kurulmuş, 20 mühendis 300 işçi ve memurdan oluşan kadroya ulaşılmıştır. Cer Atölyesi, halk arasında “kumpanya” diye anılan demiryolu şirketi, 1928 yılında Anadolu Demiryolu’nun kamulaştırılmasıyla “Eskişehir Lokomotif ve Motor Sanayii Müessesesi” adını almıştır (Sarıöz 1997). 1932 yılında fabrikada çalışan bireylere yönelik işçi ve makinist yetiştirilmesi amacıyla Çırak Mektebi kurulmuştur. Mektepte küçük bir atölye, jimnastik salonu, resim ve şarkı salonları ve bir de piyano bulunmakta, yabancı dil olarak da Almanca öğretilmektedir. Tesis yerleşkesi içerisinde lojmanların yanı sıra bütün spor kollarını kapsayan bir spor kulübü ile kapalı spor salonu, futbol sahası ve personel aileleri için toplantı salonu yer almaktadır. Memur ve işçiler için toplanma ve sosyalleşme alanı olarak lokaller tasarlanmıştır. Mekânsal bağlamda kentsel ölçekte dikkate değer bir yer kaplayan tesis yerleşkesi bulundurduğu mekânları bakımından sakinlerine modern bir yaşantı sunmaktadır.

Tesis 1986 yılında değişen koşullara göre yeniden yapılanarak, Türkiye Lokomotif ve Motor Sanayii Ař. Tülomsaş adını almıştır. Dönemin sosyal devlet yönetim anlayışının konut politikalarını belirleyen önemli uygulamalar arasında yer almıştır. Yerleşkede bulunan lojman konutlar birkaç farklı tipte inşa edilmiştir. Mdr evi gibi idari personele ait konutların müstakil- bahçeli konut tipolojisinde olduğu görülürken diğer lojmanların apartman tipolojisinde 2, 3 ve 4 katlı olarak inşa edildiği görülür (şekil 2.4.).



şekil 2.4. Eskişehir DDY-Tülomsaş Yerleşkesi Lojmanları, (Dinar, 2022)

Lojman konutların Cumhuriyet'in ilanı ile başlayan modernizm sürecinde (1925) inşa edilmeye başlanarak 1980'li yıllara kadar konut ihtiyaı arttıķa eklenerek çeşitlenmesi, kronolojik anlamda modernleşme-konut kültürü ilişkisinin de toplu olarak gözlemlenebileceği bir örnek oluşturmaktadır. İçerisinde spor alanları ve lokaller bulunan yerleşke günümüzde de kullanılmakta ve ruhunu korumaktadır. Bu yerleşke için "nitelikli işçi" olarak tanımlanabilen sakinler alışılmış düzenlerinde bir "sınıf" tanımlamaktadırlar. Yerleşkenin sağladığı, etkinlikler ve sosyalleşme imkânı tüm sakinler için ulaşılabilir durumdadır. Bu bakımdan yerleşkenin incelenen örneklerin değerlendirilmesi konusunda faydalı olduğu dşnlmektedir.

Çizelge 2.4. Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası ve Lojmanları



Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası (URL-2)

Yapım Yılı	1892
Sosyal donatı-Rekreasyon imkânları	Kütüphaneler, Sinema ve Tiyatro Salonları

Cumhuriyet döneminde devlet yatırımları ile birlikte birçok kent sanayi ve ticaret kenti olarak yeniden biçimlenirken, Sümerbank Kayseri Fabrikası, Kayseri kentinin dönüşümünde etkin bir rol oynamıştır. 1934 yılında temeli atılan Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası ve Lojmanları Rusya’da tasarlanıp, Türkiye Rusya iş birliği ile inşa edilmiştir. (Çizelge 2.4). Fabrika Lojmanları hem kenti ve çevresini hedeflenen “modern” kimliğe göre şekillendirmiş hem de sanayileşme hedefini büyük oranda gerçekleştirmiştir. Lojmanlar dönemin modern mimari yapılarının en önemli örneklerinden biri olmaktadır. 1930’ların Kayseri Bez Fabrikası Sümerbank yerleşkesi Kayseri’nin Anadolu kent kültürü için mekânsal bir “eşik” tanımlamaktadır. Sümerbank Yerleşkesi ile Kayseri kendi içinde yeni bir “modernlik” tanımlamıştır. Lojmanlar günümüzde ise Abdullah Gül Üniversitesi tarafından hazırlanan projeyle Öğrenci Köyü’ne dönüştürülmüştür.

Çizelge 2.5. Karabük Demir- Çelik Lojmanları

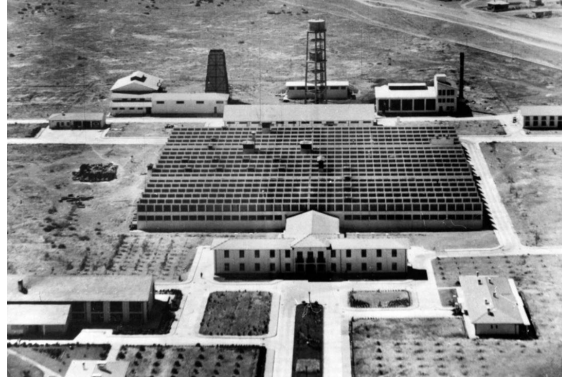


Karabük Demir- Çelik Fabrikası Yerleşkesi (Şentürk Arşivi)

Yapım Yılı	1937
Sosyal donatı- Rekreasyon imkanları	Sosyal Tesisler, Restoranlar, Sinema, Plaj, Açık Yüzme Havuzu, Spor Tesisleri, Spor Sahaları, Kreş, Eğitim Tesisleri, Sosyal Amaçlı Açık/ Kapalı Alanlar

Karabük Demir Çelik Fabrikası yerleşkesi sakinlerin sosyal ve kültürel ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik tasarlanmıştır ve kentin planlı ve düzenli gelişmiş kısmını oluşturmaktadır (Çizelge 2.5). 1937 yılında fabrika inşaatının başlamasıyla birlikte kent yoğun göç almıştır. Bu dönemde inşa edilen işçi yerleşkesi kentin dönüşümünde önemli rol oynamıştır (Öktem, 2004). Süreç içerisinde Karabük'teki kentleşme, kentin “Modern Karabük” ve “Öteki Karabük” biçiminde adlandırılarak değerlendirilmesine yol açmıştır. Fabrika yerleşiminde mühendisler, ustabaşılar ve işçiler için evler, bekar lojmanları, sosyal tesisler bulunmaktadır. Hastane, yazlık sinema, Demir- Çelik lisesi, işçiler ve memurlar için kulüpler, misafirhaneler, sinema, işçiler için işçi lokali, halkevi, ilkokul yerleşimde bulunan diğer önemli yapılardır. Modern yaşantıda sosyal ve kültürel ihtiyaçlara cevap verecek imkânlar bu yerleşkede büyük ölçüde sunulmaktadır. Böylece yeni gündelik yaşam pratikleri yaratılmıştır.

Çizelge 2.6. Sümerbank Bergama Tekstil Fabrikası



Sümerbank Bergama Tekstil Fabrikası (Fabrika Mekânın Hafızası, Hafızanın Mekânı Proje Arşivi, 2022)

Yapım Yılı	1954
-------------------	------

Sosyal donatı-Rekreasyon imkanları	Kreş, Misafirhane, Çok Amaçlı Salon, Yemekhane, Bekleme Salonu, Lojmanlar
---	---

1954'te faaliyete geçen Sümerbank Bergama Tekstil Fabrikası Erken dönem Sümerbanklarının ardından ikinci bir dalga döneminde kurulmuştur. İzmir'in Bergama ilçesinde kurulan tekstil fabrikası yerleşkesinin 213.036 metrekarelik bir alana yayıldığı Bergama (İzmir) Kentsel Kültür Varlıkları Envanterinde belirtilmiştir (Baki ve Tunca, 2022) (Çizelge 2.6). Yerleşke içerisinde ana fabrika binası, kreş, misafirhane, çok amaçlı salon, yemekhane, bekleme salonu, kazan dairesi, trafo binası, su deposu, itfaiye binası, giriş-kontrol binası, arıtma tesisi, depolar ve konfeksiyon birimi gibi çeşitli binalar bulunmaktadır (Aydeniz, 2009'dan aktaran Baki ve Tunca, 2022). Sümerbank Bergama Tekstil Fabrikası prototip yerleşke alanı içerisinde diğer Sümerbank tesisleri gibi, çalışanlarının sosyal, kültürel, eğitsel ve barınma ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik imkanlar barındıran mikro ölçekli bir kent modelidir. Sonraları Ekim 1995'te özelleştirilen fabrika, Özelleştirme Yüksek Kurulu kararı uyarınca 6 Ekim 2004 tarihinde kapatılmıştır (Baki ve Tunca, 2022).

Çizelge 2.7. Ereğli Demir-Çelik Fabrikası



Ereğli Demir-Çelik Fabrikası Erdemir Lojmanları (Karanfil, 2019)

Yapım Yılı	1964-1965
Sosyal donatı-Rekreasyon imkanları	Yüzme Havuzu, Tenis Kortu, Koşu Sahası, Futbol ve Basketbol Sahaları

1964-1965 yılları arasında yapımı tamamlanan Türkiye'nin ilk prefabrik sosyal konutları olarak değerlendirilen Ereğli Demir Çelik Fabrikası Lojmanları¹ bir sahil kasabası olan Ereğli'nin, işçi ve ağır sanayi kentine dönüşürken değişen dinamiklerini okuma imkânı sunmaktadır. 3500 dönümlük bir alanda konumlanan fabrika sitesinin hacmiyle kentin önemli bir parçasına hâkim olduğu değerlendirilebilir (Çizelge 2.7). Lojmanların projelendirme süreci 1961 yılında açılan bir ulusal mimari yarışmasıyla gerçekleşmiştir ve ihale yoluyla 1962, 1964 ve 1965'te aşamalı olarak uygulanmıştır (Şirin Ereğli Gazetesi, 1961-1965; Memleket Gazetesi, 1964 aktaran Karanfil Büyükyıldırım, 2020). Türkiye'de kentsel ölçekte ilk prefabrik yapılaşma örneği olan lojmanlar yapım tekniği açısından da önemli bir örnek olmaktadır. Alışıldık konut yapım uygulamaları ve takip edilen politikadaki değişimin gözle görüldüğü ilk örneklerdendir.

Fabrikanın kurulmasıyla birlikte yoğun göç alan kent bu süreçte henüz imara dahil edilmemiş sahaların imara açılmasını hızlandırmıştır. Göçle gelen nüfusun konut ihtiyacı, gecekondu yapılaşmasını artırmasının yanında inşaat sektöründe yap- satçılarının sayısını

¹ Erdemir Lojmanları veya Bağlar lojmanları olarak da bilinmektedir.

tırmandırmıştır. Dolayısıyla fabrika sitesinin kentteki yapılaşma dinamiklerini kısa bir süre içerisinde dönüştürdüğü değerlendirilebilir.

Çizelge 2.8. Giresun Fiskobirlik Yerleşkesi



Fiskobirlik Entegre Fındık İşleme Tesisi Yerleşkesi vaziyet planı ve içerisindeki işçi konutlarının görünümü (Fiskobirlik Arşivi'nden aktaran Salbacak ve Demirkan, 2018)

Yapım Yılı	1970
Sosyal donatı-Rekreasyon imkanları	Sosyal Tesisler

Kooperatifleşmenin ve devlet eliyle kurulan sanayi yatırımlarının Anadolu'daki örneklerinden biri olan Fiskobirlik Entegre Fındık İşleme Tesisi Yerleşkesi 1970 yılında %48 kamu kuruluşu %52 özel sektör payı ile kurulmuştur (Salbacak ve Demirkan, 2018). Fabrikanın 1976 yılında başlayan inşaatı 1 yıl içerisinde tamamlanmış ve yerleşkenin resmi açılışı 1981 yılında yapılmıştır. Yerleşke içerisindeki lojman yapıları, yapı gurubu olarak dördü ve ikili bloklar şeklinde planlanmıştır (Çizelge 2.8). Dönemin yaygın işçi konutları tipolojisi ile kıyaslandığında görece az katlı, bahçeli, sosyal alanlar ile çevrili ve en önemlisi üretim bandına yürüme mesafesinde tasarlanması gibi faktörler nedeniyle Fiskobirlik yerleşkesinin bir 20. yüzyıl endüstri yapısı olarak okunması mümkündür. Tez çalışması kapsamında ikinci dalga sanayileşme döneminde inşa edilen tesis aynı dönemde inşa edilen örneklerden farklı olarak yerleşke ölçeğindedir. Dolayısıyla Fiskobirlik Entegre Fındık İşleme Tesisinin yerleşke tipi sanayi tesislerinin son örneklerinden biri olduğu söylenebilir. Fabrika bugün halen faaliyetini sürdürmektedir.

Çizelge 2.9. Ulusal fabrika yerleşkesi örnekleri

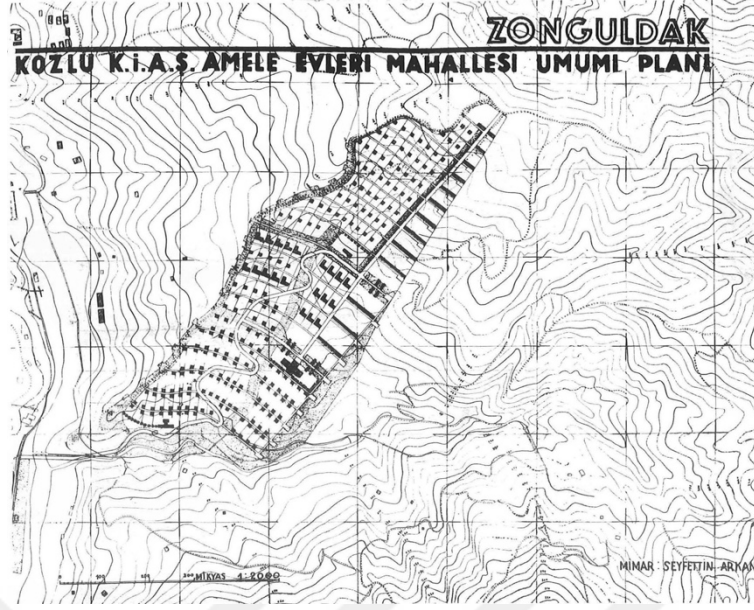
Fabrika	Yapım Yılı	Kapsam	Sosyal donatı-Rekreasyon Olanakları
Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası	1810	Fabrika Tesisi Kreş, Sinema, Lokal, Sağlık Ocağı, Kütüphane	Kreş, Sinema, Lokal, Kütüphane
Eskişehir Devlet Demir Yolları Yerleşkesi	1925-1980	Hastane, Lojmanlar, Kapalı Spor Salonu, Çırak Mektebi	Spor Meydanları, Kapalı Spor Salonu, Çocuk Bahçeleri, Çırak Mektebi, Atölyeler, Jimnastik Salonu,
Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası ve Lojmanlar	1934	Fabrika Tesisleri, Kütüphaneler, Sinema ve Tiyatro Salonları	Kütüphaneler, Sinema ve Tiyatro Salonları
Karabük Demir-Çelik Lojmanlar	1937-1939	Hastane, Yazlık Sinema, Demir-Çelik Lisesi, Kulüpler, Misafirhaneler, Sinema, İşçiler İçin İşçi Lokali, Halkevi, İlkokul, Konutlar	Demir-Çelik Lisesi, Kulüpler, Misafirhaneler, Sinema, İşçiler İçin İşçi Lokali, Halkevi, İlkokul, Yazlık Sinema
Sümerbank Bergama Tekstil Fabrikası	1954	Ana Fabrika Binası, Kreş, Misafirhane, Çok Amaçlı Salon, Yemekhane, Bekleme Salonu, Kazan Dairesi, Trafo Binası, Su Deposu, İtfaiye Binası, Giriş-Kontrol Binası, Arıtma Tesisi, Depolar ve Konfeksiyon Birimi	Kreş, Misafirhane, Çok Amaçlı Salon, Yemekhane, Bekleme Salonu, Lojmanlar
'Ereğli Demir-Çelik Fabrikası', Erdemir Lojmanları	1964-1965	Sosyal Tesis, Lojman, Misafir Evleri, Market, Restoran, Sinema, Plaj, Açık Yüzme Havuzu, Spor Tesisleri, Spor Sahaları, Kreş, Eğitim Tesisleri, Sosyal Amaçlı Açık/Kapalı Alanlar	Sosyal Tesisler, Restoranlar, Sinema, Plaj, Açık Yüzme Havuzu, Spor Tesisleri, Spor Sahaları, Kreş, Eğitim Tesisleri, Sosyal Amaçlı Açık/Kapalı Alanlar

Çizelge 2.9. Ulusal fabrika yerleşkesi örnekleri (devam)

Fabrika	Yapım Yılı	Kapsam	Sosyal donatı-Rekreasyon Olanakları
Giresun Fiskobirlik Yerleşkesi	1976-1977	İdare Binası, Tartı Ünitesi, Ön Silo, Fabrika Binaları, Laboratuvar, Sosyal Tesisler, Depolar ve Lojmanlar	Sosyal Tesisler

Türkiye’deki yerleşke ölçeğinde sanayi tesislerine bakıldığında birçoğunun sanayileşmenin erken döneminde inşa edildiği görülmektedir (Çizelge 2.9). Bu yerleşkelerde bulunan sosyal donatıların, kentlilerin bu tür gereksinimlerini karşılamaya olanak sağladığı ve yerleşkedeki imkânların çoğunlukla kentsel mekânda bulunmadığı bilinmektedir. Lojmanlarda ve yerleşkelerde günlük hayat fabrikanın döngülerine tabi olmaktadır (Lefebvre, 2014). Fabrika, sosyal donatıları ile zamanı da örgütler hale geldiğinden yüzme havuzu, tenis kortu, koşu sahası, futbol ve basketbol sahaları ile bir çeşit (kapalı sistem) mikro kent kurulmaktadır. Bu mekânların kentin toplumsal sınıflaşmasını ve değişimini tetiklediği ve kentleşme ve kentlileşme sürecine özgün bir boyut kazandırdığı görülmektedir.

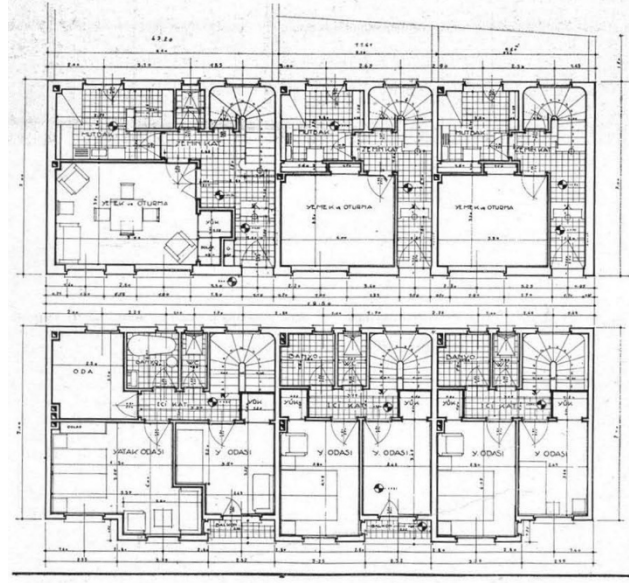
Bozdoğan (2020)’ın ifade ettiği şekliyle 1930’ların takıntısı haline gelen “Batılı bir eviçi kültürü oluşturmak” yaklaşımı, ev inşasını da kullanıcıyı kentlileştirme bağlamında bir Cumhuriyet projesi olarak sunmaktadır. Bu dönemde özel konutların dışında, çalışmanın ilişkili olduğu lojman yapılarının Türkiye Cumhuriyeti’nin başkenti Ankara’nın planında (1928 ve 1932) yansıma bulması ve filizlenmesi kaçınılmazdır (Özsoy, 2014). Ankara’nın modern bir başkent olarak inşası sırası devlet memurları için küçük ölçekli deneyler yapıldığı belirtilmektedir. 1925 yılında Sıhhiye Vekâlet’inin komşu arazisinde inşa edilen müstakil, tek katlı konutlar bu duruma örnek teşkil etmektedir (Bozdoğan, 2020). Daha sonra 1930’ların ortalarında Seyfi Arkan tarafından üretilen birkaç istisna işçi lojmanından başka herhangi bir deneme yapılmamıştır. Bu anlamda ilk örneğin Arkan’ın Zonguldak Kozlu’daki kömür işçileri için tasarladığı projesi (1936) olduğu ifade edilebilir (Şekil 2.5).



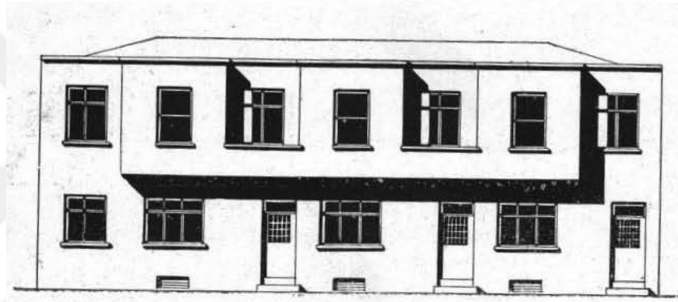
Şekil 2.5. Zonguldak Kömür-İş Projesi, vaziyet planı (URL-3)

Aynı dönemde (1935-1945) düşük ücretli işçiler için projelendirilen (1934) tip sıra evlerin planına bakıldığında (Şekil 2.6) kübik hacimlerden oluşan apartmanlarda¹ modern plan tipleri gözlemlenmektedir. Dönemin popüler dergilerinde sık sık yer verilen “muasır evler” bölümlerinde evlerin içinin nasıl olması gerektiği, kullanılması önerilen bazı mobilyalar, perdeler ve aydınlatma gibi detaylar yer almaktadır (Bozdoğan, 2020). Geleneksel Türk evi plan şemasından farklı olarak planlanan bu evler Cumhuriyet’in erken döneminde asrileşme sürecinin konut üzerinden uygulanma örnekleridir. İşçi grubunu lojmanlarda bir arada barındıran mekânsal örgütlenme kullanıcıyı kentlileştirme bağlamında kritik uygulamalardan biri olmaktadır.

¹ Erken Cumhuriyet konut mimarisinde çok üniteli -birden fazla birim konuttan oluşan yapılar- apartman veya kira evi olarak adlandırılmaktadır (Bozdoğan, 2020).



Görünüş ve kat planları.



Şekil 2.6. Tahir Turan’ın cephe düzenlemesinde “Ankara’nın kübiği” etkisini yansıtan sıra evler projesi (1934) (URL-4)

“Lojman, insanı hem mekânsal olarak hem sosyal olarak böyle bir fanus gibi bir şeyin içine alıyor, okula birlikte gidiyorsun, sokakta basketi beraber oynuyorsun, akşam toplanmalarında birliktesin; sürekli bir beraberlik durumu var. Bu tabii bireysel alanında farklılıklar yaratıyor. Bu küçük yerlerde genelde olan bir şey, burada bireysel alanlar birbirinin içine çok geçmiş, herkes herkesin her şeyini biliyor” (Karanfil 2019). Karanfil (2019) tarafından belirtildiği gibi, küçük ölçekli kent mekanlarının oluşturulduğu yerleşkelerde bireysellik konusu tartışmalı hale gelir. Bu tür yerleşkelerde sürekli olarak aynı yerde yaşayan insanlar, benzer hayatlar yaşadığından homojen bir topluluk tanımlamaya başlarlar. Bu durum kooperatif evlerinde ve daha yakın geçmişte toplu konutlarda da gözlemlenmektedir. Benzer yerleşkelerin bulunduğu diğer kentlerde olduğu gibi, yerleşkelerin inşası kentleşme politikasına dönüşerek kent merkezinde sapsmalar yaratır ve yeni kent merkezleri/ merkezçikler oluşturur. Yerleşkenin çeperleri ise çoğu örnekte gecekondu alanları tanımlamaktadır. Böylece, kentin söz konusu

mekânsal organizasyonu, sınıflar arasındaki farklılıkları ortaya çıkararak bir devlet burjuvazisi yaratmaktadır.

1950'den sonra, konut kooperatiflerinin yaygınlaşmasıyla birlikte, işçi konut kooperatiflerinin kurulması teşvik edilmiştir. Ancak, bu dönemde doğrudan fabrika yerleşkesi içinde veya fabrika kasabası bağlamında işçi konutları inşa etme uygulaması giderek azalmış ve nihayetinde terk edilmiştir. İşçi ve memur konutları arasındaki ayrımlar ve diğer sosyal farklılıkların görünürlüğü azalmış ve her sosyal sınıf ve gelir grubuna mensup bireyler, kentin kendilerine uygun yerlerinde ya kendi konutlarını inşa etmişler ya da konut sahibi olmuşlardır (Özsoy, 2014). 1961 yılında Bursa'da ilk organize sanayi bölgesinin kurulmasıyla endüstri tesislerinin kentsel ölçekte sanayi bölgelerinde konumlandığı gözlemlenmektedir. Bu konuyla ilgili olarak Kıray (1999)'ın ifade ettiği şekilde erken dönem modern sanayi toplumlarında kentlerin sanayi, toplama- dağıtma ve mali- idari merkez olarak örgütlenmiş bölümlerden oluşması durumu Cumhuriyetin daha geç bir dönemi olarak değerlendirilen 1960- 1970'li yıllardan itibaren Türkiye örnekleminde de görülmektedir.

Daha geç dönemde inşa edilen yerleşkelerde ise sosyal donatılar ya az sayıda ya da hiç gözlemlenmezken, kentsel mekândaki faaliyetlerin yapısal bakımdan ayrı planlanmadığı dikkat çekmektedir. Modern kent dinamikleri ile uyumlu sosyal mekânlar kent ölçeğine yayılım göstermeye başlamıştır ve örgütlenen kentsel mekânın hem kullanımının hem de kullanıcı profiline dönüştüğü görülmektedir. Örneğin Bursa örneğinde erken dönemde Merinos ve İpek-İş gibi fabrikaların bulunduğu alanlar ve geç dönemde BOSB yakınında inşa edilen 1050 Konutlar bambaşka bir kentsel alan tanımları ortaya koymaktadır. Güncel durumda ise işçi konutları veya işçi toplulukları için üretilen konutların birçoğu yıkılmış, yerine daha üst sınıfa hitap eden kapalı siteler inşa edilmiştir. Dolayısıyla hızla değişen kent yapısı ve kentleşme politikaları içerisinde yerleşkelerin inşa edildiği dönem, mekânsal nitelikleri, fonksiyonları ve bunların yıllar içerisindeki değişimi önemli çıkarımlar sağlamaktadır.

2.3.2. Uluslararası örnekler

Uluslararası yerleşke tipi sanayi tesis örnekleriyle, sanayi devriminin farklı toplumlar üzerindeki etkilerinin yanı sıra, sanayi yapılanmasının toplumlar arası değişkenliğinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Hem yerleşke tipi sanayi tesislerinin ilk örnekleri hem de daha sonraki dönemde inşa edilen tesisler birlikte değerlendirilmektedir. Uluslararası örneklerin seçiminde farklı olarak, toplumsal bağlam daha belirgin bir rol oynamaktadır. İşçi sınıfının oluşumu sürecinde sınıfsal ayrımın mekânsal yansımaları veya mekânın sınıf ayrımında nasıl bir araç olarak kullanıldığı, bu örnekler vasıtasıyla açıklanmaktadır. Ayrıca, mekânsal düzenlemeler açısından konut, eğitim, sağlık ve rekreasyon gibi işlevlerden bir veya daha fazlasını içermesi de diğer bir seçim kriteridir.

Çizelge 2.10. Derwent Valley Mills



Derwent Valley Mills Sıra evler ve Plan Örneği, (Lilley, 2015)

Yapım Yılı	1770
-------------------	------

Sosyal donatı-Rekreasyon imkanları	Okul, Eğlence mekânları, Galeri Salonu, Atölyeler, Kütüphane
---	--

Derwent Valley Mills, 2001 yılında İngiltere, Derbyshire’da Derwent Nehri boyunca uzanan bir Dünya Mirası Alanı’dır (Çizelge 2.10). Derwent Vadisi Değirmenleri, sonraki yüzyıllarda dünyanın birçok yerinde fabrikalar için model olarak kabul edilmektedir. Su gücü 1719 yılında İngiltere’ye ilk kez tanıtıldıktan sonra 1770’lerde pamuk üretim sürecine su gücünü entegre edildiği ilk fabrikanın kurucusu Richard Arkwright olmuştur.

Bu modern fabrikada Richard Arkwright'ın icatları ilk kez endüstriyel ölçekte üretime sokulan Cromford'daki değirmenlerle sağlanmıştır. Böylece pamuğun sürekli olarak eğrilmesi sağlanmış ve vasıfsız işçiler tarafından üretilebileceği anlaşılmıştır. Bu üretim sistemi sebebiyle zaman içerisinde vadi boyunca işçi konutları inşa edilmiş, çevresinde okullar, şapeller ve pazarlar gibi yeni yerleşimler kurulmuştur. Değirmenlerle ilişkili olan işçi konutlarının günümüze dek bozulmadan kaldığı ve bölgenin sosyo-ekonomik gelişimine halen katkı sağladığı bilinmektedir.

Arkwright'ın işçilerinin ve ailelerinin refahı için endişelenen bir işveren olarak ünü bulunmaktadır. Bu doğrultuda 1785 yılında Cromford'da bir okul inşa edilmiş ve 200 çocuğa eğitim verilmiştir. Bunun yanı sıra köy sakinleri için yeni bir odak noktası olarak bir Pazar yeri yapılmış, katılımları teşvik edilmiştir.

Çizelge 2.11. New Lanark Yerleşkesi



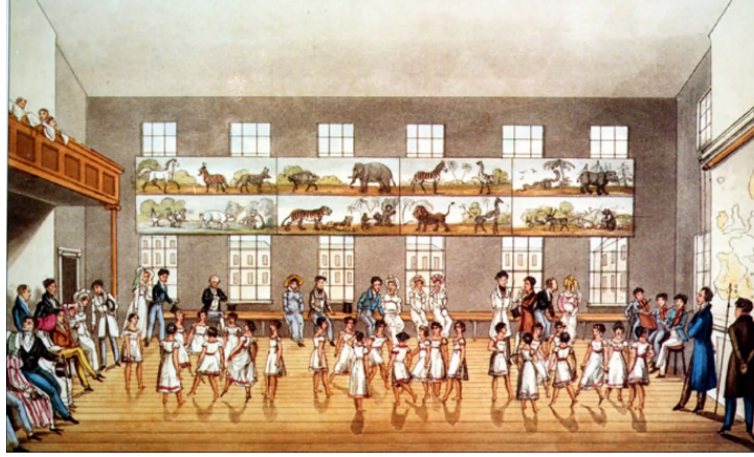
New Lanark Yerleşkesi (URL- 5)

Yapım Yılı	1786
Sosyal donatı-Rekreasyon imkanları	Okul, Şapel, Pazar Alanı, işçi konutları

New Lanark, Clyde Nehri üzerindeki bir köydür. Lanarkshire'daki Lanark'dan yaklaşık 2,2 mil (yaklaşık 3,50 kilometre) uzaklıktadır ve İskoçya'daki Glasgow'un yaklaşık 40 km güneydoğusunda yer almaktadır (Çizelge 2.11). 1786 yılında pamuk değirmenler ve değirmen işçileri için konut inşa eden David Dale tarafından kurulmuştur (URL-5). New Lanark, başarılı bir üretim mekânı ve ütöpik bir sosyalist yerleşim anlayışının bir

araya getirildiği erken dönem örnekleri arasında önemli bir yer tutmaktadır. Mülkün ortaklarından biri olan Robert Owen aslında yerleşkenin ana karakteridir. Kent planlanmasını sadece mekânsal bir müdahale olarak değil, çeşitli boyutları olan toplumsal bir müdahale olarak ele alan Galli, reformcu ve sosyalist Robert Owen’ın ideal “Kooperatif Yerleşimi” önerisi sosyal, ekonomik ve bina planlaması düşünüldüğünde birçok detayın bir arada düşünülmüş olduğu ilk modern planlama örneği sayılabilir (Benevelo, 1982, aktaran Göktaş, 2009). Bu yerleşke, 1968 yılına kadar faaliyetini sürdürmüştür. 2006 yılına kadar binaların çoğu restore edilmiş ve köy önemli bir turizm cazibe merkezi haline gelmiştir. New Lanark’taki planlama yaklaşımı işverenlerin ve işçilerin refahı için insani bir kaygıyla bütünleştirildiği model endüstriyel yerleşimin oluşturulması, sosyal ve endüstriyel tarihte bir dönüm noktası oluşturmaktadır.

Robert Owen’in sosyal felsefesi ile yönetilen yerleşke, köy ve sanayi toplumunun sunduğu zorluklara kültürel bir yanıt veren ve dünyadaki insanlık durumunu iyileştirmeye çalışan fikirlerin test edildiği bir yerleşim olarak tanımlanabilir. Ebenezer Howard’ın (1850-1928) bahçekent (Hasol, 1998) konseptini yaratma çalışmalarının da temelleri New Lanark ile atılmıştır. Owen’ın geliştirdiği sosyal ve ekonomik sistemler, kendi zamanında radikal olarak kabul edilir. Çalışma kapsamında da önemli bir örnek olduğu düşünülen yerleşkede, Eğitim Enstitüsü (1816) ona eşlik eden binası “The School for Children” (1817) ile birlikte yerleşimin merkezini oluşturmaktadır. Eğitim ve eğlence amaçlı bir bina olarak tasarlanan Enstitü, 1 Ocak 1816’da Owen tarafından uzun “New Lanark Sakinlerinin Adresi” ismiyle ile resmen açılmıştır (Şekil 2.7). Klasik bir tarzda tasarlanan Enstitü, doğal ışığı en üst düzeye çıkaran, aydınlık ve havadar odalar sağlayan, Dorik bir revak ve açık pencereleri olan alınlıklı bir merkezi bölmeye sahiptir. İkinci kat, üç tarafı galerili daha büyük bir odaya (Galeri Odası) ve bir ucunda galeri bulunan daha küçük bir odaya (Müzisyenler Odası) sahiptir. Ayrıca bir okuma odası ve kütüphaneye ve daha sonra kantin ve eğlence odalarına ev sahipliği yapar. Enstitü 1989’da restore edilmiş olup, günümüzde ana New Lanark Ziyaretçi Merkezi Resepsiyonunu oluşturmaktadır. Galerisi ve müzisyen odaları halen konser, konferans, etkinlik ve düğün gibi eğlence ve eğitim amaçlı kullanılmaktadır.



Şekil 2.7. New Lanark’ ta çocuklara dans dersi (URL-6)

Modern toplumların eğitim kurumlarıyla ilgili özelliklerinin analizinde muhtemelen en iyi başlangıç noktası modernleşmeyle birlikte gelişme eğilimi gösteren eğitim hizmetlerinin sağlanması ile ilgili modeldir. Bu eğitim en önemli sonuçlarından birincisi; büyüyen ekonomik, teknik ve bilimsel gelişmeyle birlikte çeşitlilik kazanan ve sürekli artan sayıda özgün, profesyonelleşen öznedir. İkincisi de öznenin farklı kültürel, sosyopolitik semboller ve değerlerle özdeşleşmesi ve toplumsal gruplara, örgütlere katılım sağlamasının önünün açılmasıdır. New Lanark’ın birçok sosyal donatı imkanının yanında, modern dönemin öznesinin eğitim alanındaki gelişmeler bağlamında değerlendirilmek için de iyi bir örnek olduğu düşünülmektedir.

Çizelge 2.12. Gent Yerleşkesi



Gent, Korte Krevelstege’de 19. Yüzyılın sonlarında bir ambar (URL-7)

Yapım Yılı	1770
-------------------	------

Sosyal donatı- Rekreasyon imkânları	-
--	---

19. yüzyılda Gent, sanayi devriminden yararlanan ilk Avrupa şehirlerinden biridir ve özellikle tekstil endüstrisinde yoğunlaşan bir sanayi şehri olarak gelişmiştir (Çizelge 2.12). Fazladan çok sayıda işçiye ihtiyacı olan endüstriyel patlama, kırsal nüfusu Gent’e çekmiş ve benzeri görülmemiş bir demografik genişlemeye neden olmuştur. Sanayicilerin işçileri pamuk ve keten atölyelerinin yakınında barındırmak istemeleri üzerine 1820 ve 1860 arasında, “Batavia” ambarı da dahil olmak üzere devasa ambarlar (*beluik*) inşa edilmiştir. “Beluik”, bir avlu etrafında toplanmış, çoğunlukla küçük işçi sınıfı evlerinden oluşan yapılara verilen addır. Ne gecekondur ne işçi konutu olarak tanımlanabilen bu yapıların toplumsal etkisinin araştırılmaya değer olduğu düşüncesiyle çalışma kapsamında incelenmesi uygun bulunmuştur.

Batavia bölgesi, Sint-Hubertusstraat, Rozier ve Jozef Platosu ile çevrili bir ev bloğundan oluşmaktadır. 3 küçük geçit, 4 dar sokağa yayılmış 117 konut içeren blokta evler 5-6 m² ölçülerindedir, her biri yaklaşık 5 kişiyi barındırır. 500-600 sakin, toplamda 6 tuvaleti ve 2 su pompasını paylaşır. Ambarın ortasındaki açık bir kanalizasyon tüm atıkları toplar. Oldukça sağlıksız olan yaşam alanı, ilk kez, Dr. Heyman ve Prof. Dr. Mareska’nın

hükümet tarafından 1843'te çocuk ve kadın işçiliğini ve Gent'teki işçilerin sağlık durumunu araştırmak üzere görevlendirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Rapor, Gent yerleşkesindeki koşulların yeniden yapılandırılması için önemli bir kaynak olmuştur (Şekil 2.8). İlerleyen süreçlerde konutlara iyileştirme çalışmaları yapılmıştır.



Şekil 2.8. Beluik sakinleri evlerinin girişinde. Duvarda, evlerin yaşanmaz ilan edildiğine dair bir afiş (URL-8)

Batavia bölgesindeki durum işçi göçünden kaynaklı salt konut ihtiyacı ve onun doğurduğu niteliksiz evlerle ilgili olmamaktadır. Bunun yanı sıra bunun gibi şartlarda barınan bireylerin kendi gibilerle birlikte olmak isteyerek burada yaşamaya devam etmesi durumudur. Kendi gettolarında bir yaşam kurabilmeyi isteyen bireylerden oluşan yerleşke, sanayi devriminin toplumsal bağlamdaki etkilerinin anlaşılması bakımından önemlidir.

Çizelge 2.13. Saltaire Yerleşkesi



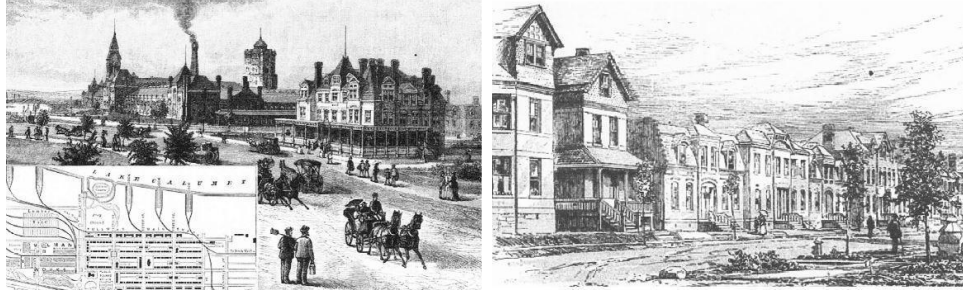
Saltaire Yerleşkesi; Lojmanlar (URL-9)	
Yapım Yılı	1850-1863
Sosyal donatı- Rekreasyon imkanları	-

1850–1863 arasında sanayici Titus Salt için yapılan, İngiltere’de Bradford yakınındaki Saltaire yerleşmesi ilk planlı “Şirket Kenti” modelidir (Çizelge 2.13). 2011 yılında “Unesco Dünya Kültür Mirası” listesine alınmıştır. Saltaire’deki evler, 19. Yüzyıl hiyerarşik işçi evlerinin güzel bir örneğidir. Lojman büyüklükleri değişkendir; yöneticiler için bahçeli çok daha büyük lojmanlar inşa edilmiştir. İşçilerin lojmanları, doğal ışıktan ve doğal havadan yararlanacak şekilde tasarlanmıştır. Saltaire Yerleşkesi ilk inşa edildiğinde 740 lojmandan oluşmaktadır. 1871 tarihinden sonra inşa edilenler ile birlikte toplamda 840 lojman bulunmaktadır. Lojmanlar salon, mutfak, kiler, bir, iki, üç ya da dört yatak odası içermektedir. Her lojmanın önünde ve arkasında küçük bir bahçesi ve harici WC’leri bulunmaktadır (Dewhirst 1960). Günümüzde bölge emlak piyasasında çok ilgi görmektedir. Bazı lojmanlar dekore edilerek kiralanmaktadır.

Saltaire Yerleşkesi endüstri mirası, işçi yerleşkeleri, fabrika gibi konulara ilişkin alan-yazın çalışmalarında sıkça bahsedilen bir yerleşkedir. Benzerine az rastlanan erken bir örnektir ve mekânsal ve toplumsal anlamda yaşanabilir, sosyalleşilebilir, gelişilebilir bir “dünya” sunmaktadır. Yerleşkenin sağladığı etkinlikler ve sosyalleşme imkânları herkes

için ulaşılabilirken; yerleşkedeki adaletli hiyerarşik sisteme göre konfor ve kullanım kalitesi artmaktadır.

Çizelge 2.14. Pullman Yataklı Vagon Fabrikası ve Konut Yerleşimi

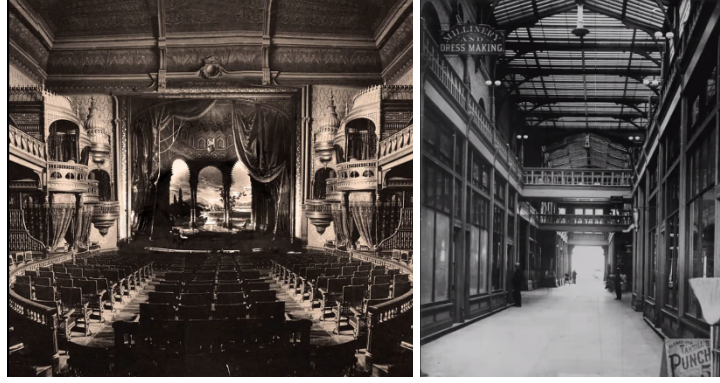


Pullman Köyü (URL-10)

Yapım Yılı 1880-1884

Sosyal donatı-Rekreasyon imkanları Çeşitli Dükkanlar, Kamu Hizmet Birimleri, Banka, Kütüphane, Tiyatro, Postane, Kilise, Parklar, Rekreasyon Alanları

Saltaire'i izleyen diğer büyük ölçekli uygulama Pullman Yerleşimidir (Çizelge 2.14). Yerleşkenin büyük bölümü 1880–1884 yılları arasında tamamlanmıştır. Konutlarda, 1880 standartlarına göre modern konfor öğeleri sayılan kanalizasyon bağlantısı, ev içinde akarsu tesisatı ve gaz bulunmaktadır. Yerleşmede çeşitli dükkanlar ve kamu hizmet birimleri, banka, kütüphane, tiyatro, postane, kilise, parklar ve rekreasyon alanları yer almaktadır. Pullman Köyü, işçi yerleşkelerinin erken dönemlerinde inşa edilen, çeşitli sosyal imkanlar ve rekreasyon alanları bulunduran sonraki yerleşkeler için de mimari anlamda örnek niteliğindedir (Şekil 2.9).



Şekil 2.9. Pullman Tiyatrosu ve Pullman Arcade (AVM) (Tanyeli, 2022)

Sennett (2005) bu yerleşimi, “büyük, üretken, ahlakçı ve katı” olarak tarif etmektedir, zira Pullman şirketinin sahibi olduğu mağazalarda ve otelde içki yasağı bulunmaktadır. Sigara içilmesine ilişkin kuralların yanı sıra gece sokağa çıkma yasağı da uygulanmıştır. Touraine (2010)’in dediği gibi “modern ahlak” özgürlüğü, özneye dönüştürme yöntemi olarak tanımlar. Dolayısıyla modern anlatırken ve anlarken aslında merkezde özgürlük talebi ve insanı mutlak bir araca, nesneye ya da bir yabancıya dönüştüren her şeye karşı bir savunmadan bahsedilmektedir. Bu anlamda Pullman Yerleşkesi sosyal donatılarına rağmen özneyi kısıtlayan tutumu ile modern özneye nesne dayatması yapmaktadır. Net bir bilgi bulunmamasına rağmen bu kısıtlamaların işçinin pozisyonuna göre değişiklik gösterdiği tahmin edilebilir. Bu da yerleşkeyi toplumsal tabakalaşmanın mekânına dönüştürür.

Çizelge 2.15. Cité Frugès, Pessac



Cité Frugès (URL-11)

Yapım Yılı	1926
Sosyal donatı- Rekreasyon imkanları	Rekreasyon Alanları, Paylaşımlı Teraslar ve Avlular

Frugès'in modern konutları gerçekleştirilmiş bir kentsel ütopya, dünyada yaratılan ilk işçi sınıfı bahçe şehirlerinden biridir (Çizelge 2.15). Bir şeker sanayicisi olan Henri Frugès'in işçilerini barındırmayı amaçlayan proje, Cité Frugès- Le Corbusier, Temmuz 2016'dan bu yana, mimar Le Corbusier'in diğer 16 eseriyle birlikte toplu bir sıralamada UNESCO Dünya Mirası Listesi'nde yer almaktadır. Sosyal açıdan bakıldığında proje, yaşam alanlarının donanımı ve yerleşimi açısından en yenilikçi konfor unsurlarıyla donatılmış, mülkiyete erişilebilir ve işçi konutları sunmaktadır. Modernliğin ve Le Corbusier imajının okunabildiği Pessac işçi konutları döneminin benzer yapılarına göre daha yüksek standartlı yaşam alanları sunmaktadır. Mahalle tipi bir yerleşke olarak tanımlayabileceğimiz yapı adasında rekreasyon alanları bulunmaktadır. Bunun yanı sıra hem tasarlanan paylaşımlı teraslar, avlular hem de tasarlanmamış ancak farklı birlikteliklere, farklı senaryolara imkân verebilecek alanlar vardır; örnek olarak araç kullanımının yaygın olmamasına karşılık tasarlanan otopark alanı hayal gücüne açıktır. Bu da modern toplumun öznesinin özgün niteliklerinden biri olmanın yanında kamusal alandaki rolünün değişimini de vurgulamaktadır.

Çizelge 2.16. Uluslararası Fabrika Yerleşkesi Örnekleri

Fabrika ve Yerleşke	Yapım Yılı	Kapsam	Sosyal donatı-Rekreasyon imkanları
Derwent Valley Mills UNESCO	1771	Değirmen Kompleksleri, İşçi Konutlarını İçeren Yerleşimler, Okul, Pazar Alanı	Pazar Alanı
New Lanark UNESCO	1786	Pamuk Fabrikası Binaları, İşçi Konutları, Eğitim Enstitüsü, Okul (Kreş, İlkokul), Köy Kilisesi	Köy Mağazası, Köyde Düzenlenen Sirkler için Alan, Okuma Odası, Kütüphane, Kantin ve Eğlence Odaları
‘Batavia-beluik’	1820-1860	117 Konut, 6 Tuvalet, 2 Su Pompası	-
Saltaire Yerleşkesi UNESCO	1850–1863	Hastane, Kreş, Okul, Fabrika, Açık Rekreasyon Alanları	Lojmanlar, Eğitim Yapıları, Hastane, Sosyal Amaçlı Yapılar, İbadethane ve Rekreasyon Alanları
Pullman Yerleşkesi UNESCO	1880-1884	Çeşitli Dükkanlar ve Kamu Hizmet Birimleri, Banka, Kütüphane, Tiyatro, Postane, Kilise, Parklar ve Rekreasyon Alanları	Kütüphane, Tiyatro, Postane, Kilise, Parklar ve Rekreasyon Alanları
Cité Frugès	1924-1926	53 Konut 7 Farklı Tip, Paylaşılabilir: Erişilebilir Teraslar ve Avlular, Otopark Alanı*	Paylaşılabilir Teraslar ve Avlular

İncelenen uluslararası sanayi yerleşkesi örneklerine bakıldığında Türkiye’deki örneklerle kıyasla en az bir yüzyıl önce inşa edildikleri görülmektedir (Çizelge 2.16). Derwent Valley Mills, New Lanark gibi daha erken döneme ait fabrika-kent örnekleri işçiler açısından içinde bulunulan dönemin şartlarına göre olumlu imkanlar sunarken bir yandan işçinin günlük yaşamını denetleyen organizasyonlar bütünü olarak açıklanabilmektedir. Kronolojik olarak daha geç dönemde inşa edilmesine rağmen

altyapının ve kaynakların oldukça yetersiz olduğu Batavia- Beluik gibi yaşam standartları oldukça kötü durumda olan fabrika kentleri de bulunmaktadır. Bu bakımdan özellikle erken dönem uygulamaları sanayileşme ve kentleşme politikalarının bir parçası olmanın yanı sıra ekonomik tabanlı faaliyetler olduğundan barınan işçiler açısından bazı olumsuz yaşam koşullarına sebep olmuştur.

Uluslararası örnekler yerel örneklerle kıyaslandığında, Türkiye'nin endüstrileşme sürecinin tamamen farklı bir dinamik sergilediği ve bu sebeple konunun genel bir mekânsal karşılaştırma yapılarak tam anlamıyla ele alınamayacağı düşünülmektedir. Türkiye'nin endüstrileşme sürecindeki açmazlar uluslararası toplumlarda karşılık bulmamaktadır. İngiltere, Almanya, Belçika gibi ülkelerde, sanayileşme sürecinin başlamasından itibaren işgücü krizi yaşanmadığı, bu toplulukların zaten var olan bir işçi popülasyonuna sahip olduğu bilinmektedir. Türkiye'de ise, işçi sınıfının oluşumu henüz gerçekleşmemişken, endüstrileşme süreci son derece karmaşık bir dönemde başlamıştır. Bireylerin işçi ve kentli olarak kurumsal kimliklerini kazanma sürecinin yanında, fabrika kentlerin yer seçimi, toplumun askeri ve ekonomik kaygıları uluslararası toplumlardan ayrılmaktadır. Bu süreçte kentlerdeki yerleşme kapasitesini arttırmak amacıyla yeni kentsel planlama yaklaşımlarına ihtiyaç duyulmuştur. Bunlar arasında Howard'ın "bahçe-kent" vizyonu en kritik olanlardan biridir. Howard, bu vizyonu kırsal yaşamın avantajlarını kentsel alanda karşılamak amacıyla geliştirmiştir. Bu modele göre kentsel ve kırsal alanların birlikte ele alınması ve kent planlamasının doğayla uyumlu bir şekilde yapılması fikri öne çıkmaktadır. Bu bağlamda Howard (1898) sanayi bölgelerinin kent dışında konumlandırılması ve bu bölgelerin yeşil alanlar ile çevrelenmesi gerektirdiğini vurgulamaktadır (aktaran Negiz, Yalçın ve Kemeç, 2023). Bahçe- kent yaklaşımı, aynı zamanda farklı sosyal sınıflardan insanların uyum içinde bir arada yaşayabileceği bir kent mekânı imgelemektedir (Howard, 1898'den aktaran Negiz, Yalçın ve Kemeç, 2023). Bahçe kent modelinde bireyler, yaşayıp, çalışıp, sosyal aktivitelerini gerçekleştirme imkanına sahip olacaklardır. Bu yaklaşım zamanın sanayi kentinin sebep olduğu kentsel sorunlara çözüm olarak önerilmiştir. Uluslararası uygulamalara bakıldığında, New Lanark örneğinde görüldüğü gibi yeşil alanlarla çevrelenmiş fabrika kentler bu yaklaşım doğrultusunda inşa edilmiştir.

Bu bilgiler doğrultusunda, yerleşim yerleri hakkında mekânsal karşılaştırma yapıldığında, yerel örneklerle bazı mekânsal denetim mekanizmaları, eğitim, sağlık hizmetleri ve sosyal alanlar gibi işlevlerin birbiriyle örtüştüğü görülür. Yerleşim alanlarının farklı kültürel arka planlardan gelen işçilere ev sahipliği yapması sonucunda, faaliyetlerinin çeşitlendiği gözlemlenmektedir. Örneğin, sirk kültürü, dansın günlük yaşamdaki yeri, inanç farklılıkları gibi bir dizi farklı davranışın var olduğu tahmin edilebilir. Bu nedenle, örneklerin mekânsal politikalarına ilişkin çıkarımlar yapılırken, toplumsal yapı hakkında bazı çıkarımlar yapmak da mümkün olmaktadır.

2.4. Bölüm Değerlendirmesi

Bölüm boyunca incelenen birbiriyle etkileşimli olaylar sonucunda temelde toplumun ve kentin yapısına dair değişimlerin tartışılması amaçlanmaktadır. Cumhuriyet öncesinde ve Cumhuriyet sonrasında iki farklı karaktere sahip sanayileşme dönemlerinde ele alınan ekonomik, siyasi ve toplumsal konular, kentin bütününe yansımaları ile ilişkilendirilerek açıklanmıştır. İmparatorluğun erken dönemine ait sanayi faaliyetlerine ve bununla ilişkili diğer durumlara bakıldığında İmparatorluk yönetiminin kısıtları ve/veya dönemin sınırlayıcı şartları sebebiyle bir kırılma yaşanmazken, 1908 Meşrutiyeti'nin sanayileşme sürecini de kapsayan birçok konuda değişimi hızlandırdığı söylenebilir. Osmanlı, meşrutiyetin ilanından önce de özellikle 18. ve 19. Yüzyıl boyunca İngiltere gibi sanayisi erken dönemde gelişen ülkelerden etkilenmiştir. Ancak bu etkinin Osmanlı'daki karşılığı sanayileşmeyi ilk sıralardan takip eden toplumlara kıyasla yavaş ve daha küçük ölçekli olsa da sanayinin üretim hacminin artması dolayısıyla üretim mekânının dönüştüğü gözlemlenmektedir. İmparatorluğun daha geç dönemlerine bakıldığında ise, meşrutiyetten sonra toplumun yapısıyla birlikte sanayinin uygulanma biçimi ve ekonomik-ticari dinamikler yeniden biçimlenmiştir. Dolayısıyla Cumhuriyet devrine aktarılan sanayi ve kent modeli, imparatorluğun alışılmış üretim ve ticaret politikalarından farklı olarak, henüz bilinmeyen bir durumdadır.

Cumhuriyet'in ilanının ardından birbirini takip eden yeni düzenlemeler ve yerli sanayi ile ilgili hedefler doğrultusunda birçok atılım gerçekleştirilmiştir. En çok dikkat çeken ve bu anlamda gerçek bir reform olan Sümerbank, toplumsal açıdan sınıf bilincini geliştirmesi, işçi sınıfın "sınıf" tanımına aşinalık kazanması ve örgütlenerek bir emek alanını

oluşturabiliyor olması bakımından kritik bir kurumsallaşma örneği oluşturmaktadır (Baki ve Tunca, 2022). Bu doğrultuda devlet-özel sermaye ve emek ilişkileri üzerinden yürütülen sanayi alanında Sümerbank ile yeni ilişkiler çözümlenmiştir. Aynı milenyumda olduğu gibi emek-sermaye-devlet ilişkilerinin yeniden tanımlanmasıyla kurumların kentsel mekân ve toplumdaki rolü yeni bir form kazanmıştır. Cumhuriyet ideolojisinin ilkelerinden biri olan devletçilik ve temelde devletçilikle ilişkili olarak faaliyetlerin işlevselliği, rasyonelliği ve sekülerliği ön plana geçmektedir. Modernleşme atılımlarının bu ideolojik alt yapı ile biçimlendirildiği Cumhuriyet döneminde üretim, barınma, eğitim, sosyalleşme ve rekreasyon gibi temel eylemler ile modernlik topluma entegre olmaktadır.

Bursa'daki fabrikalar, kentsel mekânın evrimi ve toplumun değişen alışkanlıklarının açıkça gözlemlenebildiği bir araştırma alanı olarak seçilmiştir. Tez çalışmasının ilk aşamasında, yerleşim alanı düzeyindeki sanayi tesisleri incelenmiştir. Bu bağlamda hem ulusal hem de uluslararası örnekler ile ilgili incelemeler gerçekleştirilerek ve bu örnekler üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır. Türkiye için yerleşke ölçeğindeki sanayi tesislerinin uluslararası örneklere kıyasla çok yeni bir uygulama olduğu söylenebilir. İmparatorluk döneminde kent planlamasını biçimlendiren yapılar cami, bedesten ve imaret siteleridir (Ergenç, 1980'den aktaran Kaplanaoğlu, 2008). Bu yapıları birbirine bağlayan çatı örtüleri çarşı ve Pazar yerlerini tanımlamaktadır. Kentlerin diğer bir nirengi noktasını ise bedestenler oluşturmaktadır. Konaklama işlevinin yanı sıra ticari fonksiyonu da bulunan hanlar mekânsal nitelikleri bakımından sıralı olarak dizilmiş küçük odacıklardan oluşan ve bu odacıkların baktığı koridorların konumlanmasıyla tanımlanan avlular-açıklıklardan oluşan çok fonksiyonlu sitelerdir. Hanlarda erken dönemlerde ticari fonksiyonların yanı sıra üretim tezgahlarının bulunduğu bilinmektedir. Dolayısıyla Osmanlı'dan itibaren gerçekte çok fonksiyonlu siteler ve yapı bloğu inşası görülürken konutların çoğunlukla tekil olarak inşa edildiği bilinmektedir. Planlama ölçeğinde ise daha çok bedesten ve hanların çevresinde konumlanan veya tarihi kent merkezinin çeperinde biçimlenen bir kent yapısı görülmektedir.

Yerleşke tipi sanayi tesisleri, işlevsellik açısından hanlara kıyasla oldukça geniş bir yelpazede fonksiyonları barındıran komplekslerdir. Her bir sanayi yerleşkesine göre değişkenlik göstermesinin yanında yerel örneklerdeki en kapsamlı yerleşke tiplerinde üretim bloklarının yanı sıra lojmanlar, eğitim kurumları, sağlık merkezleri, kültürel

mekânlar (sinema, balo salonu vb.), spor sahaları ve sera alanları gibi çeşitli sosyal donatı öğelerini içerebilirler.

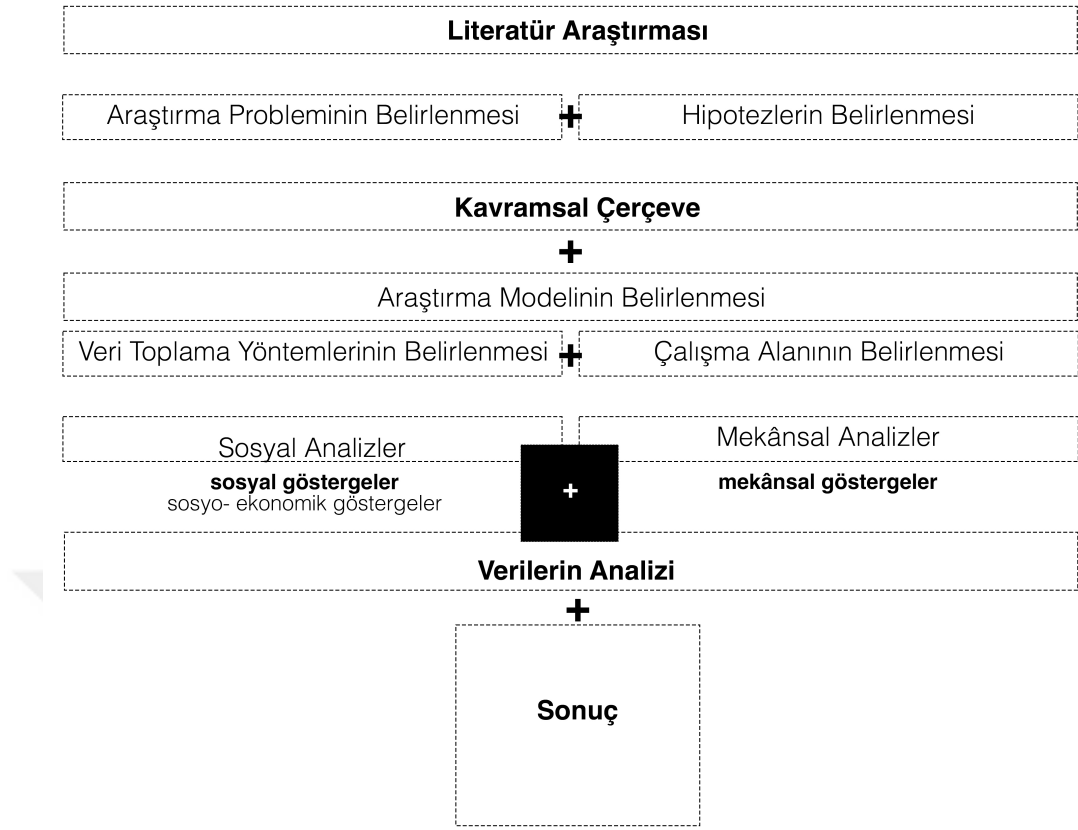
Bu yerleşkelerde, kentte bulunmayan işlevlerin varlığı ve işçi nüfusunun eğitim, sağlık ve sosyal ihtiyaçlarını karşılayabilme potansiyeli belirgin olmaktadır. Uluslararası örneklere bakıldığında ise sosyal donatı öğelerinin daha sınırlı olduğu gözlemlenmektedir. Bu ayrım, kent planlaması ve toplumsal yaşam bağlamında önemli bir husustur. Bu ayrım ile ilgili özellikle sanayisi gelişmiş ülkelerin halihazırda kentlerinde sosyal mekanların bulunduğu dolayısıyla tesislerde bununla ilgili özel bir kaygının mekânı biçimlendirmedeği söylenebilir. Dolayısıyla kent mekânı bu doğrultuda biçimlenmiş, zaman içerisinde ise kentin organizasyonu ve sanayi tesisleri arasında farklı bir denge kurulmuştur.

Tez çalışması bağlamında yerleşke tipi sanayi tesislerinin -bir yapı türünün- ele alınıyor olması Venturi (2005)'nin bir binanın kamuya anlam ifade etme, mesaj verme ve toplumsal yönelimleri etkileme bakımından üstlendiği görevin hem içerik hem de yöntem bakımından çarpıcı stratejiler geliştirdiği vurgusu ile bağdaştırılabilir. Sanayileşme ve kent ilişkisinin birçok farklı dinamikte ortak paydası olmasının yanında üretim mekânının kent mekânı ile ele alınması, toplumun büyük bir bölümünü kapsayan işçi sınıfının detaylı incelenmesini dolayısıyla toplumsal bir araştırmayı da gerektirmektedir. Tanyeli (1997)'nin de ifade ettiği gibi, kentin modernleşmesi ve değişimi sadece kentin görüntüsünün değişmesi olarak değil, içinde yaşayanların yaşam ritminde köklü bir durum değişikliğinin gerçekleşmesi olarak ele alınmalıdır. Bu bağlamda bir sonraki bölümde çalışmanın mekânsal ve toplumsal çıkarımları ile ilgili yöntemler detaylı olarak açıklanmaktadır.

3. MATERYAL ve YÖNTEM

Bu tez çalışmasında, fabrikaların çevresinde biçimlenen kentlerin ve orada yerleşen kentlilerin kimlik inşası ile ilgili belirli göstergeler üzerinden bir okuma yapılmaktadır. Bursa örneğinde yaşanan dönüşüm kronolojik olarak araştırılmakta ve gelecekte kentin üretim mekânının planlaması ve öznenin üstleneceği role yönelik öngörü ile son bulmaktadır. Bu kapsamda ele alınan kurumlar ve bu kurumların etkileri ile ilgili niteliksel bir araştırma yapılması planlanmıştır. Niteliksel araştırma yaklaşımları anlatı araştırması, kuram oluşturma, etnografi, durum çalışması ve fenomenoloji gibi birden çok araştırma yaklaşımı ve bu araştırma yaklaşımlarının yanı sıra gözlem, görüşme ve doküman/ metin analizi, fotoğraflama gibi nitel veri toplama yöntemleri olarak sayılmaktadır. Çalışma kapsamında gerçek yaşam veya çoklu sınırlandırılmış durumlar hakkındaki bilgi kaynaklarından (gözlem, doküman) bilgiler toplanarak “bir durum betimlemesi ortaya koymak” olarak tanımlanan durum araştırması yaklaşımı benimsenmiştir (Creswell, 2020). Ele alınan durumlar doküman/ metin analizi, fotoğraflama nitel veri toplama yöntemleri ile elde edilen verilerle incelenmektedir.

Çalışma kapsamında ele alınan sanayi kuruluşlarının sosyo- ekonomik bağlamda analiz edilmesinde sosyal ve mekânsal göstergeler kullanılmıştır (Şekil 3.1). Konut ve yerleşim alanları kapsamında kentteki konut tipolojileri, özellikle işçi sınıfın yaşadığı konutların türü, fabrikanın yakın çevresindeki yerleşim alanlarının demografik durumu ve fabrika çevresinde yeni yeni oluşan yerleşim alanlarının kentsel dokuyla ilişkisi araştırılmaktadır. Fabrikaların sosyal yansımaları araştırılırken, işçi sınıfının sosyal ve kültürel olanakları, sosyal ilişkiler, toplumsal aidiyet ve günlük yaşam pratikleri ele alınmaktadır. Buna ek olarak, toplumsal entegrasyon ve aidiyet, sanayi kuruluşunun etrafında kurulan sosyal ağlar ve ilişkiler, sendikalaşma ve sivil toplum dinamikleri birer gösterge olarak değerlendirilebilir. Bununla ilişkili olarak ekonomik faaliyetler kapsamında sanayi kuruluşunun sağladığı istihdam alanı, işçilerin gelir düzeyi ve fabrikanın sektörüyle ilişkili olan yan sanayisi diğer göstergelerdir. Hizmetler ağı altında ise sanayi kuruluşunun sunduğu sağlık hizmetleri gibi çeşitli asgari hizmetler ve bunlara ek olarak sunulan hizmetler araştırılmaktadır.



Şekil 3.1. Çalışma sürecinde izlenen adımlar

3.1. Materyal

Tez çalışması kapsamında incelenen sanayi kuruluşları arasında Cumhuriyet dönemi fabrikalarından İpek-İş ve Sümerbank Merinos Yünlü Sanayi Müessesesi öne çıkmaktadır. Bu iki fabrika hem kuruluş yılları hem de sanayileşme sürecinde oynadıkları kritik roller sebebiyle Bursa'nın kentleşme sürecinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu iki fabrika erken sanayi kuruluşları olarak, Bursa'nın ekonomik yapısında ve kent planlamasında belirleyici olmuş, bölgesel politikaların uygulanmasında öncü rol üstlenmektedir. Ayrıca bu fabrikaların sosyal etkileri dikkate değer olup, iş gücü ve toplumsal kimlik oluşumuna katkıları modern toplumun şekillenmesinde önemli olmaktadır.

Diğer taraftan, otomotiv sanayisi sektörü kapsamında çalışmaya dahil edilen OYAK-Renault Otomobil Fabrikası ve TOFAŞ Türk Otomobil Fabrikası, Bursa'daki Organize Sanayi Bölgelerinde (OSB) yer alan ve büyük ölçekli üretim kapasiteleri ile dikkat çeken diğer tesislerdir. Bu iki fabrika ise geç dönemdeki sosyo-ekonomik etkileşimleri

bakımından dikkat çeken diğer tesisler arasındadır. OYAK-Renault ve TOFAŞ, OSB'lerdeki ilk ve en büyük tesislerden arasında yer almakta olup, bölgedeki diğer sanayi kuruluşları üzerinde de belirgin etkilere sahip iki fabrikadır. Bu fabrikaların sağladığı istihdam ve ekonomik hareketlilik sosyal dinamikleri de önemli ölçüde biçimlendirmiştir. Bu çerçevede, İpek-İş ve Merinos fabrikaları, Bursa'nın kentleşme sürecindeki planlama kararlarına doğrudan etkileri ve toplumsal görünürlükleri dolayısıyla çalışmaya dahil edilmiştir. Aynı şekilde, OYAK- Renault ve TOFAŞ fabrikaları da, OSB'lerdeki kritik pozisyonları ve sosyo-ekonomik etkileşimleri bakımından diğer fabrikalara kıyasla daha görünür olması sebebiyle ele alınan örnekler arasındadır. Söz konusu kurumsal oluşumlar, sanayileşme sürecinde uygulanan bölgesel politikalar, kent planlaması ve yerleşme durumları gibi mekânsal kurgular ve iş gücünün üstlendiği yeni kimlikler ve gündelik yaşam dinamikleri gibi sosyal dönüşümler analiz edilmektedir.

3.2. Yöntem

Sanayileşme ve kentleşme süreçlerinin araştırıldığı ve bir sanayi kentinin panoramasını sunmayı amaçlayan tez çalışmasında, kronolojik sıralama gözetilerek sanayileşme ve kentleşme süreçlerinde eşik sayılabilecek iki dönem belirlenmiştir. Bu dönemlerden ilki 1920 ve 1930'lu yılları kapsayan Cumhuriyet'in Erken Dönemi diğeri ise İkinci Sanayileşme Dönemi olarak tanımlanan 1960 ve 1970 yılları aralığıdır.

Bu kapsamda çalışmanın literatür kısmında öncelikle Cumhuriyet öncesi ve sonrası dönemde sanayileşme ve tarihsel süreçte gerçekleşen çeşitli olaylar irdelenmektedir. Dönemin ekonomik yapısı, sosyal ve kültürel yaşam ve sık aralıklarla gerçekleşen toplu göçler kentin ve toplumsal yapının değişimine sebep olduğundan çalışmanın literatür incelemesi kısmına dahil edilmiştir. Araştırmanın probleminin belirlenmesi aşamasında yapılan literatür analizleri çerçevesinde, konunun en iyi şekilde açıklanmasına olanak tanıyacağı ve araştırma konusuna en iyi katkıyı sunacağı düşünülerek Bursa kentindeki tekstil ve otomotiv sanayisi çalışmanın örneklemi sınırlandırmaktadır. Farklı sanayileşme dönemlerinde öne çıkan sektörlerin fabrika yerleşkeleri ele alınmaktadır. Kentte Erken Cumhuriyet döneminde inşa edilmiş tekstil sanayi tesislerinden, 1925 kuruluş tarihli İpek-İş Dokumacılık ve Trikotaj Fabrikası ve 1935 kuruluş tarihli ve 1. Aydınlanmacı- Modern dönem Sümerbankları arasında yer alan Sümerbank Merinos

Yünlü Sanayi Müessesesi çalışma kapsamında incelenen örneklerden ikisidir. İkinci öne çıkan sektör olarak belirlenen otomotiv sanayisi tesislerinden ise, 1969 kuruluş tarihi OYAK- Renault Otomobil Fabrikası ve 1971 kuruluş tarihli TOFAŞ Türk Otomobil Fabrikası tez çalışmasında ele alınan diğer örnekler olarak belirlenmiştir. İncelenen fabrika yerleşkeleri ile ilgili mekânsal ve sosyo-kültürel tespit çalışmaları yapılmıştır. Bu çerçevede söz konusu sanayi tesislerinin kurumsal oluşumları ve sanayileşme sürecinde uygulanan bölgesel politikalar, kent planlaması ve yerleşme durumları gibi mekânsal kurgular ile öznenin üstlendiği yeni kimlik, modern topluma atfedilen aktiviteler, günlük dinamikler gibi sosyal dönüşümler analiz edilmektedir.

Mevcut durumda bünyelerindeki yapıların çoğu ya da tamamı yıkılmış olan İpek- İş Dokumacılık ve Trikotaj Fabrikası, Sümerbank Merinos Yünlü Sanayi Müessesesi için yerinde inceleme ve doküman/ metin analizleri yapılmıştır. Daha yakın geçmişte inşa edilen Oyak- Renault Otomobil Fabrikası ve Tofaş Türk Otomobil Fabrikaları ile ilgili olarak da gözlem, metin analizi ve fotoğraflama yöntemleri kullanılarak incelemeler yapılmıştır. Sanayi tesislerinin kent mekânı ve toplumsal dinamikler üzerindeki etkilerini belirlemek amacıyla konuyla ilgili literatürde yer alan akademik kaynaklar, kitaplar, faaliyet raporları, kurumsal dokümanlar taranmıştır. Mekânsal değişimin tespiti için çalışmanın dayanağını oluşturacak ve analizlerinin sağlıklı bir şekilde yapılmasına katkı sağlayacak çeşitli uydu görüntüleri kullanılmıştır.

Çalışmanın örnekleme olarak belirlenen dört fabrika yerleşkesi çalışma kapsamında “sosyal” ve “mekânsal” bağlamlarına yönelik bulgular üzerinden ele alınmaktadır. Fabrikaların çevresinde yerleşen toplumun ve bu toplumla ilişkili olarak kentlilerin kimlik inşası ile ilgili yapılan okumada belirli sosyal göstergeler ele alınmaktadır. Tez çalışması kapsamında ele alınan göstergeler, kentte konut ve yerleşim alanları, sosyal ve kültürel donatılar, ekonomik faaliyetler, hizmetler ağı, sosyal ilişkiler, toplumsal aidiyet ve günlük yaşam pratikleri olarak sıralanabilir. Söz konusu sanayi kuruluşlarında çalışan işçilerin yaşam koşulları, çalıştıkları fabrika vasıtasıyla sahip oldukları sosyal imkânlar, kent ile kurdukları ilişki ve fabrikanın bu ilişkideki konumu konuları araştırılmaktadır. Sanayi kuruluşlarının yapısal bağlamda incelenmesi kapsamında ise mekânsal nitelikleri sosyal donatılar/mekânlar, yaşam kalitesi, yerleşkelerin veya fabrikaların kent ile kurduğu mekânsal ilişkiler araştırılmaktadır.

Nitekim bu göstergeler çerçevesinde sosyo- ekonomik etkilerinin belirlenmesiyle sanayileşme bağlamında kentsel dinamiklere literatüre katkı sunmak amaçlanmaktadır. Ele alınan kurumlar ve bu kurumların etkileri ile ilgili niteliksel bir araştırma yapılması planlanmıştır. Doküman/ metin analizi, fotoğraflama nitel veri toplama yöntemleri ile elde edilen verilerle incelenmektedir.



4. BULGULAR ve TARTIŞMA

Cumhuriyet sonrasında Türkiye’de sanayi yoğun olarak Marmara Bölgesi’nde ve Anadolu kentlerinde yapılaşmıştır. İstanbul, Boğazları ve Mudanya Limanı gibi büyük limanların bu bölgede bulunması ve milli güvenlik kaygıları fabrikaların yer seçimindeki önemli faktörler arasındadır. Türkiye’de ilk sanayi ve perakende faaliyetlerine bakıldığında özellikle erken dönemde tekstil sektörünün öne çıktığı görülmektedir. Cumhuriyet öncesi dönemden itibaren iplik imalatı ve pamuk dokumacılığı tezgâhlarının işlerliği ve ekonomideki karşılıkları görülmektedir. 1920’li yıllardan itibaren ise sanayide birçok sektör gelişmiş, Türkiye sanayisinin hacmi her geçen yıl artmıştır. Bursa’daki iş yeri sayısı ve çalışan sayısının belirtildiği Çizelge 4.1’e bakıldığında kent için tarıma dayalı sanayinin birinci sırada olduğu ve bunu dokuma sanayisinin takip ettiği görülmektedir. Bu topluluğun kentte yerleştiği mekânlar ise kent dokusunun oluşumunda önemli bir etmen olmaktadır. Literatür bölümünde de açıklandığı gibi geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet yıllarında Bursa’da dokumacılık halkın büyük çoğunluğunun geçim kaynağını oluşturmaktadır. Ardından devletin yerli sanayiye geliştirmek için izlediği politikalar sonucunda zamanla yaygınlaşan fabrikalaşma anlayışı Bursa kentinde yer bulmuştur. Çizelge 4.1’de görüldüğü gibi artan sektör yelpazesi yan sanayileri de barındırdığından sektörlerin işyeri sayıları ve çalışan sayılarına bakıldığında oldukça büyük insan topluluklarından bahsedildiği söylenebilir.

Çizelge 4.1. 1927 Sanayi sayımlarına göre Bursa’daki işyeri ve çalışan sayıları. (D.İ.E. 1927 sanayi sayımı, 1969’dan aktaran Zeybekoğlu, 2002)

Sektörler	İşyeri Sayısı	Çalışan Sayısı
Maden Çıkarma Sanayii	59	217
Tarıma Dayalı Sanayi	1265	3665
Dokuma Sanayii	408	2872
Ağaç Ürünleri Sanayii	548	1064
İnşaat Sanayii	132	438
Maden, Maden İşletmesi ve Makine Sanayii	762	1426
Kâğıt ve Basım Sanayii	3	15

Çizelge 4.1. 1927 Sanayi sayımlarına göre Bursa'daki işyeri ve çalışan sayıları. (D.İ.E. 1927 sanayi sayımı, 1969'dan aktaran Zeybekoğlu, 2002) (devam)

Sektörler	İşyeri Sayısı	Çalışan Sayısı
Kimya Sanayii	14	33
Diğer Sanayi Dalları	19	156
Toplam	3209	9886

Sayım verilerine dahil olduğu tahmin edilen İpek-İş Fabrikası 1925 yılında Bursa'da kurulmuştur. Özel girişimle kurulan İpek- İş Fabrikası mimari bakımdan da yerleşke tipi sanayi tesisi olarak Bursa'da inşa edilen ilk prototip olarak yorumlanabilir. Ardından I. Beş Yıllık Sanayi Planı kapsamında Sümerbank Sunğipek ve Viskos Mamulleri Sanayi Fabrikası ve Sümerbank Merinos Yünlü Sanayi Müessesesi 1930'lu yıllarda kurulmuştur. Devlet sermayesiyle kurulan bu iki fabrika kentin hem mekânsal hem toplumsal yapısını önemli ölçüde etkilemiştir. Bu kuruluşlarla fabrika, kent ve kentinin günlük yaşamına hızlıca dahil olmuştur. Bu dönemde işgücü ihtiyacı nedeniyle yoğun göç alan kentte 1945'li yıllardan itibaren kırdan kente göçün ve gecekondunun sorunsallaştığı görülmektedir. Fakat bu sorunun o yıllarda, yarattığı etki ile ters orantılı bir şekilde tam olarak kavranamadığı ileri sürülmektedir. Kıray (1973)'a göre uzun süre Türkiye'nin büyük kentlerinde hem gecekondulara hem de gecekonduda oturanlara geçici gözüyle bakılmıştır. Kaplanoğlu (2013)'nin belirttiğine göre 1950 yılından itibaren yapılan sayımlarda; 1955 yılında Bursa'da 129 bin kişi yaşıyorken, 10 yıl sonra bu sayı 212 bine, 1975 yılında ise 360 bine çıkmış, 1985 yılına gelindiğinde ise 612 bine yükselmiştir. Bu nüfus artışı göç yoğunluğunu açıkça göstermekte ve kentin ne ölçüde dönüştüğü ile ilgili önemli bir veri sağlamaktadır. Bursa, o dönem için sanayi girişimlerinin gerçekleştiği diğer kentlerle benzer şekilde kırdan gelen nüfusu barındırmaya ve istihdam etmeye hazır değildir. Halen sanayileşmede hedeflenen noktaya gelemeyen Türkiye'nin sınırlı kaynaklarını kent planlaması ile ilgili olarak kullanması yolunda bir çözüm bulunamamıştır. Bu nedenle Tekeli (2010)'nin ifade ettiği şekliyle "kentleşmenin ucuz yolu" nu bulmak gerekliliği özneyi kendi başının çaresine bakmak zorunda bırakmış ve alt gelir grubu çözüm olarak gecekonduyu inşa etmiştir. İlk anda göç hareketlerine bağlı olarak kentin kuzeyinde, Bursa Ovası'nda göçmenler için inşa edilen mahallelerin çevresinde gecekondulaşmalar görülmüştür. Sonraları konutlarla ilgili denetimler

sıkılaştırıldığı dönemde Uludağ eteklerinde gecekondulaşma yaygınlaşmaya başlamıştır. 1965 yılında 634 Sayılı Kat Mülkiyeti Kanunu ile Bursa kent merkezi apartmanlaşmaya başlamıştır. Ertesi yıl (1966) 775 Sayılı Gecekondu Kanunu ile kaçak yapılar meşrulaştırılmıştır.

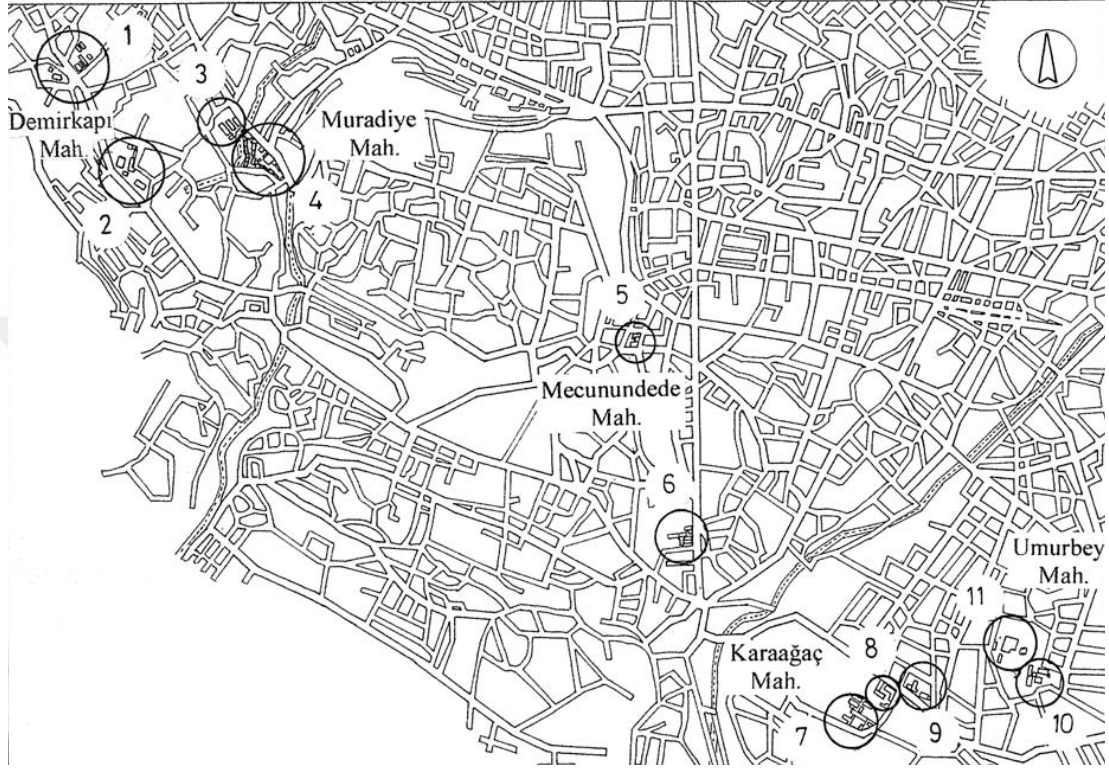
1970’li yıllara kadar hızla büyüyen kent, 1970’li yıllarla birlikte otomotiv sanayisi ile tanışmıştır. Bu alanda da Karsan, OYAK- Renault Otomobil Fabrikası ve TOFAŞ Türk Otomobil Fabrikası A.Ş. Fabrikaları başta olmak üzere birçok fabrika kurulmuştur. Bu doğrultuda sanayi alanındaki ekonomik bazlı üretim mekanizmalarının kent dokusunun oluşumundaki girdileri araştırmaya değer görüldüğünden bu çalışma kapsamında ele alınmasına karar verilmiştir.

Kentli bireylerin yaşam pratikleri o kentin kurgusu ile ilgili pek çok bileşenin şekillenmesini sağlamaktadır. Dolayısıyla özellikle bir sanayi kenti söz konusu ise kurgunun oluşumu çoğunlukla üretim mekanizmalarının etrafında şekillenmektedir. Örneğin işgücü ihtiyacının kente çektiği kırsal nüfusun kente yerleşmesi, bu nüfusun kente entegrasyonu, kentli kimliği oluşturma misyonu kentin kurgusu bakımından kritik önem taşımaktadır. Erken Cumhuriyet döneminde daha önce benzer mimari ile inşa edilmemiş yeni yapı ve yerleşke örnekleri kent kurgusunun araştırılması konusunda önem taşımaktadır. Devam eden süreçte ise sanayinin kent içerisinde belirli bölgelerde (OSB’ler) yerleştiği görülmektedir. Önce lojmanlı, okullu fabrika yerleşkeleri, sonrasında ise OSB yerleşkeleri küçük kent birimleri olarak işlemektedir. OSB’lerin kurulduğu ve otomotiv sektörünün sanayiye domine ettiği süreçte işçi konutları ve çevresindeki müstakil konutlar ve kooperatif evlerinden farklılaşarak toplu konutlara dönüşmüştür. 2000’li yıllardan itibaren ise siteleşmeye başlayan toplu konut projeleri, uydu kentler ve alışveriş merkezleri gibi kapalı ve büyük ölçekli yapılaşmalar oluşmuştur.

4.1.Bursa’ da Tekstil Sanayisi

Daha önceki bölümlerde ifade edildiği üzere Bursa’nın sanayi tarihi Osmanlı Dönemi’ndeki dokumacılık faaliyetleri ile temellenmektedir. Türkiye’de ipekli dokumanın merkezi olan kentte, Geç Osmanlı dönemine kadar dokuma çoğunlukla tezgahlarda yapılırken, XIX. Yüzyılın ilk yarısından itibaren üretimde buharlı makine kullanılmaya başlanmıştır (Kuter, 2010). İlk filatür fabrikası ise 1833’te açılmış ve 1909-

1910’da ilk dokuma fabrikası kurulmuştur (Kuter, 2010). 1845 yılında bir kamu yatırımı olarak Hereke Fabrika-ı Hümâyunu (Sevimay, 1995) kurulmuştur. Kentteki fabrika sayısı 1856’da kırk beşe kadar yükselmiştir (Aydın, 2007’den aktaran Polatoğlu ve Eyyüpoğlu, 2020) (Şekil 4.1).



Şekil 4.1. Osmanlı Döneminde Bursa’daki ipek fabrikaları (TMMOB Şehir Plancıları Odası Bursa Şubesi, Bursa Kent Raporu, 2009)

Şekilde görülen, Doğan Yılmazipek İpek Fabrikası (1), Duruder İpek Fabrikası (2), Fabrika-i Hümayun (3), Turgut Yılmazipek İpek Fabrikası (4), Resulzade Boyahanesi (5), Rıfat Özbek İpek Fabrikası (6), Mustafa Dörtçelik İpek Fabrikası (7), Mehmet Yüksel İpek Fabrikası (8), Osman Fevzi Efendi İpek Fabrikası (9), Ete Mensucat Boyahanesi (10), İpeker İpek Fabrikası (11) Bursa’nın erken dönem fabrikaları arasında sayılmaktadır. 1860 yılından itibaren fabrikalarda toplam 800 işçinin çalıştığı bilinmektedir (Tekeli, 1999). Kentteki ilk fabrikalar Gökdere ve Cilimboz Dereleri çevresinde kurulmuştur. Çalışan işçi nüfus büyük çoğunlukla fabrikaların yakın çevresine yerleşmiştir. Dolayısıyla yeni yerleşim bölgeleri oluşmuştur. 1871 yılında ise tek hatlı Bursa-Mudanya Demiryolu’nun hizmete girmesiyle birlikte, kentte üretilen endüstriyel

hammadeler ve ürünler, Mudanya İskelesi üzerinden İstanbul Limanı'na taşınarak Avrupa'ya ihraç edilmiştir. Bu sebeple 1870'lerin, kentin sanayisinde ve üretimin mekânsal dağılımı üzerinde bir dönüm noktası olmuştur (Sarığöz, 2018; Tekeli, 2010).”

Cumhuriyet'in ilanından sonra 1927'de yeniden düzenlenen Teşvik-i Sanayi Kanunu aracılığıyla sanayi yatırımlarına yönelik çeşitli girişimler desteklenmiştir. Liberal ekonominin hâkim olduğu süreçte Bursa, bu kanundan en çok yararlanan şehirlerden biri olmuştur (“Teşvik-i Sanayi Kanunu”, 1927, Ölçen, 1982'den aktaran Belen ve Kutlu, 2023). Bu kapsamda açılan fabrikalar arasında İpekiş Fabrikası da yer almaktadır. Özel girişim kurumlarından biri olan İpekiş erken dönem fabrikalarının ilk örneklerinden biridir. 1938 yılına gelindiğinde 896 dokuma tezgâhının 691'i Bursa'da aktif olarak faaliyette olduğu bilinmektedir (Kaplanoğlu ve Balkan, 2009'dan aktaran Belen ve Kutlu, 2023).

Cumhuriyetin erken dönemlerinde bölgede uzun yıllardır devam eden pamuk üretimi ve dokumacılık tekstil fabrikalarının yaygınlaşmasına imkân tanımıştır. Dolayısıyla tekstil sektörü kentin belirleyici ekonomik alanlarından biri olarak sürdürülmüştür. Bu sebeple tekstil sanayindeki istikrarı devam ettirebilmek ve daha ileriye taşımak için iş gücü ihtiyacından dolayı kente gelen göçmenlere ve gençlere eğitim verilmesi kararı alınmıştır. O dönem nitelikli işçi yetiştirilmesi hedefiyle Bursa Harir Darülmîmi 1930'da yeniden açılmıştır (Altun, 2001). Fabrikaların ihtiyaç duyduğu kalifiye işçiler Osmanlı Dönemi'nde lonca sistemi içinde usta-çırak ilişkisi çerçevesinde yetiştirilirken, 1868 yılında kimsesiz çocukları korumak amacıyla kurulan Bursa Islahhanesi'nde barınan çocuklara aynı zamanda bir meslek de öğretilmesi amacıyla kurulan iş atölyeleri yeniden düzenlenerek 1889 yılında “Hamidiye Sanayi Mektebi” adıyla açılmıştır. Kurtuluş Savaşı yıllarında eğitimine ara veren okul, Cumhuriyet Dönemi'nde yeniden açılmıştır. Bu okuldan yetişen çocuklar lonca sisteminin etkinliğini kaybettiği imparatorluğun son yılları ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında sanayinin ihtiyaç duyduğu kalifiye işçilerin yetişmesine katkı vermiştir (Meydan, 2013). Bursa Ziraat Mektebi, İpek Böcekçiliği Enstitüsü ve Necatibey Kız Enstitüsü işgücüne katkı veren diğer örgün eğitim kurumlarıdır. Bu kurumlarda yetişenler sonraları fabrikalarda çalışmaya başlamıştır. Şekil 4.2.'de görüldüğü gibi erken dönemde kadınların da bu kurumlar aracılığıyla sektörde çalışma fırsatı bulduğu görülmektedir.



Şekil 4.2. Bursa’da 1930’lu yıllarda İpek Çekme fabrikasında çalışan kızlar (Özdemir Bircan ve Deniz Dalkılıç, 2018)

Bunun yanı sıra söz konusu kurumlar yoluyla toplumun eğitime ve çalışma hayatına yönelik tutumu da değişmiştir. Çalışma hayatı ile ilgili değişen tutum sanayi faaliyetlerinin toplumsal yaşama etkilerinin yansımaları bağlamında kritik bir sonuçtur. Birçok etkeni barındıran bu yansımalar kısa vadede çalışan nüfusun kimliğini tanımlanırken uzun vadede aile yaşamını, toplumun eğitim düzeyini, yaşam kalitesini, günlük alışkanlıklarını yeniden tanımlamaktadır. Bursa’daki tekstil üretim mekanizmalarının büyümesi ve ipekçiliğin kentle özdeşleştirilmesi eğitim kurumlarının varlığı ile doğrudan ilişkilidir. Aynı şekilde dokuma sanayi gelişimi kentte istihdam olanaklarını arttırarak, kentin gelişmesine katkı sağlamış ve Bursa’da yaşayan kentli kimliği yaratmıştır.

Bursa için, İpekiş Fabrikası, erken dönem özel sektör girişimlerinden biri olarak öne çıkmakta ve aynı zamanda çağdaş bir tesis olarak örnek teşkil etmektedir. Cumhuriyet’in en önemli modern sanayi atılımlarından olan Sümerbank ise Bursa’da Merinos ve Sunğıpek tekstil fabrikalarını kurmuştur. Cumhuriyet’in erken döneminde kurulan İpekiş ve Merinos Fabrikaları tez kapsamında ele alınan örneklerden ikisini oluşturmaktadır. İpekiş ve Merinos Fabrikaları’nın örnek olarak belirlenmesinin sebepleri arasında bu iki fabrikanın kentin mekânsal biçimlenmesindeki etkileri ve kent ile bütünleşmiş kimliklerinin kentli kimliğinin inşasına katkıları sayılabilir. Bu iki fabrikada çalışmak amacıyla kente göç ile gelen nüfusun yerleşimi ve “Bursalı” olma süreçleri Bursa’nın kentleşme süreci ile eş zamanlı gerçekleşmektedir. Dolayısıyla bu dönemde alınan

kentsel düzeydeki pek çok karar, o günkü koşullarda makro ölçekli yerleşkeler olarak ilk defa tasarlanan fabrikaların belirleyici etkisi altında olmuştur. Bu doğrultuda 1930'lu yıllarda Bursa'nın tekstil sanayi faaliyetleri ve tekstil sektörünün etkisiyle kentleşme sürecinin araştırılması ve 1970'li yıllarda ise otomotiv sektöründe gerçekleşen faaliyetler ve otomotiv sektörünün etkisiyle kentleşme sürecinin araştırılması çalışmanın alan çalışmasının kapsamını oluşturmaktadır. 20. Yüzyılda kentsel değişimin sektörel ve dönemsel bir sınıflandırma yapılarak araştırılmasının özgün bir çıkarım ortaya koyduğu düşünülmektedir.

Bursa'nın 1930'larda uygulanan kent planlaması, yoğun yerleşim alanları ve iş merkezlerinin bir arada bulunmasıyla karakterize edilen kompakt lekeler biçiminde gelişmiştir. Bu dönemde, evlerin ve işyerlerinin yakınlığı ile ulaşımın sorunsuzluğu gibi faktörler, kentin mekânsal altyapısının temellerini oluşturmaktadır. Bu bağlamda, İpekiş ve Merinos Fabrikaları kentin mekânsal yapılanmasını etkileyen önemli unsurlar arasında yer almaktadır. Fabrikaların konumlandığı alanlar ve çevresindeki değişimler, haritalar ve şemalar aracılığıyla detaylı bir biçimde incelenmektedir.

4.1.1. Bursa Dokumacılık ve Trikotaj A.Ş. / İpekiş (1925)

Osmanlı döneminde 1.Meşrutiyet'in ilan edildiği yıl (1908), Milli İktisat politikası kapsamında Bursa Mensûcât-ı Osmaniye Anonim Şirketi (1910) ve Hüdavendigâr Seyri Sefâin Anonim Şirketi (1911) kurulmuştur. Sonraları Bursa Mensucat-ı Osmaniye Anonim Şirketi adı altında birleşen iki şirket, Cumhuriyet'in ilanının ardından 1925 yılında Bursa Dokumacılık ve Trikotaj Anonim Şirketi olarak adını değiştirmiştir (Üsküdarı, 1972'den aktaran Belen ve Kutlu, 2023). Şirket aynı yıl Cumhuriyet'in erken döneminde faaliyete geçen ilk modern tesislerden biri olan Bursa Dokumacılık ve Trikotaj A.Ş. /İpekiş Fabrikası'nı kurmuştur. Fabrikanın temeli, 1 Ekim 1925 tarihinde, Mustafa Kemal Atatürk'ün katılımıyla atılmış ve aynı yıl içerisinde faaliyete geçmiştir (Çizelge 4.2).

Çizelge 4.2. Bursa Dokumacılık ve Trikotaj A.Ş. / İpekiş Fabrikası



Bursa İpekiş Fabrikası Genel Görünümü (Özdemir Bircan ve Deniz Dalkılıç, 2018)

Yapım Yılı	1925
-------------------	------

Sosyal donatı- Rekreasyon imkanları	Lojman Yapısı, Kültürpark İpekiş Kapısı
--	---

Bursa kentinde Osmangazi İlçesi Kükürtlü Mahallesi'ne inşa edilen Fabrika Şekil 4.3'te sunulduğu üzere Bursa'daki Kültürpark'a sınır komşusu olan, otuz iki dönümlük arazi üzerine konumlanmış bir sanayi kompleksidir. Cilimboz Deresi'ne yakın konumdaki fabrika alanı kentin kuzeyinde yer almaktadır (Kaprol, 2002). Şekil 4.3'te görülen kompleks Bursa'da, mekânsal ve sosyo-kültürel açıdan birçok değişimi tetiklemiştir. İnşa edildiği tarihten itibaren, kırsaldan kente doğru bir göç dalgasını başlatmış ve bu göç hareketi, Bursa Ovası'nda gecekondu bölgelerinin yayılmasına neden olmuştur. Kentin genişleme yönünü kuzeye doğru yönlendirerek, yeni bir ivme kazandırmıştır. Bu bakımdan İpekiş ve Merinos Fabrikaları, Bursa'da yerleşimin yönünü belirleyen ilk çağdaş endüstri yapıları olarak öne çıkmaktadır.



Şekil 4.3. İpekiş Mensucat fabrikası (“İpekiş Hakkında”, 2024)

Fabrika kompleksinin mekânsal organizasyonuna bakıldığında üretim ve mekanik ünitelerin yanı sıra fabrika alanında idari yapı, lojman yapısı ve su kulesi yapıları bulunmaktadır. O dönem İpekiş arazisinin yoğun yeşil dokusu ve bahçe peyzajı dikkat çekmektedir. Bugün, yerleşke alanının mevcut durumu incelendiğinde yoğun yapılaşma içerisindeki ağaçlık alan halen Stadyum Caddesi’nin nirengi noktalarından birini oluşturmaktadır. Ek olarak, yerleşke içinde herhangi bir rekreasyon alanı bulunmamaktadır. Ancak, 1955 yılında hizmete açılan Kültürpark’ın girişlerinden birinin İpekiş Kapısı olduğu bilinmektedir. Bu konuda daha fazla ayrıntılı bilgiye erişilememiştir, ancak yerleşkenin Kültürpark ile bütünleşik bir işleyişe sahip olduğu ve bu nedenle fabrika işçilerinin mesai saatlerinden sonra veya molalarında Kültürpark’ın rekreasyon olanaklarından faydalandığı varsayılabilir. Şekil 4.4.’de İpekiş Fabrikası’nın tescilli idari binasının görüntüsü yer almaktadır. İdari yapı Stadyum Caddesi’ne cephe vermektedir.



Şekil 4.4. Bursa İpekış Fabrikası idari binası (Özdemir Bircan ve Dalkılıç, 2018, Dinar, 2024)

Fabrika komplekslerinin erken örneklerinden biri olan İpekış Fabrikası'ndaki lojman yapısında ise 1. Ulusal Mimarlık Akımı üslubu dikkat çekmektedir. Yapının plan şemalarına ulaşılamamakla birlikte, İpekış lojmanının, aynı döneme ait benzer lojman tipi yapıların plan şemalarına uygun olarak inşa edildiği varsayılmaktadır. Bu varsayım, dönemin mimari eğilimleri, bahçe-kent yaklaşımı ve modern konut tasarım normlarına dayanmakta ve İpekış lojmanlarının mimari ve işlevsel açıdan çağdaşlarıyla uyumlu olduğu kabul edilmektedir. Şekil 4.5'de görülen İpekış lojmanının ön bahçesine açılan bir bölümü ve yapının Stadyum Caddesi'nden direkt bağlantısı bulunmaktadır. Daha çok müdür evi ve misafırhane olarak kullanıldığı tahmin edilen lojman yapısının, büyük ve lineer pencere açıkları ile tasarlanan modern cephesi dikkat çekmektedir.



Şekil 4.5. İpekış Fabrikası lojman yapısı (Dinar, 2024)

Bunun yanı sıra, lojmanın ön bahçesinde yer alan süs havuzu (Şekil 4.6), lojmanın yerleşke ile bağlantısını güçlendiren bir sosyal donatı elemanı olarak değerlendirilebilir. Ayrıca, Şekil 4.6'da fabrikaya ait su kulesi de görülmektedir. Su kulesi, kentin silüetini bugün bile belirgin şekilde karakterize eden yapılardan biridir. Süs havuzu, estetik bir unsur olmasının yanı sıra, lojmanın ve dolayısıyla yerleşkenin sosyal yaşamını zenginleştirmekte; su kulesi ise sanayi yerleşkesinin kentsel mekâna olan etkisini ve görsel hakimiyetini vurgulamaktadır. Bu yapılar, sanayi yerleşkelerinin işlevselliğin ötesine geçerek, kültürel ve sosyal boyutlar kazandığını göstermektedir.



Şekil 4.6. İpekiş Fabrika alanındaki su kulesi ve süs havuzu (Dinar, 2024)

2016 yılında, Bursa Büyükşehir Belediyesi tarafından üretim ve mekanik birimlerin bulunduğu kompleksin idari binalar, lojman yapıları ve su kulesi hariç olmak üzere yıkıldığı, bu bölümlerin halen ayakta olduğu bilinmektedir. Bursa Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 19.07.1991 gün ve 1871 sayılı kararıyla 3906 ada, 12 parselin korunma alanı olarak tescil edilmiş ve Bursa Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 27.06.2007 gün ve 2653 sayılı kararıyla, İpekiş Fabrikası idare binası, lojman binası ve su deposu ve fabrika parselleri (907 ada, 2, 3 parseller, 3906 ada, 1, 2, 3, 4, 7, 8, 9, 12 parseller, 3905 ada, 1 parseli) tescil edilmiştir. Bursa Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 31.01.2019 gün ve 8550 sayılı kararıyla ise tescilli fabrika yapılarının muhafazası için bahçesi içinde yeterli alan bulunduğu

gerekçesiyle, Ek 2’de sunulan kadaastro paftasında sınırları işaretli alanın, tescilli İpekiş Fabrikası Korunma Alanı olarak belirlenmesine karar verilmiştir. Kadaastro paftasında fabrika alanına ait vaziyet planı görölmektedir.

İpekiş Fabrikası’nın tez çalışmasına dahil edilmesi fabrikanın mekânsal organizasyonunun yanında, kentin ve kent sakinlerinin erken sanayileşme dalgası sırasında modern üretim teknikleriyle ilk teması ve bu vasıtaıyla üretim alışkanlıklarını, ekonomik dinamiklerini ve toplumsal yapılarını dönüştürme süreciyle ilgili olmaktadır. Fabrika kentin ilk lojman denemelerinden birini gerçekleştirmeye ek olarak üretim teknikleri ve kapasitesi bakımından öncü bir kuruluştur. Bu öncülüğün ardından kurulan Merinos Fabrikası hem üretim tekniğı hem de yerleşke tipi yapı türünün denenmesi açısından başka bir inceleme alanı sunar. Nitekim birbirinin aynı alanların incelenmesinden ziyade, farklı nitelikleriyle öne çıkan örneklerin incelenmesinin çalışmanın çıktılarını zenginleştirdiğı düşünölmektedir.

Bu bağlamda toplumsal bakımdan değeriendiğinde Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki millilik anlayışının önemli bir tezahürü olarak kabul edilebilecek İpek-İş Fabrikası, milli sermaye ve milli üretim konularında söz konusu dönemde kritik bir rol oynamıştır. İpekiş, Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki ürün, üretim ve tekstil alanındaki ilerlemelerde milli bir marka olarak öne çıkan bir kuruluştur (Belen ve Kutlu, 2023). Çalışmanın literatür bölümünde yer verilen yerli malı sergilerinin birçoğuna İpekiş Fabrikası’nın da katıldığı bilinmektedir. Cumhuriyetin 10. Yılında İstanbul, Ankara ve İzmir’de şubeler açması, milli ekonomiyi canlandırmak ve yerli üretime teşvik etmek amacıyla düzenlenen Yerli Fuarlar kapsamında önemli bir rol oynamış, İpekiş pavyonu, sanayinin gelişim gösterdiği kentlerdeki bu fuarlarda yer almıştır. Yerli malların kalitesinin vurgulandığı etkinlikler, Cumhuriyet’in erken dönemindeki milli modernlik çabalarının belirgin bir yansıması olarak değeriendirilebilir. 1932 yılında yapılan Yerli Mallar Sergisi’nde Meclis Başkanı Kazım Paşa, İpekiş firmasının pavyonunda sergilenen kumaşlar için “Keriman Halis Hanım, bu yerli kumaşlardan giydiğı için kraliçe olmuştur.” diyerek yerli mallarının kalitesini överek dikkatleri çekmiştir (Çoban, 2011’den aktaran Belen ve Kutlu, 2023). “Krep Keriman” namıyla takdim edilen kumaşın, dünya güzeli seçilen Keriman Halis’in yarışma sırasında giydiğı giysinin yapıldığı kumaş olduğı belirtilmiştir. Sergi’de sergilenen ürünler satış rekoru kırmıştır. İpekiş ayrıca 1933 yılında Milano Fuarı’na

(Triennale di Milano 1933) katılmıştır. Fuar kapsamında gerçekleştirilen ziyaretçi oylamasında, İpekiş, “Krep Keriman” adını verdiği kumaş ile en çok beğenilen marka olmuştur. Bu başarı, Keriman Halis’in portresinin yer aldığı bir gazete haberinde Şekil 4.7’de görüldüğü gibi duyurulmuştur.



Şekil 4.7. Ağustos 1932 tarihli Cumhuriyet Gazetesi kupürü (URL-12)

Erken Cumhuriyet dönemi, girişimlerin geniş kitlelere tanıtılması ve yerli üretim ve tüketimin teşvik edilmesi amacıyla gazete kupürlerinin yoğun bir şekilde kullanıldığı bir dönemdir. Bu kupürlerin birçoğu Krep Keriman ilanına benzer materyaller içermektedir. Haber kaynaklı gazete ilanlarının yanı sıra çeşitli reklam ilanları da bu dönemin arşivindeki ikonik öğeleri oluşturmaktadır. Örneğin, Krep Keriman ilanı ile yakın tarihli İpekiş ve Sümerbank reklamları, bu dönemin karakteristik örneklerini sergilemektedir ve bu örnekler Şekil 4.8 ve Şekil 4.9’da incelenebilir.



Şekil 4.8. Ocak 1933 İpekiş Reklamı, Cumhuriyet Gazetesi Arşivi



Şekil 4.9. 12 Ocak 1934 Sümerbank Reklamı, Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

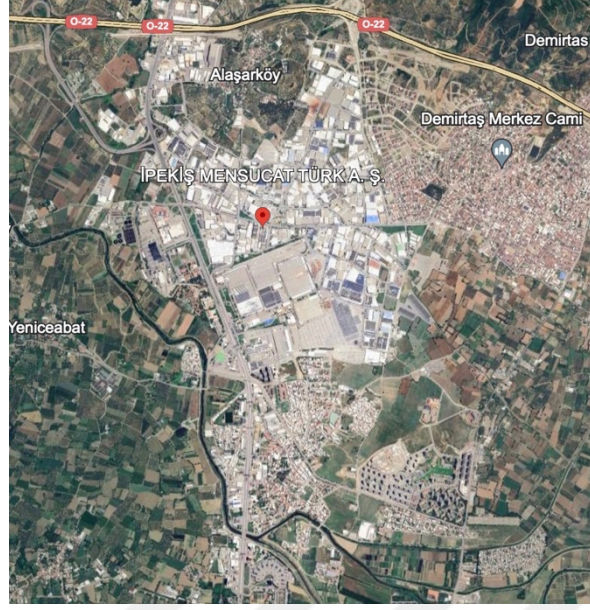
1933 tarihli bir konfeksiyon mağaza reklamı olan İpek-İş ve Sümerbank reklamlarının, kadın figürünü Batı tarzında tasvir ettiği dikkat çekmektedir. Bu tasvirler, döneme özgü Fransız etkilerini yansıtmaktadır. Kadının giydiği elbise, balo veya davetler için uygun olan, kolları ve sırtı açıkta bırakan, yere kadar uzanan bir tasarımı temsil etmektedir (Akgül, 2017). Akgül (2017) çalışmasında, bu türden gazete kupürlerini kullanarak Erken Cumhuriyet döneminde modern kadın imajının nasıl şekillendiğini yorumlamıştır. Bu bağlamda, tasvir edilen elbise, geleneksel örtünme biçiminden yeni çıkmış bir Türk kadınının belki de tereddüt ederek giyeceği bir elbise olarak algılanabilir. Bunun gibi toplumun dışından, “batılı” ve alışılmadık olarak tanımlanabilecek tasvirler modernleşme sürecinin bir parçası olarak Türk kadınının giyim tarzının bir gösterge olduğunu ortaya koymaktadır. Reklamlarda kadın tasvirinin yanında kullanılan başlıklar ile bir Türk markasının global ölçekte yaygınlaştığı mesajı verilerek yerli ürünlerin önemine dikkat çekilmiştir (Akgül, 2017).

Bu çerçevede, İpekiş Fabrikası ve diğer erken dönem sanayi girişimlerinin odak noktası yalnızca yerli üretim değil, aynı zamanda modern kentli kimliğin inşasıdır. Bu girişimler, kadınların sosyal statüsü, eğitim-öğretim yaklaşımları ve günlük sosyal gereksinimler gibi temel konularda mevcut paradigmanın dönüştürülmesinde öncü bir rol üstlenmişlerdir. Tekstil sanayisinin ilk dönemlerinde işçi popülasyonunun büyük çoğunluğu kadınlardan oluşmaktadır. Kadının ekonomik hayatta aktif rol alarak, iş gücüne katılıyor olması toplumun modernleşme ve asrileşme sürecinin önemli bir parçasıdır. İpekiş

örneği, çalışan kadının konutunun fabrika lojmanlarında bulunduğu, erken döneme ait bir yaşam modeli sunmaktadır. O dönemde ulaşım imkanlarının sınırlı olduğu göz önünde bulundurulduğunda, kadının herhangi bir kurumda istihdam edilmesi olasılığı düşük olacaktır. Bu durum, erken dönem sanayi yatırımlarının sadece kadın değil hem kadın hem de erkek işçilerin günlük yaşamlarını şekillendiren bir yapılanmayı ortaya koymaktadır.

1950 sonrasında yünlü dokuma üretimine odaklanan İpekiş, bu dönemde ağırlıklı olarak yünlü sanayide faaliyet gösteren bir kuruluş haline gelmiştir (Belen ve Kutlu, 2023). 1991 yılından itibaren ise özel sermaye grubu Tarman Grup tarafından işletilen fabrika, yünlü sanayi alanındaki üretimini sürdürmektedir (Bursa Ticaret Borsası Stratejik Planı, 2012). İpekiş, Cumhuriyet'in yerli sanayi ve milli kalkınma hedefleri doğrultusunda kurulan milli yatırımlardan biri olarak, günümüze kadar milli bir marka olarak varlığını sürdürmüştür. İpekiş Fabrikası aynı zamanda sanayide yabancı uzmanların yerini Türk uzmanlarına bırakmaya başlandığını göstermesi bakımından da umut verici, güzel bir gelişmenin örneklerinden olmuştur ("Gazi Hz. Bursa'da", 1933, 20 Kânunusani, Cumhuriyet).

Bugün faaliyetine devam eden İpekiş Mensucat Fabrikası yıllar içinde kentsel ölçekte yakın çevresinden başta olmak üzere çeşitli etkiler yaratmıştır. Bir sanayi yerleşkesi tipinde inşa edilen fabrikanın inşa edildiği ilk konumda ayakta kalan idari birim, lojman yapısı ve su kulesi yer almaktadır. Fabrikanın üretim faaliyetleri Demirtaş OSB bölgesindeki fabrikada sürdürölmektedir (şekil 4.10).



Şekil 4.10. Demirtaş OSB’de İpekis Mensucat Fabrikası (Google Haritalar’dan yazar tarafından uyarlanmıştır.)

20. yüzyılda Merinos mevkiindeki fabrikanın yakın çevresine ilişkin mekânsal değişimler bölüm değerlendirmesinde incelenmektedir. Sonraları Demirtaş OSB’de faaliyetine devam eden fabrikanın etkileri eski konumunun yanı sıra bu konumda da araştırılmaktadır.

4.1.2. Sümerbank Merinos Yünlü Sanayi Müessesesi (1935)

Beş Yıllık Kalkınma Planı (1933-1938) kapsamında devlet eliyle gerçekleştirilen sanayi yatırımlarından biri Sümerbank Merinos Yünlü Sanayi Müessesesi’dir. 28 Kasım 1935 günü dönemin Başbakanı İsmet İnönü ve İktisat Vekili Celal Bayar tarafından temel atma töreni gerçekleşmiştir. Törende Başbakan İsmet İnönü bir konuşma yapmış ve konuşmanın bir bölümünde, “*Şimdi temelini atıyoruz. 1937’de küçük bir şehir gibi etrafına nurlar saçarak işleyecektir.*” demiştir. Mekânsal nitelikleri bakımından ilk örneklerden biri olan Merinos 2 Şubat 1938’ de açılmıştır (Çizelge 4.3).

Çizelge 4.3. Sümerbank Merinos Yünlü Sanayi Müessesesi



Merinos Fabrikası Genel Görünümü (Özdemir Bircan ve Dalkılıç, 2018)

Yapım Yılı	1935-1938
-------------------	-----------

Sosyal donatı-Rekreasyon imkanları	Sağlık merkezi, çocuk bakımevi, yemek salonu, konuk evi, ilkokul, dinlenme ve spor alanları, konutlar, misafirhane, tenis kortu, golf sahası, yazlık bahçe, sera ve sinema salonu
---	---

Bir önceki gün, 1 Şubat 1938 günü Mustafa Kemal Atatürk önce Gemlik'te Suni İpek Fabrikası'nın açılışına katılmış, ardından Merinos Tekstil Fabrikası'nın açılışı için Bursa şehir merkezine geçmiştir (Elbas ve Erdönmez, 2015'ten aktaran Yıldırım, 2020). Temeli 28 Kasım 1935 tarihinde dönemin başbakanı İsmet İnönü ve İktisat Vekili Celal Bayar tarafından atılan Merinos Fabrikası'nın inşasını girişimci Nuri Demirağ üstlenmiştir. İki yılda yapımı tamamlanan fabrikanın açılışını 2 Şubat 1938 tarihinde dönemin Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk gerçekleştirmiştir (Yıldırım, 2020) (Şekil 4.11).



Şekil 4.11. Merinos Fabrikası'nın açılışı ile ilgili 3 Şubat 1938 tarihli gazete kupürü (Merinos Tekstil Sanayi Müzesi arşivi)

Fabrikanın açılış törenine katılan öğrenci grubu açılışı coşkuyla karşılamıştır (Şekil 4.12). Sümerbank'ın Bursa'ya yaptığı bu yatırımın etkileri kentliler tarafından sanki açılış anından öngörülmüştür. Kompleksin bünyesinde bir ilkokul ve kreş bulunuyor olması da öğrencilerin fabrikanın açılışıyla ilgili heyecanını açıklamaktadır. Nitekim fabrikanın sunmuş olduğu sosyal olanaklar yıllar boyunca çocuklar da dahil olmak üzere tüm kent halkına fayda sağlamıştır.

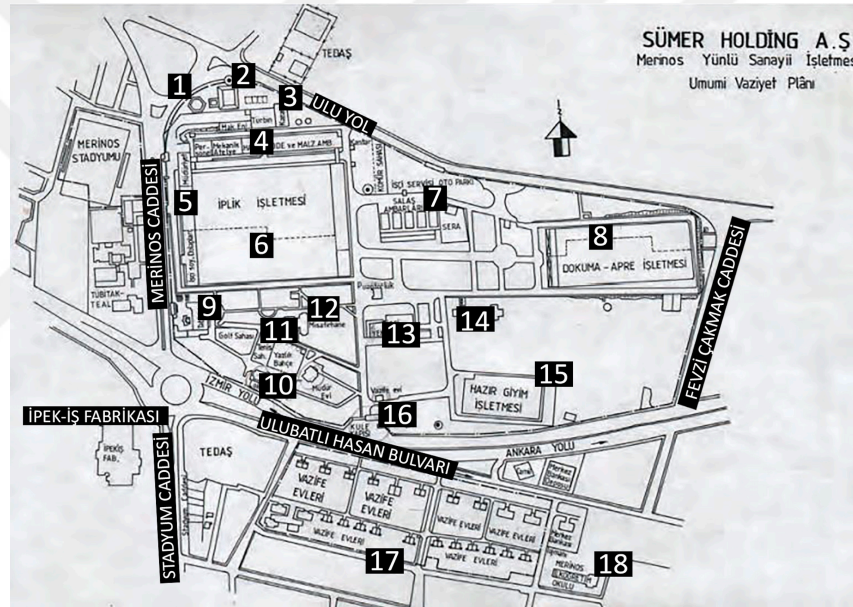


Şekil 4.12. Merinos Fabrikası açılış törenine katılmak için gelen öğrenci grupları (Özdemir Bircan ve Dalkılıç, 2018)

Merinos Fabrikası'nın Bursa'da kuruluşuna ilişkin nedenlerden ilki, Bursa'nın tarih boyunca önemli bir tekstil sanayi merkezi olmasıdır. Dolayısıyla bölgenin, pamuk, kendir ve yün gibi tekstil hammaddelerinin üretimi için uygun bir altyapısı ve tecrübesi bulunmaktadır. Bunun yanı sıra kentin geniş ovaları, tarım alanları ve uygun iklim koşulları, Merinos koyununun yetiştirilmesi için ideal bir ortam sunmaktadır. Bu faktörler, I. Beş Yıllık Sanayi Planı çerçevesinde Merinos Fabrikası'nın Bursa'da kurulmasına karar verilmesinde etkili olmuştur. Özellikle dışa bağıllığın azaltılmasının amaçlandığı dönemde ipliğin yerinde üretilmesi en önemli neden olmaktadır. Merinos fabrikası kurulana kadar Türkiye'de Kamgarn iplik üretimi yapılmamaktadır (Altun, 2001). Merinos'la birlikte Türkiye Merinos koyununu yetiştirmeye başlamıştır ve bu durum Bursa'nın tarım ve hayvancılık alanlarındaki hareketliliğini de önemli ölçüde arttırmıştır.

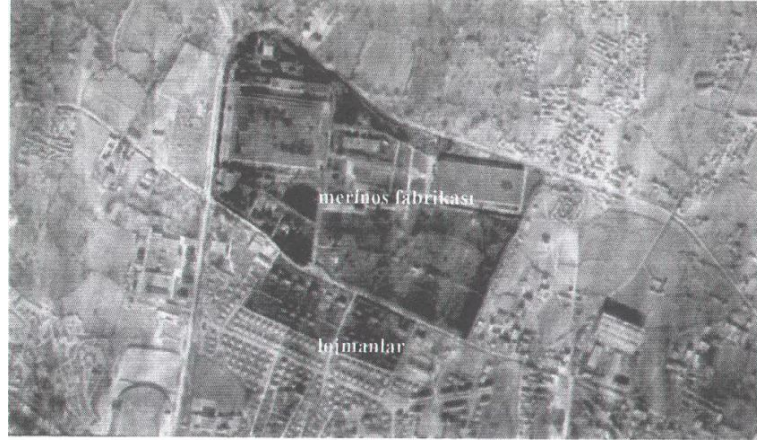
Fabrika kompleksinin kentteki konumu Altıparmak Caddesi'nin bitiminden (Şekil 4.13) tren istasyonuna inen yolun elektrik santrali ile sonlanan noktasında, Ulu Yol üzerinde

yer almakta, kent merkezine Stadyum Caddesi ve Fevzi Çakmak Caddesi ile bağlanmaktadır (Şekil 4.13). 1950’li yıllarda çekilmiş olan hava fotoğrafına bakıldığında, fabrikanın kuzeydoğusunda seyrek bir yerleşim dokusu bulunmakta, fabrikanın güneybatısında, Ulu Yolun hemen karşı tarafında, gridal yerleşim planı ile fabrika lojmanları görülmektedir (Dönmez, 2019) (Şekil). Fabrika yerleşim planında, su soğutma kulesi (1), havuz (2), santral (3), ambarlar (4), yönetim (5), iplikhane (6), salaş ambarları (7), dokuma salonu (8), memur yemekhanesi (9), lokal (10), tenis kortu (11), misafirhane (12), işçi yemekhanesi (13), kreş (14), yeni hazır giyim fabrikası (15), ana giriş kapısı (16), lojmanlar (17), ilkokul (18) şeklindeki gibi yerleşmiştir (Şekil 4.13). Şekilde 17 numara ile ifade edilen fabrika lojmanları veya Merinos İşçi Evleri olmaktadır.



Şekil 4.13. Merinos Fabrikası Yerleşim Planı’ndan uyarlanmıştır (Özdemir Bircan ve Dalkılıç, 2018)

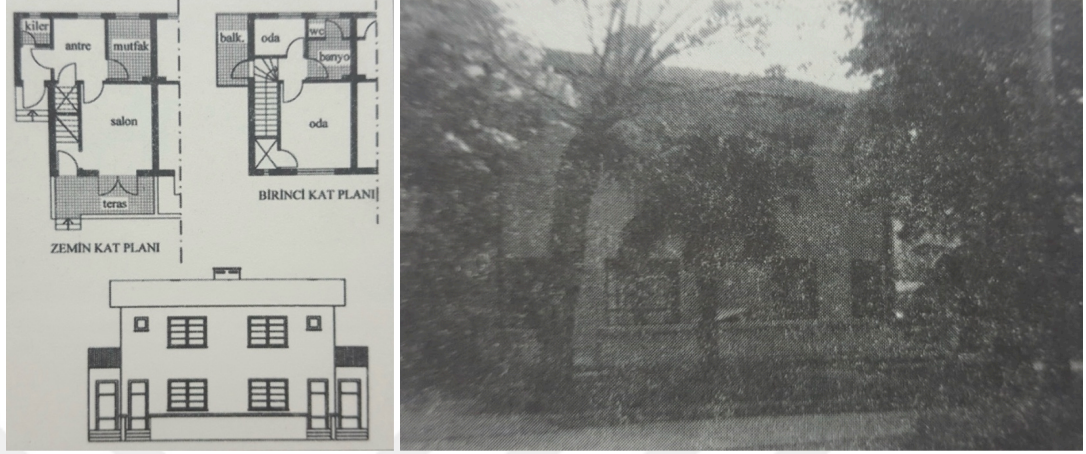
1939 hava fotoğrafından da görüldüğü gibi (Şekil 4.25) fabrikanın açıldığı ilk yıllarda işçi konutları henüz inşa edilmemiştir. 1950’li yıllardan bir hava fotoğrafına bakıldığında, 1948 yılında bir kısmının (B ve C tipi bloklar) inşa edildiği görülmektedir (Şekil 4.14). Dolayısıyla fabrikanın ilk 10 yılı içerisinde üretim ve iş gücü hacmini artırdığı ve kentte de daha geniş bir alana yayılım gösterdiği söylenebilir. Merinos İşçi Evleri’nin yerleşke düzeyindeki mekânsal düzenlemesi incelendiğinde, bu yapıların Türkiye’deki işçi konut tipolojisinin ilk örneklerinden biri olduğu bilinmektedir.



Şekil 4.14. 1950’li Yıllardan Merinos Fabrikası ve Çevresine Ait Hava Fotoğrafı (Zeybekoğlu, 2002)

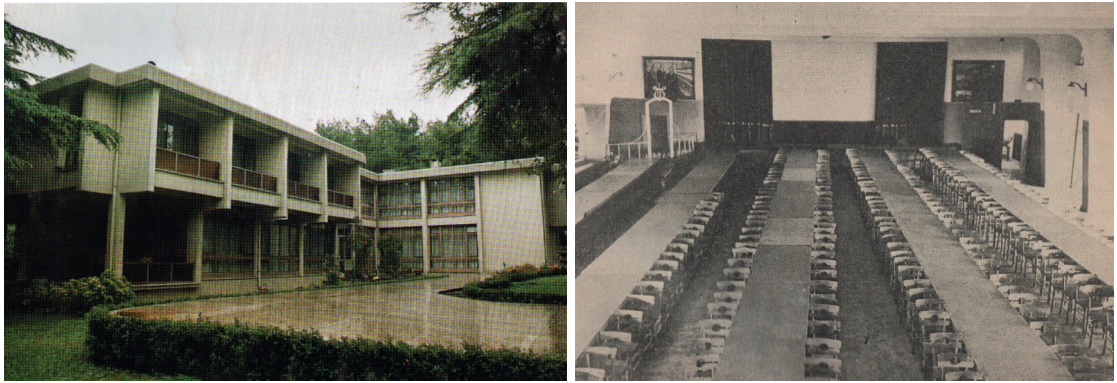
Erken dönemde Cumhuriyet projesinin bir ayağı olarak inşa edilen fabrika lojmanları, kullanıcısının modern kentli kimliğinin kurumsallaşması bağlamında kritik yapılaşmalardır. Bu lojman yapılarının öncü örneklerinden biri olan Merinos lojmanları, fabrika arazisinin güneyinde, yeşil bir doku içerisinde rasyonel bir düzende konumlandırılmıştır. Üç farklı konut tipi bulunan Merinos lojmanlarında, B ve C tipi bloklar 1948 yılında inşa edilmiş iki katlı müstakil evlerden oluşmaktadır (Şekil 4.15). B ve C tipi yapılar yığma sistemle inşa edilmiş olup, “bahçe-kent” anlayışını yansıtan mimari özellikler sergilemektedir. Buna karşın, 1970’lerde eklenen çok katlı A tipi blokların, bahçe-kent tasarım prensipleri dikkate alınarak tasarlanmadığı belirtilmektedir (Zeybekoğlu, 2002). Bu durum, dönemin mimari eğilimleri ve kentleşme dinamiklerinin konut tipleri üzerindeki etkisini ortaya koymaktadır. İpekiş lojmanlarında (bkz. Bursa Dokumacılık ve Trikotaj A.Ş. / İpekiş) görülen sade dörtgen cephe kompozisyonları ve bir modern üslup göstergesi olarak kübik birim tasarımları, Erken Cumhuriyet dönemi konut tasarımının temel prensiplerini yansıtmaktadır. Geleneksel Türk evinden farklı olarak, bu dönemde iç avlu yerine teras ve balkon kullanımı benimsenmiş, sofalı plan tipleri yerine kapalı plan düzenine geçilmiştir. Lojmanların plan şemasında görülen (Şekil 4.15) teras ve balkonlar, öznenin görünür ve katılımcı hale gelmesine katkıda bulunmaktadır. Lojmanlardaki mimari yaklaşım, kentsel yaşamın gerektirdiği mahremiyet ve işlevsellik ihtiyaçlarına yanıt vermektedir. Bu bağlamda, İpekiş ve Merinos lojmanları ve benzeri uygulamalar, öznenin kent yaşamına entegrasyonunu kolaylaştırmayı amaçlayan bir strateji olarak değerlendirilebilir. Bu yaklaşım,

Cumhuriyet'in modernleşme hedefleri doğrultusunda işçi yerleşkelerinin kent ve kentli kimliği inşasındaki etkilerini ortaya koymaktadır.



Şekil 4.15. C14 Tipi lojman plan ve görünüşleri (Zeybekoğlu, 2009)

Şekil 4.16'da Merinos Fabrika kompleksi içerisinde yer alan misafirhane yapısının modern mimari tarzı ve sinema salonunun iç mekân düzenlemesi sunulmaktadır. Misafirhane ve sinema salonunun mimari yapıları incelendiğinde, modern tasarım yaklaşımları dikkat çekmektedir. Dolayısıyla, sosyal donatıların da modernleşme stratejinin bir parçası olarak tasarlandığı değerlendirilmektedir. Bu yaklaşım, tüm kompleksin sadece üretim merkezi olarak değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel yaşamı destekleyen çok işlevli kompleksler olarak tasarlanmış olduğunu göstermektedir.



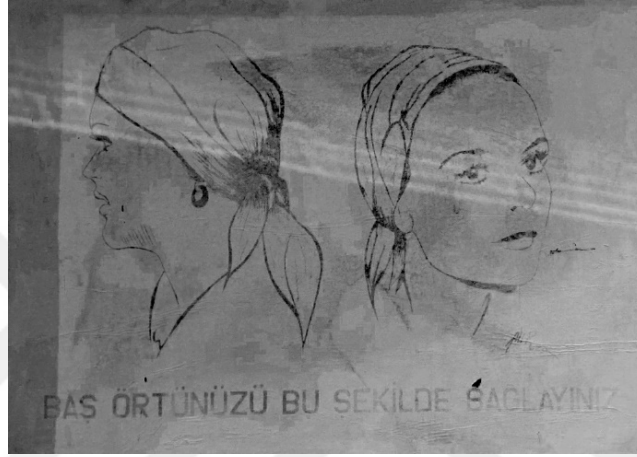
Şekil 4.16. Merinos Fabrikası misafirhane yapısı (Tahir Adıman Arşivi) ve Sinema salonu (URL- 13)

Bugün Fabrika alanında hizmet veren Merinos Tekstil Sanayi Müzesi arşivinden ulaşılan bilgilere göre, fabrikanın ilk on yıldaki kadın ve erkek çalışanlarına bakıldığında Bursalı

Çalışanlar ve evre kentlerden gm çalışanların yanı sıra Bulgaristan doğumlu Ali k, Sebila Demirdöven, Romanya doğumlu Ferhat Baykal, Ukrayna doğumlu evket ztrk, Yunanistan doğumlu Mahmut Anacak, Saniye zbağcı, Numan Eleim, Arif Cangüzel gibi göçmen çalışanların olduğu görülür. Fabrikada alışan göçmen iğcnn, kentteki genel göçmen demografisi ile uyumlu olduğu varsayıldığında, Türkiye-Yunanistan ve Türkiye-Bulgaristan nüfus mübadeleleri gibi erken dönem nüfus mbadelelerinin, kentin demografik yapısı üzerindeki etkileri daha net bir şekilde anlaşılmaktadır. Gle gelen çalışan nüfusun bir kısmı Merinos işçi evlerinde barınırken, bu evlerde barınmayan diğer göçmen/muhacir işçilere yer olarak gösterilen Hürriyet ve Milliyet Mahalleleri (ekil 4.25) ve işçilerin kendiliğinden yerleştikleri ve yapılatırdıkları bölgeler kentin mekânsal organizasyonunda belirleyici bir faktör olmuştur. Fabrikanın insasının ilk 10 yılında çevresinde planlı bir yapılaşmanın olmaması ve konutların daha çok tarihi kent merkezine yakın bölgelerde yer alması dikkat çekicidir. Fabrikanın ehir lğindeki konumu ve mekânsal etkileri, değerlendirme bölümünde ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

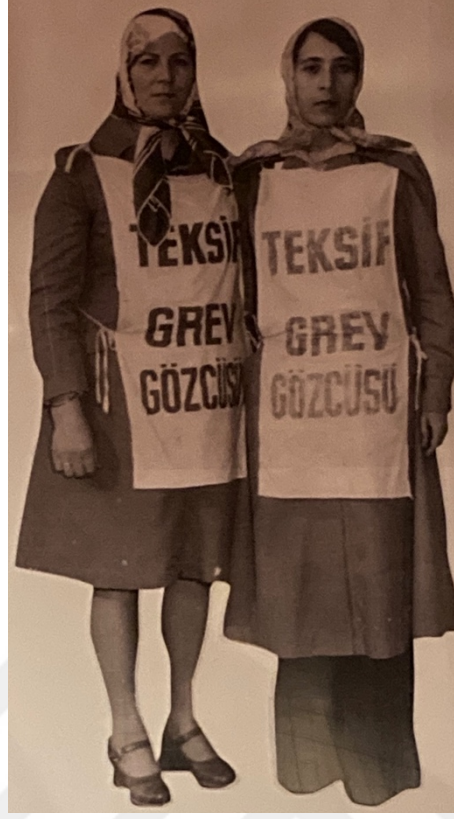
Fabrikanın sosyal olanaklarına bakıldığında, yerleşke içerisinde, sağlık merkezi, ocuk bakımevi, yemek salonu, konuk evi, ilkokul, dinlenme ve spor alanları, konutlar, misafirhane, tenis kortu, golf sahası, yazlık bahçe, sera ve sinema salonu gibi sosyal donatılar ve rekreasyon alanları mevcuttur. Bu olanaklar sadece Merinos çalışanlarına değil, aynı zamanda Bursa halkına da hizmet sağlamaktadır. Örneğin, memur yemekhanesi özel günlerde hem fabrika çalışanlarına hem de Bursa halkına kiralanabilmektedir (Zeybekoğlu, 2002). Sümerbank Merinos Fabrikası, 1. Aydınlanmacı dönem Smerbanklarına paralel olarak iillerine çeşitli sosyal imkânlar sunmuştur; işçilere doğum, evlenme ve ocuk yardımları sağlanmıştır (Altun, 2001). Fabrika alışanları kuruma ait otobüsler ile ie gelip gitmiştir. İşçilerin ve ailelerinin sağlık kontrolleri ücretsiz olarak gerçekleştirilmiştir. Ek olarak, Merinos Fabrikası'na ait sinema salonu, Bursa'nın en geniş kapasiteli sinema salonu olmuştur. Bu salon sadece Cumhuriyet baloları ve resmi toplantılar için değil, aynı zamanda işçilerin nişan, düğün gibi özel törenleri ve müzik etkinlikleri için de kullanılmıştır. Fabrika'nın, işçilerinin barınma ihtiyaçlarını karşılaması da sosyal bir katkı olarak değerlendirilmektedir.

Erken dönem sanayi kuruluşundaki bazı uygulamalar modernlikle ilişkilendirilen anekdotlar içermektedir. Üretim alanlarında bulunan bazı görsel uyarılar bu bağlamda örnek teşkil etmektedir (Şekil 4.17). Şekilde görülen “Baş örtünüzü bu şekilde bağlayınız” uyarısı ve kadının resmedilmesi yönlendirici bir nitelik taşımaktadır. Benzer uygulamalar fabrika çalışanlarının modern kentli kimlik oluşturma sürecini teşvik etmektedir. İşçi nüfustan başlayan dönüşüm bu yolla tüm kent halkına yayılmaktadır. Dolayısıyla o dönemdeki bu uygulamaların önemli etkileri olmuştur.



Şekil 4.17. Merinos Tekstil Sanayi Müzesi Arşivi, 2023

Benzer şekilde fabrikanın kadın çalışanlarının grev gözcüsü oldukları anın fotoğrafı da o döneme ilişkin çeşitli ipuçlarını barındırmaktadır (Şekil 4.18). Fotoğraftaki kadınlar Teksif (Türkiye Tekstil, Örme, Giyim ve Deri Sanayii İşçileri Sendikası) grevinin gözcüleri olarak görev yapmaktadır. Bu görev, kadınların fikirlerini ifade edebilme özgürlüklerinin ötesinde, grev gibi toplu ifade yöntemlerine katılma ve organize edebilme özgürlüklerini yansıtmaktadır. Dolayısıyla işçilerini bu anlamda da destekleyen fabrika kuruluşu çok yönlü bir dönüşümün ve modernleşmenin kritik kurumlarından biridir. Sümerbank'ın özellikle I. Aydınlanmacı Dönem fabrikalarının birçoğunda benzer uygulamalar ve durumlar görülmesi, fabrikaların bulundukları kenti dönüştürme potansiyelleri bağlamında örnek teşkil etmektedir.



Şekil 4.18. Merinos Tekstil Sanayi Müzesi Arşivi, 2023

Kurum 1991 yılında “Sümerbank Holding Yünlü Sanayi İşletmesi” ne dönüştürülmüş, 1994 yılında Sümer Holding’e bağlanmıştır. Fabrikanın son resmi ismi ise “Sümer Holding A.Ş Bursa Merinos Yünlü Sanayi İşletmesi” dir. 1991’de özelleştirme kapsamına alınan fabrika için 2000 yılının Kasım ayında kapatılma kararı alınmıştır. 14 Kasım 2000 tarihinde, Özelleştirme Yüksek Kurulu, Merinos Yünlü Sanayi İşletmesi’ne ait 314.569 metrekarelik arazi ve mülklerin, eğitim, halka açık kültür, sanat, spor ve rekreasyon alanlarında kullanılması koşuluyla Bursa Büyükşehir Belediyesi’ne bedelsiz olarak devredilmesine karar vermiştir (Üner, 2016). Sürecin sonunda 2004 yılında T.C. Başbakanlık Özelleştirme İdaresi Başkanlığı tarafından fabrika fiilen ve resmen kapatılmıştır. Toplam 314 bin 569 metrekarelik arazisi içerisinde bulunan taşınmazlar ise eğitim, halka açık kültür, sanat, spor ve rekreasyon amaçlarında kullanılması için kamu yararı göz önüne alınarak, Bursa Büyükşehir Belediye Başkanlığı’na bedelsiz olarak devredilmiştir. Merinos Dokuma Fabrikası’ndaki müdür evi, iplik işletmesi, düğün salonu, su kulesi, soğutma kulesi, puantörlük yapıları Koruma Kurulu kararıyla koruma altına alınmıştır (Zeybekoğlu, 2002). Ancak arazi ve taşınmazlar 31 Temmuz 2006

tarihinde çıkan yangınla yok olmuştur (Dönmez, 2019). Bursa Büyükşehir Belediyesinin başlattığı kentsel dönüşüm çalışması ile Merinos Fabrikası Atatürk Kültür Merkezi'ne dönüştürülmüş, yeni bir kongre merkezi inşa edilmiş ve rekreasyon amaçlı bir park oluşturulmuştur.

4.2.Bursa' da Otomotiv Sanayisi

Bu bölümde otomotiv sektörünün Türkiye sanayisindeki tarihsel gelişimi ve rolü araştırılmaktadır. Türkiye'nin otomobille ilk tanışması henüz Cumhuriyet'in ilanından önce 1909 yılında olmuştur. O dönemlerde özellikle Avrupa sanayisini etkisi altına almaya başlayan motorlu araç sanayisi Osmanlı'ya oldukça yabancı durumdadır. Bu sektörle ilgili ilk öngöründe bulunanlardan biri olan Mahmut Şevket Paşa uzman eleman olarak yetişmeleri için beş kişiyi Almanya Gaggenau Kamyon Fabrikasına eğitime göndermiştir (Azcanlı, 1995). Otomotiv sanayisini kabullenme anlamında ilk adım olarak sayılabilen bu gelişmenin ardından 1910'larla birlikte çoğunlukla ordunun ihtiyacı için motorlu taşıtlar ülkeye getirilmeye başlamıştır. Farklı markalardan gelen araçlar arasında İtalya'dan gelen Fiat araçların da bulunduğu bilinmektedir. Devamında I. Dünya Savaşı nedeniyle Osmanlı'da motorlu taşıt meselesi askıya alınmış, savaştan sonra da daha çok demiryolu yatırımları yapılmıştır. 1929 yılına gelindiğinde "Ford Motor Company" İstanbul'da montaj yapmaya başlamıştır. Ancak bir yıl sonra patlak veren dünya ekonomik krizi nedeniyle 1934 yılında üretimi durdurmuş yalnızca yedek parça üretmeye devam etmiştir (Azcanlı, 1995).

Türkiye'de aktif otomotiv sanayisinin başlangıcı genellikle 1960'lı yıllara dayandırılmaktadır. Otomotiv sanayisi Türkiye ekonomisinde resmi olarak karşılığını ise 1968-1972 yıllarını kapsayan II. Beş Yıllık Plan döneminde bulmuştur. Otomotiv ticareti ile ilgili atılan ilk adım ise Vehbi Koç' un 1928 yılında Ankara' da aldığı Ford acentesi olmuştur. Koç Ticaret' in otomobil şubesi zamanla büyüyünce, 21 Ocak 1958 tarihinde Otokoç şirketi kurulmuştur. O dönemler Vehbi Koç' un birlikte çalıştığı ve "Tofaş Türk Otomobil Fabrikası A.Ş." bölümünde adı sıkça geçen Bernar Nahum Türk Otomotiv Sanayisi'nin önemli isimlerinden biri olmaktadır. O dönemde ülkede yeni bir sanayi kolunun faaliyete geçirilmesi söz konusu olduğundan Nahum gibi birçok kilit isim öne çıkmaktadır. Otomotiv ticareti zamanla sanayiye evrilirken, ilk dönemlerinde (1955-

1970) motorlu araç fabrikaları ağırlıklı olarak ulaşım gibi diğer faktörler de gözetilerek yoğun göç almış yerleşim alanlarına yakın olacak şekilde kurulmuştur. Bu yıllarda kırdan kente göç eden kesim Türkiye otomotiv sanayisindeki işgücü ihtiyacını karşılayan kesim olmuştur. Dolayısıyla iş gücü faktörü kuruluş yerine karar verilmesi açısından önem taşımaktadır. Marmara Bölgesi, otomotiv sanayi şirketlerinin talep ettiği, mavi yakalı (imalat işçisi), beyaz yakalı (profesyonel) ve pembe yakalı (büro işleri) iş gücünün elde edilebilirliği konusunda önemli bir emek havuzu özelliğine sahip olduğundan otomotiv fabrikaları için kuruluş yeri olarak tercih edilmiştir (Yulu ve Doldur, 2018). Otomotiv sektörü kısa zamanda Bursa ilindeki ikinci sanayileşme dalgasının öncü sektörlerinden biri haline gelmiştir. 2002 itibari ile Bursa ili otomotiv istihdamında 2002 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı' na göre ikinci sırada yer almaktadır (Yaşar, 2013).

Marmara Bölgesi'nin genelinde olduğu gibi (İzmit, Kocaeli, Eskişehir) Bursa'da da benzer şekilde faaliyet göstermeye başlayan otomotiv fabrikaları, iş gücü ihtiyacını çoğunlukla fabrikaya yakın bölgelerde inşa ettikleri gecekondualarda yaşayan kesim ile karşılaşmıştır. Gecekondu bölgelerinde yaşayan "vasıfsız" işçiler, fabrikalar tarafından teknik, teorik bilgiler ve basit pratik derslerle fabrikalarda çalışabilir hale getirilerek yeni uzmanlar olmuşlardır (Yulu ve Doldur, 2018). Tofaş ve Renault' un bununla ilgili çabaları ileriki bölümlerde daha detaylı olarak açıklanmaktadır.

OYAK Renault ve TOFAŞ Fabrikaları hem Türkiye genelinde hem de Bursa kenti ölçeğinde otomotiv sanayisinin en önemli fabrikaları arasında sayılmaktadır. Bu nedenle hem Renault hem de TOFAŞ fabrikaları çalışma kapsamına dahil edilmiştir. OYAK Renault Fabrikası'nın Bursa OSB'deki konumu ve 1970'lerden itibaren kentin bu yöndeki gelişimi bağlamında araştırılmaktadır. Diğer yandan, kentin kuzeyinde yer alan TOFAŞ Fabrikası, farklı bir alan araştırmasını tanımlamaktadır. Ancak, bu çalışma kapsamında kentsel ölçek ele alındığından, bu iki fabrikanın dönemsel etkileşimleri ve kent üzerindeki etkileri bölüm bir arada incelenmektedir (bkz. Bulgular ve Tartışma).

4.2.1. OYAK- Renault Otomobil Fabrikası (1971)

1969 yılında Bursa OYAK- Renault Fabrikası'nın temeli atılmış ve 4 Aralık 1969 tarihli Ticaret Sicil Gazetesi'nde yayınlanan ilanla OYAK Renault Otomobil Fabrikaları A.Ş.'nin resmi kuruluşu duyurulmuştur. Fabrikanın kuruluş ortakları başta %44 Renault %43 OYAK %13 Yapı ve Kredi Bankası'dır. İki yıl sonra 14 Mayıs 1971 tarihinde faaliyete geçmiştir. Fabrika'nın ilk yılında çalışan sayısı 381 kişi ve fabrikanın üretim kapasitesi yılda 20.000 araç olarak belirtilmektedir (Kilometre Taşlarımız, 2024) (Çizelge 4.4).

Çizelge 4.4. OYAK- Renault Otomobil Fabrikası (1971)



Bursa Oyak- Renault Fabrikası (URL-14)

Yapım Yılı	1969-1971
-------------------	-----------

Sosyal donatı- Rekreasyon imkanları	-
--	---

Otomotiv sektöründeki büyük ölçekli kuruluşların kentteki fabrika inşaatları, ekonomik büyüme hızında belirgin bir artışa neden olmuştur. Bu durum, demografik hareketlilik ve hızlı kentsel dönüşümü kaçınılmaz kılmıştır. Özellikle düşük gelir düzeyine sahip işçi popülasyonunun göçü, OSB'nin çevresinde Hamitler, Emek, Geçit, Bağlarbaşı, Yunuseli ve Yenibağlar gibi gecekondu bölgelerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır (Arın, 2013). Bu durumla ilişkili olarak Mübeccel Kıray (1999) modern bir sanayi kentinin mekânsal organizasyonunu ifade ederken merkezden (çekirdek) itibaren sırasıyla iş merkezi (iç

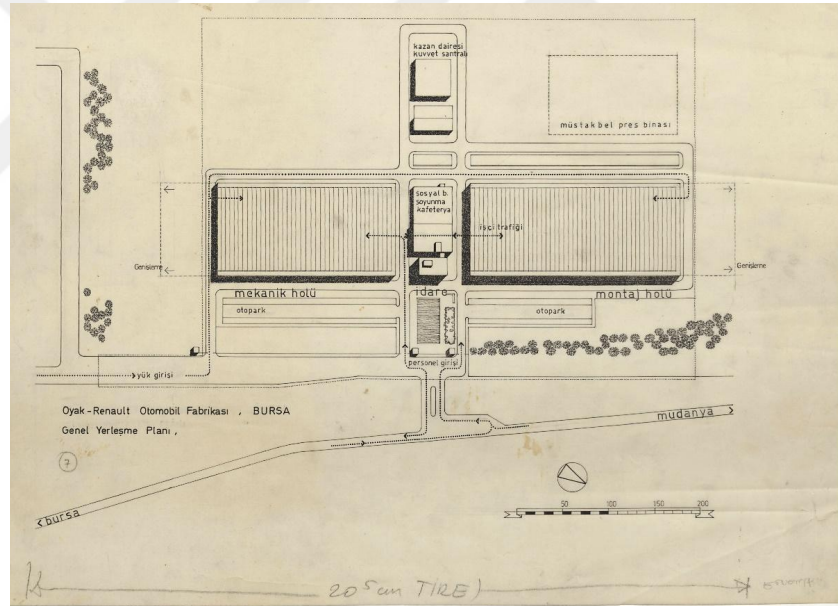
mıntıka), işyeri ve konut mıntıkası, ucuz konut mıntıkası, orta sınıf mıntıkası ve ağır sanayinin yer aldığı en dış alan olarak nitelemektedir. Bu modern sanayi kenti nitelemesi Bursa OSB örneklemleri kapsamında değerlendirildiğinde OSB'nin çekirdek konumundaki iş merkezinin karşılığı olduğu, OSB'nin çeperlerine bakıldığında ise konut yapılaşmasının özellikle 1961 yılından itibaren arttığı dolayısıyla konut mıntıkasının oluştuğu görülür. Bu alanın bir kısmının gecekondu bölgelerini tanımladığı bilinmektedir. Kıray (1999)'ın nitelemesindeki en dış çeper, ağır sanayi alanı ise Bursa kentinde o dönem için BOSB dışında görülmemektedir. Renault Fabrikası Bursa OSB'de faaliyete geçen ilk fabrikalardan biridir ve işçi/üretim kapasitesi bakımından büyük ölçekli bir fabrika olduğundan bu bölgedeki kentsel örgütlenmeyi Renault Fabrikası üzerinden okumak yerinde olmaktadır. Mudanya yoluna bakan modern fabrika kompleksinin de etkisiyle yeni kentsel silüet şekillenmiştir. Kıray (1999)'ın konut mıntıkası olarak tanımladığı, OSB'nin yakın çevresindeki mahallelerin gecekondu bölgeleri olarak yapılaşması sonucu kentte çarpık yapılaşma zaman içerisinde artmıştır.

Çarpık kentleşme eğilimini önlemek amacıyla üst ölçekli plan kararlarına uygun olarak, 775 sayılı gecekondu kanunu ve bağlı mevzuatına uygun olarak gecekondu önleme bölgeleri tanımlanmıştır (Bursa Büyükşehir Belediyesi İmar Yönetmeliği). 09.11.1979 tarihinde Bursa Yalakçayır Gecekondu Önleme Bölgesi (GÖB) imar planı olarak, 01.08.1985 tarihinde Bursa 2 nolu Yalakçayır (BOSB karşısı) GÖB 2985 sayılı toplu konut imar planı olarak onaylanmıştır (Salar, 2002 aktaran Arın, 2013). “1050 Konutlar” adı ile bilinen toplu konutlar 115 adet 5 katlı ikiz blok ve 11 adet 5 katlı tekli blok yapılarak 2410 ünite oluşturulmuştur. Konut alanlarının yanı sıra, Blokların ortalarında çocuk parkları, ticaret alanları, ilk ve orta öğretim okulları, jandarma tesisleri ve bir dispanser bulunmaktadır (Arın, 2013).

Kentteki konut ihtiyacına alternatif bir çözüm önerisi olarak inşa edilen 1050 konutlar, gecekondu sorununu öngörülen düzeyde çözme konusunda yetersiz kalmıştır. Sosyal konut projesinin asıl hedef kitlesi olan düşük gelir grubuna dahil bireylerin oluşturduğu gecekondu sakinleri için bu konutlar hala erişilemez bir standart olarak görülürken, çoğunlukla alt-orta ve orta sınıfın bu konutlara yerleştiği belirtilmiştir (Arın, 2013). Bu nedenle, OSB'nin yakın çevresindeki yapılaşma sosyal konut, konut ve gecekondu şeklinde kategorize edilebilir. Renault Fabrikası bağlamında, mavi yakalı çalışanların

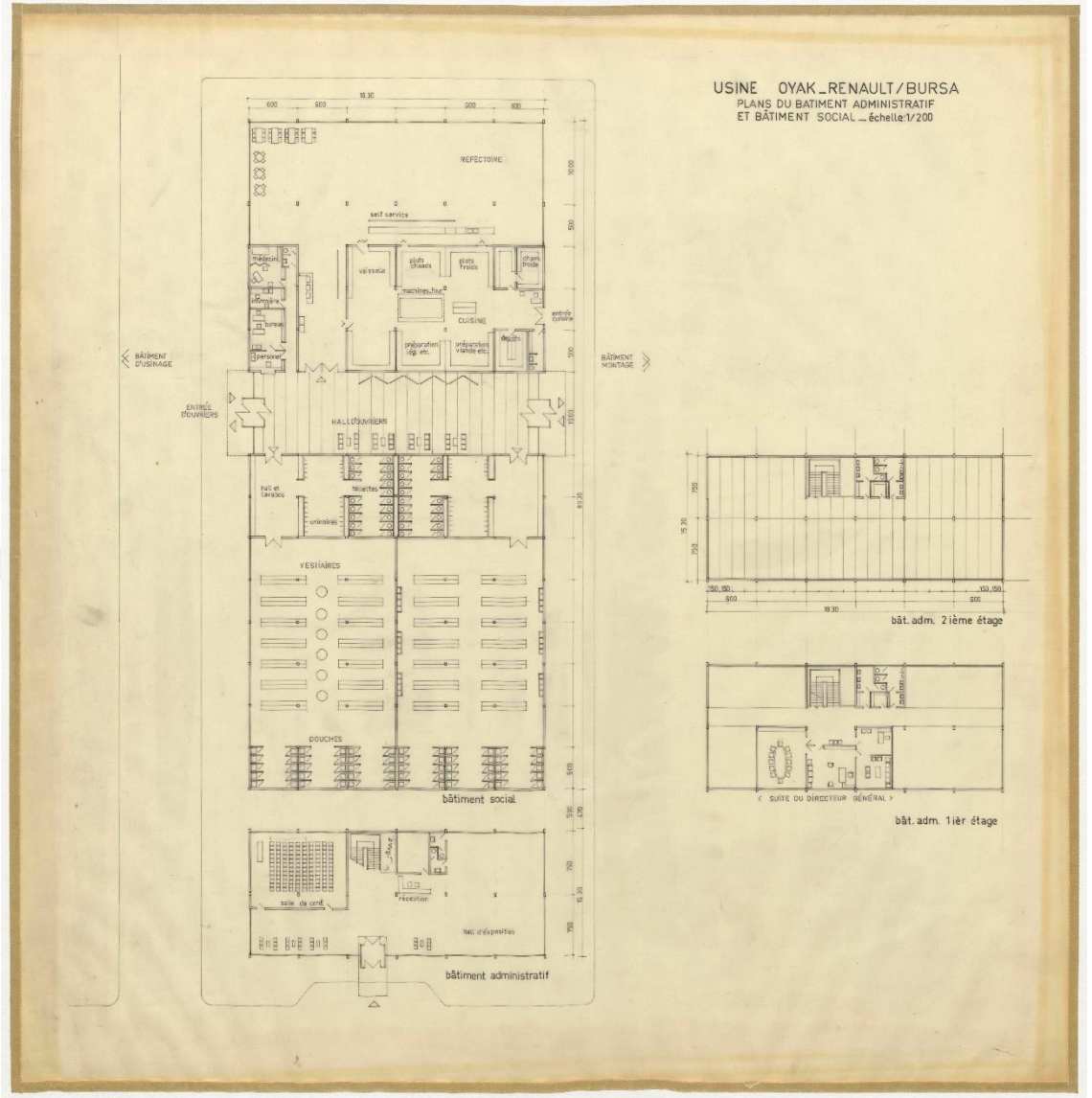
çoğunlukla 1050 konutlarda ve gecekondularda yaşadığı görülür. Fabrikanın zamanla artan üretim/çalışan kapasitesi ile çevresindeki yapılaşma da doğru orantılı olarak artmıştır.

1960-1970’li yıllar, ikinci sanayileşme döneminde inşa edilen fabrika kompleksleri, erken dönem sanayi kompleksleriyle kıyaslandığında yalnızca üretim ünitelerinden oluştuğu gözlemlenmiştir. Renault Fabrikası da bu durumun bir örneğidir. Fabrikanın yerleşim planına detaylı bir şekilde bakıldığında (Şekil 4.19), Mudanya Caddesi’ne bakan kompleksin girişi belirginleşir. Girişi karşılayan ilk yapı, Renault idari binasıdır. İdari binanın dikey aksının devamında ise fabrikanın sosyal bloğu yer alır. Sosyal blok içerisinde bir fuaye alanı, konferans salonu, soyunma odaları ve kafeterya gibi sosyal alanlar ve üst katlarda idari ofisler bulunurken, bu bloğun sağ ve sol blokları mekanik ve montaj hollerinden oluşan üretim ünitelerini yer almaktadır.



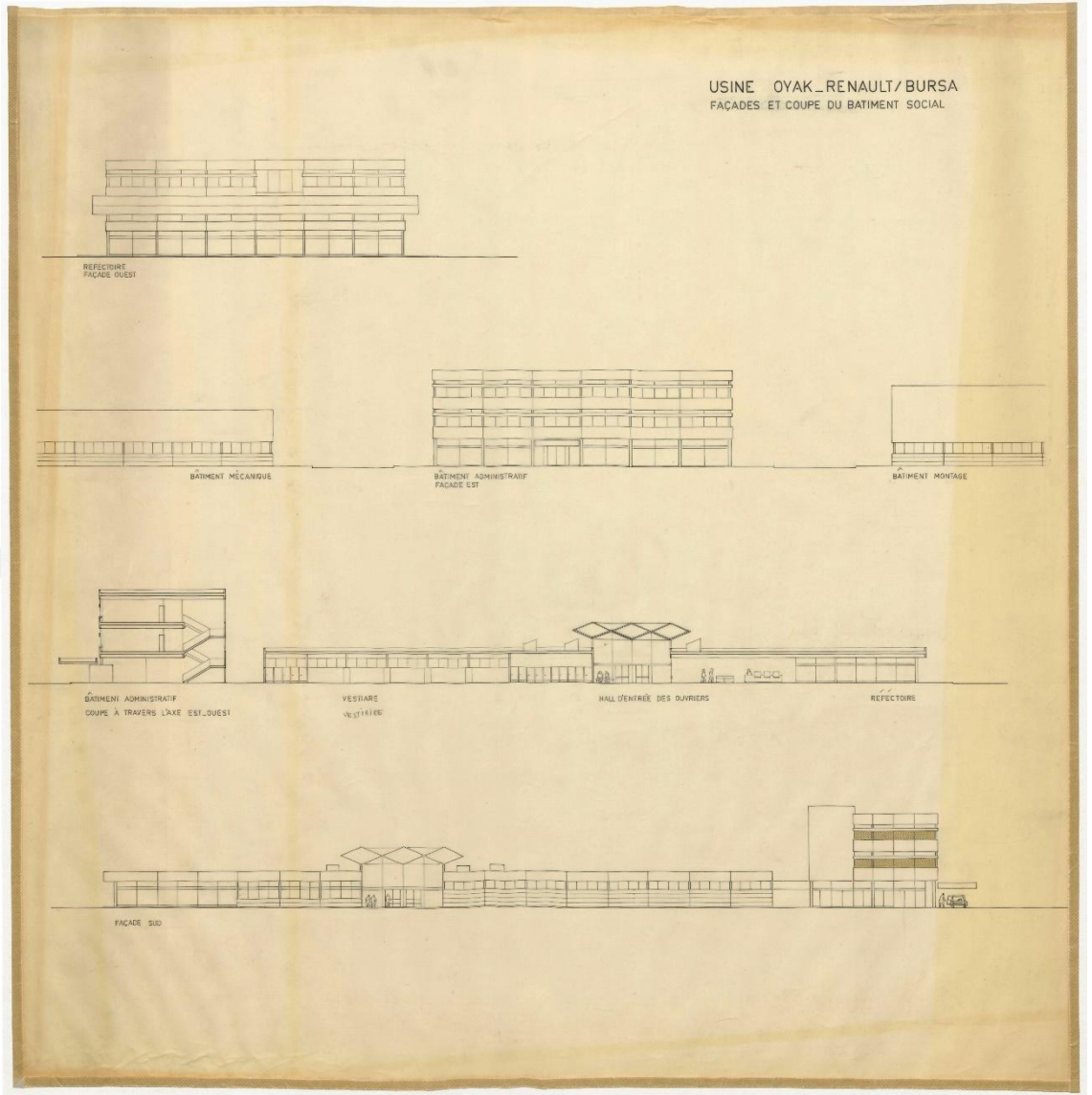
Şekil 4.19. OYAK Renault yayın için hazırlanmış çizimler (SALT Araştırma, İlhan Tekeli ve Sami Sisa Arşivi)

Sosyal bloğun planına bakıldığında (Şekil 4.20) geniş fuaye alanları, yarı-açık ve kapalı yeme alanları görülürken, erken dönem örneklerinde sıkça rastlanan sinema salonu, okul, spor salonu gibi sosyal mekanizmaların bulunmadığı görülmektedir.



Şekil 4.20. OYAK Renault Fabrikası sosyal tesis ve yönetim binası planı, 1/200 ölçek (SALT Araştırma, İlhan Tekeli ve Sami Sisa Arşivi)

Kompleksin idari binası ve sosyal bloğu şeffaf cephelerden oluşmaktadır (Şekil 4.21). Mudanya Caddesine cephe veren idari binanın caddeden izlenen cepheleri ve kompleksin genel mimari tarzı modern bir çizgidedir. OSB'nin konumlandığı kentin Batı yönü modern fabrika komplekslerinden oluşmaktadır.



Şekil 4.21. Sosyal Tesis ve Yönetim Binası Planı, 1/200 ölçek. (SALT Araştırma, İlhan Tekeli ve Sami Sisa Arşivi)

Renault Fabrikası, öncelikle II. Sanayileşme Dalgası döneminden bir örnek olması, ikinci olarak sahip olduğu üretim/işçi kapasitesi ve son olarak fabrikanın operasyonel ömrü nedeniyle tez çalışması kapsamında incelenmektedir. Kısa bir süre faaliyet gösterip daha sonra operasyonlarını durduran fabrikalar hakkında kentsel ve sosyal çıkarımlar yapılabilir, ancak daha sağlıklı çıkarımlar yapılması bakımından uzun süreli operasyonel geçmişi olan tesisler ele alınmıştır.

Renault markalı otomobillerin Türkiye’de üretilmesi amacıyla kurulan OYAK Renault Otomobil Fabrikaları bugün faaliyetini OYAK’ın %49 ve Renault Grubu’nun %51 payı

ile sürdüren, yıllık 360 bin otomobil ve 750 bin motor üretim kapasitesi ile Renault'un Batı Avrupa dışında en yüksek kapasiteye sahip üretim tesislerinden biridir. Türkiye tarihinin en başarılı uluslararası doğrudan yatırımlarından biri olmaktadır (URL-15).

4.2.2. TOFAŞ/ Türk Otomobil Fabrikası A.Ş. (1971)

Türkiye otomotiv sanayisinin önemli aktörlerinden Vehbi Koç, Bernar Nahum ve mesai arkadaşlarının 1950'lerden beri amaçladıkları hedef, Türkiye'de bir otomobil fabrikasının kurulmasıdır. 1965 yılına gelindiğinde Nahum, Fiat heyeti ile yaptığı toplantı sonrasında bir memorandum hazırlamıştır. Bu memorandum, Tofaş Fabrikası'nın kuruluşunun başlangıç noktası olarak kabul edilen ilk yazılı tekliftir. Teklifin ardından, Murat 124'ün piyasaya sürülmesi konusunda bir anlaşma sağlanmıştır. İlerleyen süreçte Fiat heyeti, Türkiye'deki piyasa potansiyelini değerlendirmek üzere bir etüt çalışması gerçekleştirmiştir ve 27 Aralık 1966 tarihinde hazırladıkları raporda Türkiye'nin 20.000 otomobil satın alma kapasitesine sahip olduğuna karar verilmiştir (Karamani Pekin, 2018). 13 Mayıs 1968 tarihli resmî gazetede Tofaş'ın kuruluşuna dair karar yayınlanmıştır ve fabrikanın Bursa'da açılmasına karar verilmiştir. Bu kararın nedenleri arasında Bursa'nın işçi temininde kolaylık sağlayacağı düşüncesi bulunmaktadır. Fabrikanın inşası için Yalova Yolu üzerindeki araziye karar verilmesinin ardından, 13 Nisan 1969'da fabrikanın temeli atılmıştır. Tofaş Fabrikası, 12 Şubat 1971 tarihinde büyük bir törenle hizmete açılmıştır (Çizelge 4.5).

Çizelge 4.5. TOFAŞ Türk Otomobil Fabrikası A.Ş. (1971)



1990' lı yıllarda Tofaş Fabrikası' nın havadan görünüşü (Tofaş' ın 50 Yıllık Yolculuğu)

Yapım Yılı	1969- 1971
-------------------	------------

Sosyal donatı- Rekreasyon imkanları	Fuaye alanı, konferans salonu, soyunma odaları ve kafeterya
--	---

Tofaş'ın kuruluşu, Yalova yolunda belirgin bir yapısal yoğunlaşmaya sebep olmuştur. Bu bölgede, Demirtaş OSB adı verilen ikinci bir sanayi alanı oluşturulmuştur. Sanayinin belirgin ulaşım hatları boyunca genişlemesi, Uludağ'ın kuzey yamaçları ve ovanın güney sınırlarında bulunan Bursa kentinin, kuzey-güney ekseninde düzensiz şekilde yayılmasına neden olmuştur (Şekil 4.22). Kentin bu yöndeki gelişimiyle birlikte Bursa Ovası'nda yasa dışı yapılaşma artarken, aynı anda tarihi kent merkezindeki dokuya yönelik baskı artmıştır (Kent Raporu, 2009). Bu açıdan tarihi kent merkezinden kopuş 20. Yüzyıldaki sanayileşme faaliyetleri ile ilişkilendirilmektedir (Tekeli ,1999).



Şekil 4.22. 1980’li yıllarda Tofaş Fabrikası ve çevresi (URL-16)

TOFAŞ Fabrikası’na 1971-1975 yılları arasında (1975 yılından itibaren kullanılmak üzere) ikinci kademe bir yatırım olarak 18.864 metrekarelik bir ek bina inşa edilmiştir. Kuter (2010), 12 Şubat 1971 tarihinde üretime başlayan fabrikada üretim alanlarının yanı sıra bir eğitim salonu, iki futbol sahası, on bir voleybol sahası ve çok sayıda masa tenisi masası bulunduğunu belirtilmektedir. Fabrikanın ek bina inşaatını üstlenen firmanın (İntes) müdürü bir spor salonu yaptırmak istediğini belirtmiş, böylece 1977- 1978 yılları arasında Tofaş’ın spor salonu inşa edilmiştir. Fabrika tesisinin yanında yer alan salonun inşa edildiği dönemde sosyal tesislerin de henüz şekillenmekte olduğu bilinmektedir. Spor tesisinin yanında konumlanan lokalin iki kısımdan oluştuğu, bir kısmın güreş salonu olduğu diğerinin ise lokal olduğu, gerektiğinde büyüyerek düğün gibi kutlamaların yapılabileceği bir salon olarak inşa edildiği belirtilir (Kuter, 2010). Sonraları güreş şubesi kapanmış, lokalin bu bölümü restoran olarak kullanılmıştır (Kuter, 2010). Dolayısıyla fabrika tesisinin, inşa edildiği ikinci sanayileşme dönemi tesislerine kıyasla sosyal donatı açısından belirgin bir ayrışma olduğu değerlendirilebilir.

Öte yandan toplumsal ve sosyal aktiviteler bakımından diğer fabrikalardan farklılaşan TOFAŞ Türk Otomobil fabrikası Pekin (2018)’in *Tofaş’ın 50 Yıllık Yolculuğu* kitabında “*Tofaş ve Spor: Tofaşlılık, Bursalılık ve Bizim Takım Ruhu*” başlığı altında anlattığı gibi hem çalışanlarına hem de ait oldukları topluma faydalarını çeşitlendirmek için sanat ve

spora önem vermektedir. Tofaş Spor Kulübü 1973 yılında kurulmuş ve zaman içerisinde birçok başarı elde etmiştir. 1974 yılında Bursa Su Sporları, Atletizm ve Sportif Oyunlar Gençlik Kulübü (SAS) ile birleştirilmiş ve kulübün adı Tofaş SAS olarak belirlenmiştir. Tofaş SAS'ın kuruluşu o dönemlerde Türkiye spor tarihi için büyük önem taşımaktadır. Tofaş Spor Kulübü' nün güreş takımı Avrupa'da birincilik elde etmiş sonrasında güreş turnuvası Bursa'da gerçekleşmiştir. Uluslararası bir organizasyonun Bursa'da gerçekleşmiş olmasının, bir sanayi kuruluşunun kentin sosyal dinamğine yönelik etkileri bağlamında kritik bir gelişme olduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra kentte büyük oranda Tofaş SAS'ın bünyesinde yaygınlaşan amatör sporlar zaman içerisinde önemli gelişmeler kaydetmiştir. Tofaş Spor Kulübü o dönemlerde benzerlerinin ilk örneklerinden biridir. Galatasaray, Altay Altınordu kulüplerinin yanında devletin şeker fabrikalarının spor kulüpleri bulunmaktadır. Özel sektörün kurduğu ilk spor kulübü Eczacıbaşı, ikinci kulüp ise Tofaş Spor Kulübü'dür. Spor kulübünün dönemin getirdiği zorluklarla nasıl mücadele ettiğini ise Nedim Karakaş şöyle anlatmaktadır: *“Kavun, karpuz sattık, para bulabilmek için. Kendi spor aletlerimizi kendimiz yaptık; Yalçın (İpbüken) Bey'in merakıydı, kim hangi aleti nasıl yapıyor? Spor takımı (güreş takımı) yurtdışına seyahate giderken atölyeden elemanlar da katılırdı. Onlar inceleme yapardı. Sonra da asla satın alamayacağımız spor ve kondisyon aletlerinin projelerini ve resimlerini çizdirir, fabrikadaki çalışanlara yaptırırdık. Hepsi de buna isteyerek katıldılar, çünkü onlar da benimsediler. Kendilerini hep bu takımların bir parçası olarak gördüler.”* Diyerek anlatır (Karamani Pekin, 2018). Kulübün güreş ve basketbol takımlarının yanında İnan Kırac'ın önerisi ve desteği ile 1973 yılında bir de motor sporları takımı kurulmuştur (öncesinde 1972 yılında Murat 124 Günaydın Türkiye Rallisi'nde yer almıştır.). Böylece Türkiye'nin ilk profesyonel ralli takımının temelleri atılmıştır. O dönemde Türkiye'nin en iyi yarışçılarından biri olan Ali Sipahi ralli takımının hem müdürü hem de pilotu olmuştur. Pekin (2018)'in belirttiği şekliyle Bursalılar Tofaşlı ve Tofaş sporlu olmuşlardır. Bu durumda Tofaş SAS, kentlilerin fabrika ile kurduğu ilişkinin ve kent- fabrika ilişkisinin anlaşılması konusunda değerli görülmektedir.

Erken dönemin devamında Tofaş Fabrikası'nın spor yatırımları devam etmiştir. Demirtaş OSB'de bulunan kompleks içerisinde 2015 yılında Mustafa Vehbi Koç Spor Salonu inşa edilmiştir (Şekil 4.23). Bunun yanında fabrikanın sosyal tesisleri zamanla gelişmiştir.

Fabrika kompleksi içinde ayrıca Tofaş Akademi Batı Kampüsü yer almaktadır (Şekil 4.23). Akademi binasında dinlenme alanları, kafeterya ve çalışma alanları bulunmaktadır.



Şekil 4.23. TOFAŞ Fabrikası hava fotoğrafı (Google Haritalar’dan yazar tarafından uyarlanmıştır. Erişim Tarihi: 07.04.2024)

Tofaş’ın ilk personeli çoğunlukla İtalyanlar ve Fransızlardan oluşmaktadır. Zamanla makinelerin kurulduğu ve eksiklerin giderildiği fabrikaya mühendis, yönetici ve işçi alımı da artmıştır. Ancak kurulduğu dönemde Bursa kalifiye işçi kaynağı konusunda Tofaş için yetersiz kalmıştır. Bu sorunun çözülmesinin zorunlu olduğu ortamda Tofaş’ın 1970’li yıllarda Türkiye’de sanat enstitüsü eşdeğerinde bir kuruluş olduğu belirtilmektedir (Karamani Pekin, 2018). Kurumun mottosu olarak ifade edilebilecek “*Tofaş bir okuldur*” sözü, bu durumun bir kanıtıdır. Dönemin en büyük sanayi girişimlerinden biri olan Tofaş’ın bu misyonu işçiyi, dolayısıyla toplumsal yapıyı dönüştüren en önemli etkenlerden biridir. Bu yönüyle Tofaş’ı erken dönem Sümerbank’larına benzeterek Sümerbank ekolünün özel sektördeki geç dönem örneği olarak değerlendirmek mümkündür. Tofaş ekolü milli bir bilinçle Bursa kentinden başlamak üzere geniş bir çevrede toplumsal yapıyı dönüştürmüştür. O dönemler Tofaş’ın personel müdürlüğünde görev yapan Bahri Ekbiç, her şeye sıfırdan başladıklarını, insan kaynaklarının gereklerini, yetkinlikleri araştırarak teker teker öğrendiklerini anlatmaktadır (Karamani Pekin, 2018). Yine o dönemin personellerinden Yalçın İpbüken: “*Bu konuda iddialyım. Tofaş’ın*

kooperatifini görenler ne dediğimi anlar. 70'li yıllarda Türkiye'nin hiçbir yerinde böyle bir kuruluş yoktu. Biz çalışma yöntemlerini insani boyuta getirdik, hasbelkader, bilerek bilmeyerek... Bunu da 1970'li yılların hemen başından itibaren hemen yapmaya başladık, sosyalleşmeyle. Kimsenin otomobili yoktu o zamanlar. Biz her yaz her hafta sonu birkaç otobüs dolusu insanla birlikte, aşçıları da alır denize giderdik, dağa gider piknik yapardık. İnsana bakışımız farklıydı. Sosyal dokuyu fabrika içinde değiştirmek için çok çabamız oldu.” Diyerek Tofaş’ın sosyal kaygılarını anlatmaktadır (Karamani Pekin, 2018). Fabrikanın ilk personellerinden bir diğeri de İtalyanca bildiği için Tofaş’ta işe başlayan 001 numaralı personel Yılmaz Gözne’dir. Gözne, Tofaş’ta yıllarca satın alma bölümünde çalışmıştır. Eşi Sabahat Hanım’ın Yılmaz Bey’in fabrikaya bağlılığını anlattığı, “neredeyse bütün parçaları ezbere biliyordu, numaraları gece rüyasında sayıklıyordu” ifadesi fabrika ve personeli arasındaki ilişkinin anlaşılması bakımından önem taşımaktadır.

Fabrika’nın sosyal, kültürel etkinliklerinin dışında otomobillerin seri üretimine başlandığında yeni kaygılar ortaya çıkmıştır. Halkın bu otomobilleri satın alma gücü o dönem için bu kaygıların başında gelmektedir. Bununla ilgili olarak otomobilin özelliklerini ve yaşamı nasıl kolaylaştırdığını anlatan metinlerle hazırlanan reklamlar çeşitli gazetelerde basılmıştır (Şekil 4.24). Bu gazete kupürlerine göz atıldığında “ideal” kent ve kentli imgelerine rastlanmaktadır. Haber görselinde görülen kadın giyimi ile modern bir özneyi temsil etmektedir. Aynı şekilde haberin metninde “Geliştirilmiş, güzelleştirilmiş ve modernleştirilmiş yeni Doğan’la Şahin” ifadesi otomobil modelini nitelemenin yanı sıra gelişme ve modernleşme vurgusu yapmaktadır.



Şekil 4.24. 1988 Ocak tarihli gazete kupürü (URL-17)

4.3.Bölüm Değerlendirmesi

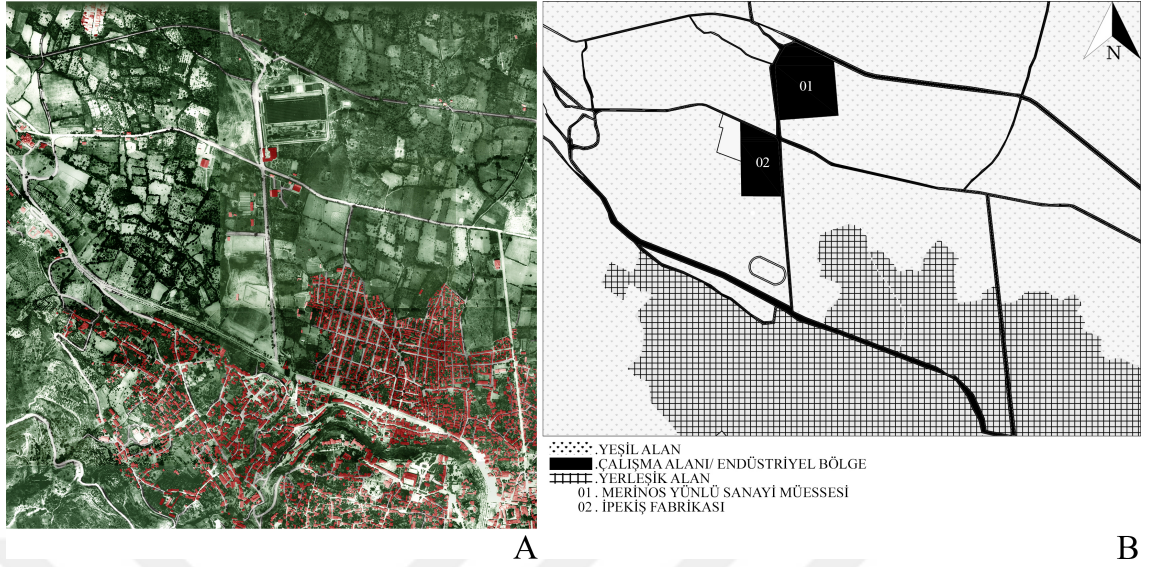
Bu bölüm kapsamında tez çalışmasında incelenen dört fabrika kompleksi ile ilgili genel bir inceleme yapılmaktadır. İki farklı tarihsel aralık (1923-1970 ve 1970-2000) ve iki farklı sektörden (tekstil ve otomotiv) seçilen sanayi girişimlerinin kentin mekânsal ve toplumsal yapısının dönüşümüne etkileri karşılaştırmalı olarak değerlendirilmektedir. Bu değerlendirme daha önceki bölümlerde bahsedildiği gibi Türkiye'deki sanayileşme sürecinin, sanayi devriminin olağan sürecinden farklı yaşandığı bilgisiyle yapılmıştır. Cumhuriyetin ilan edilmesinden önce, 18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı'nın toplum yapısı, üretim faaliyetleri ve ekonomi politikaları bu ayrımın temellerini oluşturmaktadır. Dünyadaki endüstriyel gelişmeler ve bununla ilişkili değişimlerin birçoğu Türk kentlerinde farklı dinamiklerle gerçekleşmiştir. Dolayısıyla ele alınan tarihsel aralık (1923- 2000) Türk kentleri ve toplumu için kırılmaları kapsayan bir süreç olmaktadır.

Türkiye'de endüstriyel üretimin, Osmanlı'nın geç dönemlerinde gerçekleşen bazı faaliyetler dışında, Cumhuriyet'in ilan edilmesinin ardından yaygınlaştığı bilinmektedir. Bu dönemde büyük bir kısmı devlet politikası olarak gerçekleştirilen sanayi faaliyetleri, modern uygulamalar ve modern toplum fikri ile öne çıkmaktadır. Cumhuriyet ideolojilerinin gerçekleştirilme sürecinde sanayi bir uygulama / proje alanı olarak görülmüştür. Sanayi kolunun faaliyetleri, bu faaliyetlerin yapıldığı mekân ve iş veren ve çalışanlardan oluşan sanayi topluluğu birer değişken olmaktadır. Nitekim bu durum Cumhuriyet'in sanayi politikalarında daha açık gözlemlenebilir olsa da her bir siyasi, ekonomik veya toplumsal kırılma mekânı ve toplumu değişken kılan bir projeyi doğurmaktadır. Bu sebeple Erken Cumhuriyet dönemi politikaları Cumhuriyet rejimi ile yönetilmeye başlayan bir ülkenin doğal olan değişimini beraberinde getirmiştir. Bu noktada tez çalışması kapsamında özgün olarak erken dönem ve geç dönemin sanayi kolunun karşılaştırmalı olarak incelenmesi ve üretim mekânının etkilediği ve etkilendiği durumların tartışılması yapılmaktadır.

Bu doğrultuda çeşitli haritalamalar ile kentin yıllar içerisindeki değişimi ifade edilmeye çalışılmıştır. İncelenen tesislerin kentteki konumlarının yanı sıra yapılan değerlendirme sırasında bahsi geçen konumlar güncel bir hava fotoğrafında belirtilmiştir (Şekil 4.25). Uyarlanan hava fotoğrafında Osmangazi ve Nilüfer ilçe sınırları, Bursa Çevre Yolu ve

Erken Cumhuriyet Dönemi, 1930'lu yıllarda Merinos ve İpekiş fabrikaları ve yakın çevresi ile ilgili bir değerlendirme yapıldığında, 1939 yılına ait hava fotoğrafında söz konusu alanın, kentin henüz yapılaşmamış yeşil dokusu arasında yer aldığı görülmektedir (Şekil 4.26). 1930'lu yıllarda kentin işlevleri doğrultusunda kümелendiği (zonlar olarak planlandığı) ifade edilebilir. Henüz inşa edilen Merinos ve İpekiş tesislerinin kentin organik planlamasının aksine gridal sistemde oluşturulmuş devasa binalar olduğu görülmektedir (Şekil 4.26). Erken dönemde kaplıca ve turizm merkezi olarak planlanan Çekirge Caddesi ve Altıparmak Caddesi de yeni yeni canlanmaktadır. Fabrikaların kentin kuzeyinde Ankara yolu üzerinde yer seçmeleri kentin İnönü Caddesi, Fomara Caddesi ve Stadyum Caddesi arterleri boyunca kuzeye yayılmasını sağlamıştır. Buna ek olarak 1927 ile 1935 yılları arasındaki muhacir ve mülteci göçleri esnasında Balkan göçmenleri, azınlıkların boşalttığı Setbaşı ve Cumhuriyet Caddesinin (Bursa Tarihi Çarşı ve Hanlar Bölgesi'nin kuzeyi) kuzey bölgelerine ve Hürriyet Mahallesi ve civarına yerleştirilmiştir (Şekil 4.25). Dolayısıyla bu yıllarda (1930'lu yıllar) Merinos ve İpekiş fabrikalarının yakın çevresinde konut inşası artmıştır. 1938-1944 yılları arasında Henri Prost tarafından yürütülen planlama çalışmalarına göre ise, Merinos Fabrikası'ndan itibaren doğuya doğru bir sanayi bölgesi kurulması düşünülmüş, fabrikanın batı tarafı ise kültür sahası olarak planlanmıştır (Polat, 2011).

1930'lu yıllardaki sanayi tesisleri tanımlı/ tasarlanmış bir alan içerisinde kurgulanan ve bu alan içerisinde yaşanan kentsel alanları tanımlamaktadır. Bu planlama yaklaşımı, farklı yıllara ait hava fotoğraflarından uyarlanarak grafiksel olarak ifade edilmeye çalışılmıştır (Şekil 4.26, 4.27, 4.28, 4.29). 1939 yılına ait hava fotoğrafına bakıldığında, fabrikaların çeperlerinde herhangi bir yapılaşma olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla Merinos ve İpekiş fabrikalarının mekânsal nitelikleri sebebiyle yerleşke içerisinde günlük yaşamını devam ettirebilen öznenin kentsel alana yayılmak ile ilgili bir gereksinim duymadığı değerlendirilebilir (Şekil 4.26). Fabrikaların çeşitli altyapı olanakları tüm kente hizmet vermektedir. Teknik altyapının yanı sıra sosyal ihtiyaçlar da özellikle 1930'lu yıllarda bu tesislerde karşılanmaktadır.



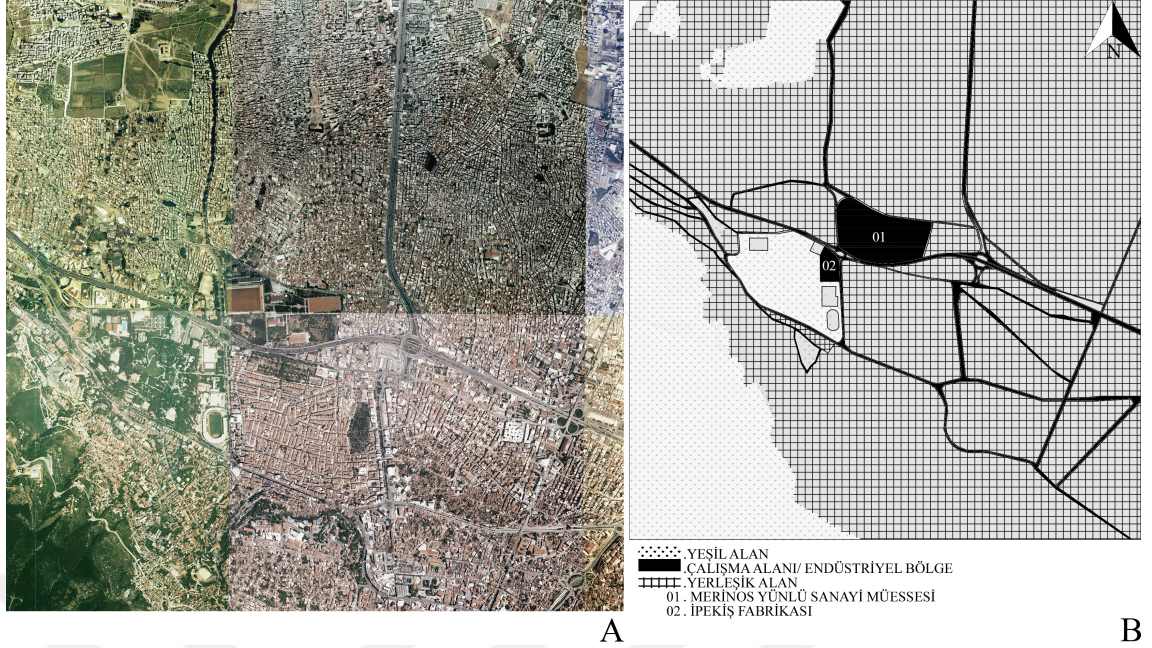
Şekil 4.26. 1939 yılında Merinos ve İpekiş Fabrikaları ve yakın çevresi. **A)** 1939 yılından Merinos ve İpekiş Fabrikaları ve yakın çevresinin hava fotoğrafı (Bursa Büyükşehir Belediyesi Arşivi) **B)** 1939 yılında Merinos ve İpekiş Fabrikaları ve yakın çevresinin şematik gösterimi (1939 Yılına Ait Hava Fotoğrafından Uyarlanmıştır)

Kentin 1950’lerde yeniden Balkanlardan göç alması ve bu yıllara gelindiğinde fabrikaların artan üretim kapasiteleri dolayısıyla artan işgücü ihtiyacının iç göç hareketini Bursa kentine yönelik olarak yoğunlaştırdığı söylenebilir. Merinos fabrikasının yaklaşık 1 kilometre çapındaki periferisinin 1930’lu yıllarda yapılaşmadığı, 1950’lerde fabrikanın hemen güneyinde fabrika çalışanları için işçi evlerinin inşa edilmesiyle birlikte başlayan yapılaşmanın 1970 yılında fabrikanın kent merkezi yönünün tamamının yerleşik alan haline geldiği Şekil 4.27’de görülmektedir. Merinos Fabrikası’nın kuzeyinde kalan alana ise işçiler için toplu konutlar inşa edilmiştir. Tarih literatüründe Yeşil Bursa olarak anılan kentin 1950’lerden sonra özellikle 1960 ve 1970’li yıllarla beraber yeşil alanlarının birçoğunu kaybettiği, birçok yeşil arazinin konut imarlı yapılaşmaya açıldığı bilinmektedir. 1970’li yıllarda Bursa’nın yoğun olarak göç almasının diğer sebepleri arasında 1961 yılında Bursa Organize Sanayi Bölgesi’nin kurulması ve otomotiv sanayisindeki gelişim sayılabilir. Bu süreçte artan konut ihtiyacıyla birlikte kentte kaçak yapılaşmalar artmış ve yeni araziler imara açılmıştır. Adalet, İstiklal, Hürriyet ve Hamitler Mahalleleri o dönem kente gelen Türkler için kurulan mahallelerdir. Ayrıca imara açılan bölgeler arasında Fethiye, İhsaniye ve Beşevler öne çıkmaktadır.



Şekil 4.27. 1971 yılında Merinos ve İpekiş Fabrikaları ve yakın çevresi. **A)** 1971 Ertuğrul Mentеше tarafından hazırlanan 1/1000 ölçekli Koruma Amaçlı Bursa İmar Planı (SALT Araştırma, Ertuğrul Mentеше Arşivi) **B)** 1971 yılında Merinos ve İpekiş Fabrikaları ve yakın çevresinin şematik gösterimi (1971 Ertuğrul Mentеше tarafından hazırlanan Bursa İmar Planından Uyarlanmıştır)

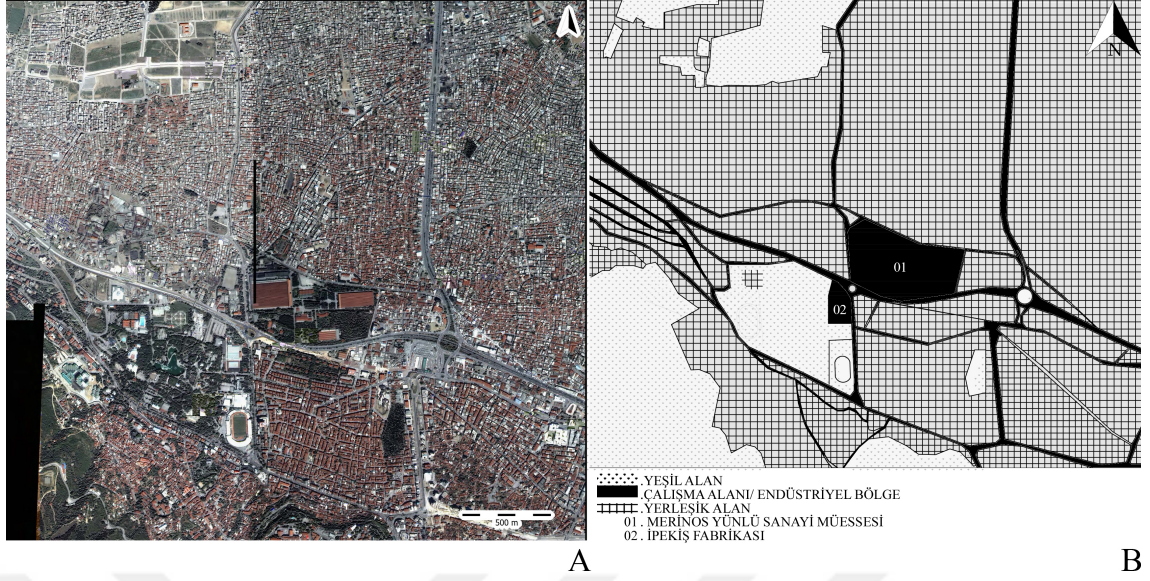
1990'lara gelindiğinde, kentteki yapılaşmanın, kentin güney yönündeki eğimli alanlara kadar genişlemesinin ardından kuzey yönündeki yapılaşma devam etmiştir (Şekil 4.28). Kuzeye doğru da yayılım gösteren kent, doğu-batı yönünde uzanan lineer bir yerleşim sergilemektedir. Bu tarihten itibaren fabrikaların yerleşik alanında merkezinde kaldığı belirtilebilir (Şekil 4.28). 1991 yılında özelleştirme süreci başlatılan Merinos Fabrikası, 1990'lı yıllarda Bursa'nın dinamiği için yerleşik alanının merkezinde, binlerce çalışanı bulunan kritik bir örgütlenmedir. Fabrikaların birbirine yakın konumları dolayısıyla kentte bir endüstri odağı tanımlanmaktadır. Fabrikaların kesiştiği Stadyum Kavşağı'ndan güneye doğru Stadyum Caddesi ve Kuzeye doğru Merinos Caddesi olan aks kentin omurgalarında biri olmaktadır. Birçoğu 20. yüzyılın ilk çeyreğinde henüz açılan caddelerin üzerindeki işlevler yıllar içerisinde kentin planlama zonlarını biçimlendirmektedir. Merinos ve İpekiş Fabrikaları da yakın çevrelerindeki planlama kararlarında uzun yıllar boyunca referans alınmıştır.



Şekil 4.28. Merinos ve İpekiş Fabrikaları ve yakın çevresi. **A)** 1996 yılında Merinos ve İpekiş Fabrikaları ve yakın çevresinin hava fotoğrafı (Bursa Büyükşehir Belediyesi Arşivi) **B)** 1996 yılında Merinos ve İpekiş Fabrikaları ve yakın çevresinin şematik gösterimi (1996 Yılına Ait Hava Fotoğrafından Uyarlanmıştır)

Merinos Fabrikası özelleştirme kapsamına girmesinin ardından 2004 yılında kapatılmıştır. Şekil 4.29’da fabrikanın kapatılmadan 2 yıl önceki durumu görülmektedir. Fabrikanın yakın çevresindeki yapılaşmanın 1996 yılından itibaren 6 yıllık süreçte dramatik bir değişim geçirmediği görülmektedir. Ancak bundan 4 yıl sonra, 2006 yılında taşınmazlar çıkan yangınla yok olmuştur. Bundan sonraki süreçte kentsel dönüşüme giren fabrika alanına Atatürk Kültür Merkezi inşa edilmiştir ve rekreasyon amaçlı bir park alanı oluşturulmuştur. Dolayısıyla bu tarihten itibaren bu alandaki mekânsal örgütlenmenin büyük bir değişim geçirmiştir, ancak değişim fabrika etkenli olmadığından çalışma kapsamına dahil edilmemiştir.

İpekiş fabrikası ise kurulduğu ilk konumda 2012 yılına dek faaliyetini sürdürmüştür, bu yıl itibarıyla Demirtaş Organize Sanayi Bölgesi (DOSAB)’ne taşınmıştır. Fabrika inşa edildiği ilk konumda neredeyse 100 yıllık bir geçmişe sahiptir. Bu açıdan Stadyum Caddesi’nin tartışmasız en kritik yapılarından olan fabrika kent belleğinde büyük bir yer edinmiştir. Bugün DOSAB’de 25.000 m2 kapalı alandan oluşan fabrikasında faaliyetine devam ederken kentin yapısal ve toplumsal biçimlenişinde etkili olmaya devam etmektedir.



Şekil 4.29. Merinos ve İpekış Fabrikaları ve yakın çevresi. **A)** 2002 yılında Merinos ve İpekış Fabrikaları ve yakın çevresinin hava fotoğrafı (Bursa Büyükşehir Belediyesi Arşivi) **B)** 2002 yılında Merinos ve İpekış Fabrikaları ve yakın çevresinin şematik gösterimi (2002 Yılına Ait Hava Fotoğrafından Uyarlanmıştır)

Tekstil sektöründen seçilen çalışma alanlarının ve yakın çevrelerinin yıllar içerisinde geçirdiğini değişim kentin yapılaşma sürecini aydınlatmaktadır. 1939 ve 1971 hava fotoğraflarına incelendiğinde (bkz. Şekil 4.26 ve Şekil 4.27), dramatik değişimin bu 30 yıllık süreçte yaşandığı ve bunun da başlıca sebeplerinden birinin kentte kurulan İpekış ve Merinos Fabrikaları olduğu açıkça belirtilebilir. Bu 30 yıllık süreç toplumun da Cumhuriyet ideolojileri etrafında şekillenen modernleşme girişimleri, halkın devletçilik ilkesiyle tanışması gibi pek çok yeni konunun yanı sıra Sümerbank gibi yeni kurumsallaşmaların gündeme geldiği bir dönemi ifade etmektedir. Nitekim belirlenen çalışma alanlarından tekstil endüstrisi fabrikalarının, Erken Cumhuriyet dönemine rastlayan, 1. Sanayileşme Dalgası döneminin araştırılmasını amaçlamaktadır. 2000’li yıllardan önce bulundukları konumda faaliyetlerini tamamlayan büyük programlı fabrikalar yerini OSB’ler içinde konumlanan fabrikalara bırakmıştır (Şekil 4.30). 2012 yılında Stadyum Caddesinde yer alan İpekış Fabrikası da DOSAB’ye taşınmıştır, fabrika bugün faaliyetini OSB’de sürdürmektedir.



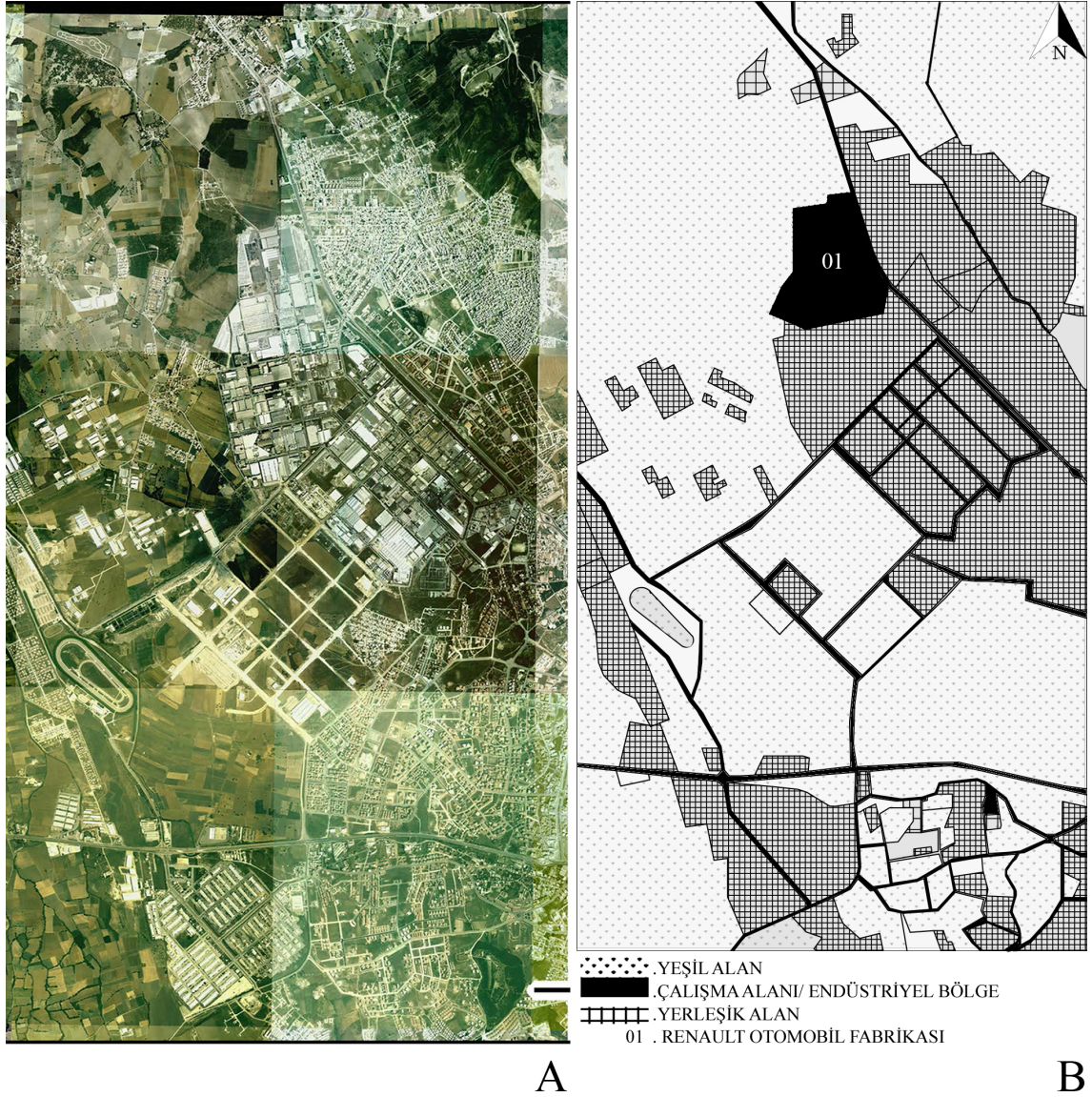
Şekil 4.30. Yıllar içinde değişen üretim mekânı

1970’li yıllara bakıldığında modern söylemin yerini postmodern söyleme bırakmasıyla birlikte Cumhuriyet rejiminin tanımladığı tek tip vatandaş kimliğinin bu yıllarda ortadan kalktığı gözlemlenmektedir. Bu dönemde 1930’lu yıllardan farklı olarak fabrika artık yaşam alanı olmaktan çıkmıştır. Kentsel mekân ise çok merkezli bir yapıya evrilmeye başlamıştır. Sayısı artan fabrikalarla birlikte, bunun yanında diğer işkolları dolayısıyla kentsel mekânda artan iş gücü ihtiyacı kentlerin devamlı olarak göç almasına sebep olmaktadır. Bu göç hareketinin özellikle Anadolu kentlerinden Bursa gibi sanayi alanında yoğun faaliyetlerin yer aldığı kentlere doğru olduğu bilinmektedir. Bu durum kentlerde çeşitli “gettoların” oluşmasına sebep olmuştur. Örneğin, Doğu Anadolu Bölgesi’nden göçen nüfus veya Karadeniz Bölgesi’nden göçen nüfus kendi yerleşme alanlarını yaratmıştır. Bir önceki dönemden farklı olarak kültür üzerinden yapılan gettolaşma kentin farklı noktalarında yeni merkezler yaratmıştır (bkz. Şekil 4.38). Böylece kentsel mekânda yeni mikro kentler meydana gelmiştir ve kent çok merkezli bir yapıya dönüşmüştür. Mekânsal bakımdan çok merkezli olarak inşa edilen kentte aynı anda çok sesliliğin gündeme geldiği söylenebilir.

Bu yıllarda (1970’li yıllar) otomotiv endüstrisi örneklendiğinde, kentleşme ve sanayi alanlarının birbirinden ayrılması konsepti planlama uzmanları tarafından kabul görmüştür. Bu durum, fabrikaların hemen bitişiğindeki arazilerin değerini yükseltmiştir. İlk dönemde işçi sınıfının yoğun olduğu fabrika çevreleri, daha sonraki dönemlerde Organize Sanayi Bölgeleri’nde kurulan fabrikaların yakınlarında yer alan konutların daha çok yüksek gelirli kentliler tarafından tercih edildiği bir duruma dönüşmüştür. Bununla birlikte, sanayi tesislerinde çalışan işçilerin konut ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla inşa edilen sosyal konut projeleri ve bu projelere alternatif olarak beliren yasa dışı yapılaşmalar, alt-orta gelir grubuna hizmet etmektedir.

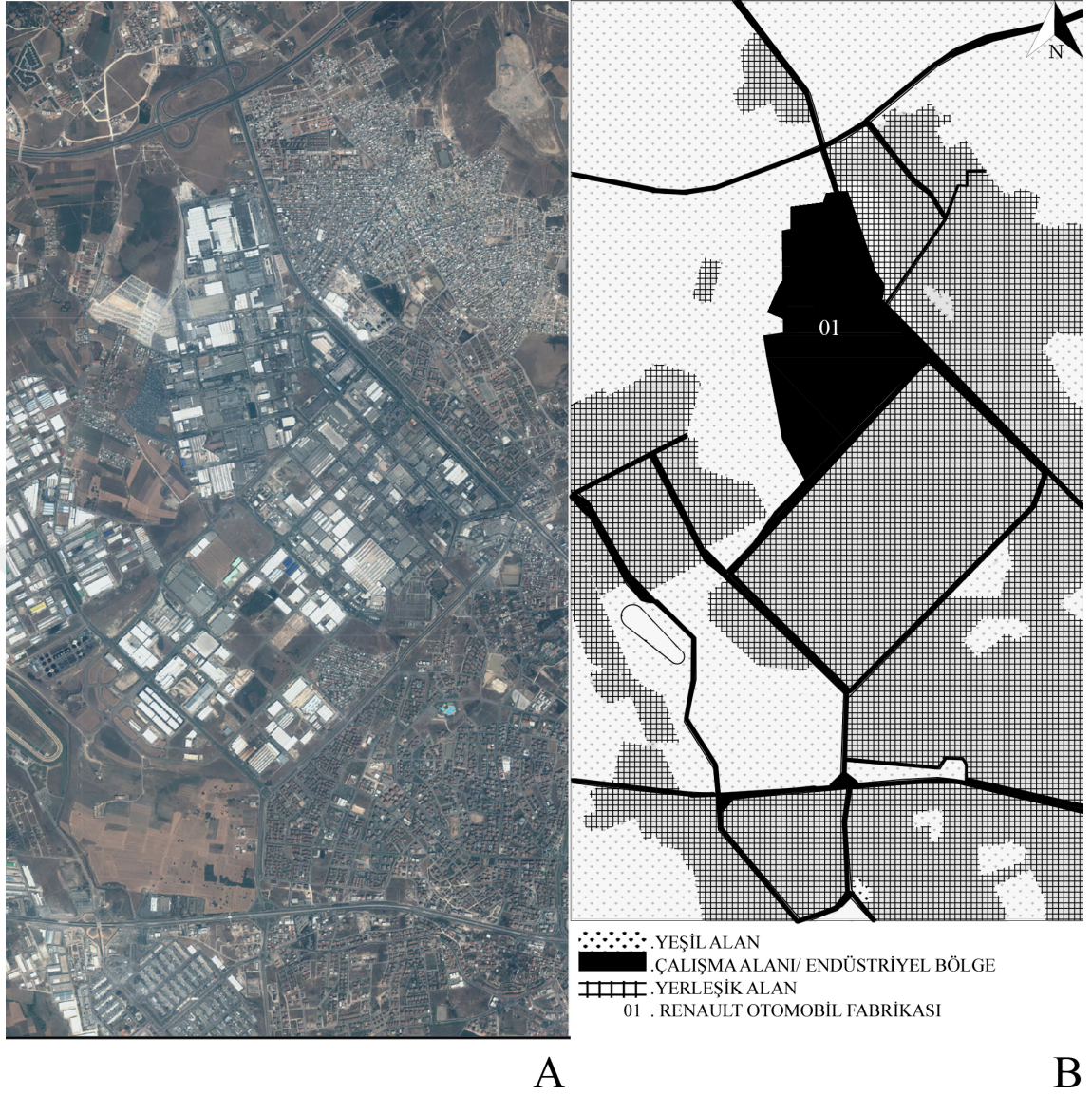
Bu bilgiler ışığında, 1969-1971 yılları arasında kurulan Renault Otomotiv Fabrikası ve yakın çevresine dair bir değerlendirme yapılmaktadır. Şekil 4.31’de 1996 yılından hava fotoğrafında BOSB görülmektedir. BOSB’de yer alan Renault Otomotiv Fabrikası’nın

kurulduğu yıllara (1969-1971) ait hava fotoğrafına ulaşamamıştır. Bu sebeple BOSB'nin kurulduğu ilk dönemde çevresindeki yapılaşmaya dair bir haritalama yapılmamıştır. Ancak kentin batı/ kuzeybatı yönündeki gelişiminin 1970'li yıllara kadar sınırlı olduğu bilinmektedir. Şekil 4.31'deki hava fotoğrafı ve şematik gösterimde ise BOSB'nin güney yönü ve batı yönünde konumlanan alanlardaki yapılaşma yoğunluğu dikkat çekmektedir.



Şekil 4.31. Renault Otomobil Fabrikaları ve yakın çevresi. **A)** 1996 yılında Renault Otomobil Fabrikaları ve yakın çevresinin hava fotoğrafı (Bursa Büyükşehir Belediyesi Arşivi) **B)** 1996 yılında Renault Otomobil Fabrikaları ve yakın çevresinin şematik gösterimi (1996 yılına ait hava fotoğrafından uyarlanmıştır)

Şekil 4.32’de sunulan 2007 yılından hava fotoğrafına ve şematik gösterime bakarak Renault Fabrikası’nın kentin batı yönündeki yapılaşmaya bir sınır oluşturduğu değerlendirilebilir. Bunun yanında OSB içerisinde herhangi bir barınma birimi bulunmadığından bölgeye çok yakın parseller konut alanları olarak yapılaşmıştır (Şekil 4.32). OSB’nin kuzeybatı (3,5 km) ve kuzeydoğu yönlerinde (1,5 km) yaklaşık olarak 5,5 km²’lik bir alanda konut yapıları yayılım göstermektedir. Bunlar arasında “lüks”, havuzlu sitelerin ve çok katlı toplu konutların da yer aldığı görülmektedir. Daha önce bahsedilen, Organize Sanayi Bölgeleri’nde kurulan fabrikaların yakınlarında yer alan konutların daha çok yüksek gelirli kentliler tarafından tercih edilmesi durumunu, bu alanda gözlemlemek mümkün olmaktadır. Nitekim bu alan kentin asıl merkezinden oldukça uzakta konumlandığından, kentin çeperinde ya da çeperin dışında kalan (kent dışı arazi denilebilir) bir alan olması sebebiyle periferik kentleşme alanı olarak gelişim gösterdiği ifade edilebilir. Kentin bu alanı OSB’nin kurulması ve Renault Otomotiv Fabrikası gibi büyük fabrikaların açılması ile kentin sınırlarının değiştiği bir bölge haline gelmiştir.



Şekil 4.32. Renault Otomobil Fabrikası ve yakın çevresi. **A)** 2007 yılında Renault Otomobil Fabrikaları ve yakın çevresinin hava fotoğrafı (Bursa Büyükşehir Belediyesi Arşivi) **B)** 2007 yılında Renault Otomobil Fabrikaları ve yakın çevresinin şematik gösterimi (2007 yılına ait hava fotoğrafından uyarlanmıştır)

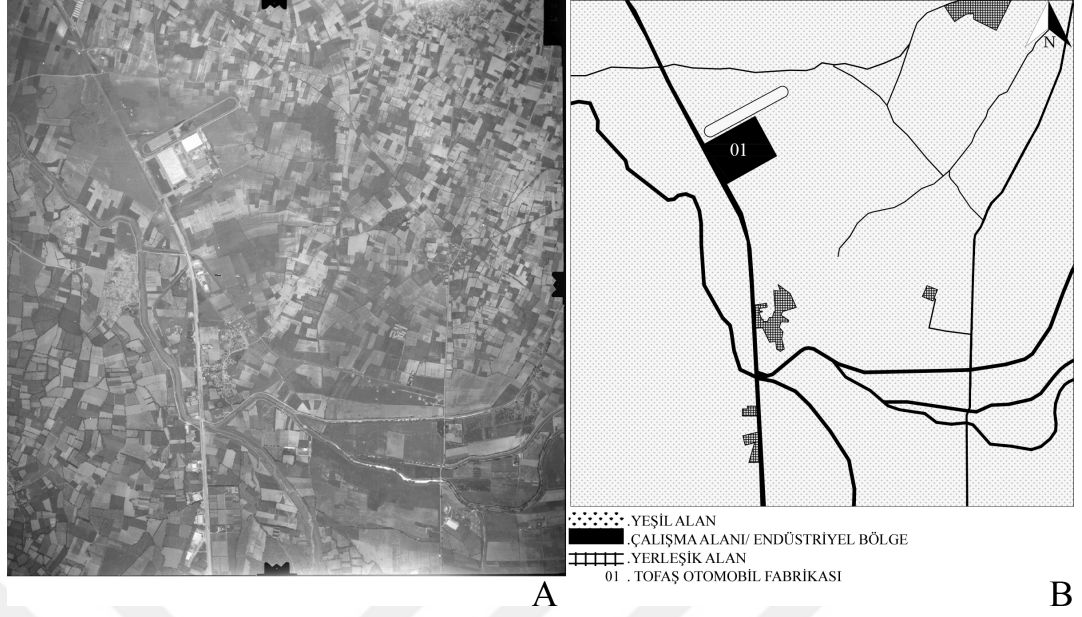
Öte yandan Şekil 4.33 ile dikkat çekilmek istenen başka bir nokta, OSB'nin bazı komşu parsellerine dahi konutların inşa edilmiş olmasıdır. Bu durum, çalışma kapsamında araştırılan, kentin fabrika etkenli gelişimi ve değişiminin dışında bu süreçte uygulanan planlama kararları ile ilgili olmaktadır. Birçok büyük ölçekli ve ağır sanayi fabrikasının bir arada bulunduğu bölgede, fabrikaların çevresel etkileri dikkate alındığında çok yakın parsellerin konut imarına tartışmalı bir uygulamadır. Günümüz teknolojilerinde söz konusu fabrikaların çevresel etkenlerinin bu durumu kısıtlamayacak seviyede olup

olmadığı konusu farklı uzmanlıklar gerektirmektedir. Bu çalışma kapsamında erken dönemde fabrika çevrelerine daha alt gelirli grupların yerleşiyor olması, daha eski döneme bakılacak olursa Avrupa'daki ilk fabrikaların yakın çevrelerindeki yaşam koşulları ve orada yerleşen sınıf düşünüldüğünde, süreç içerisinde değişen üretim mekânı, teknolojik imkanlar ve öznenin önceliklerinin kentteki yer seçimi konusunda da büyük bir dönüşüme sebep olduğu gözlemlenmektedir.



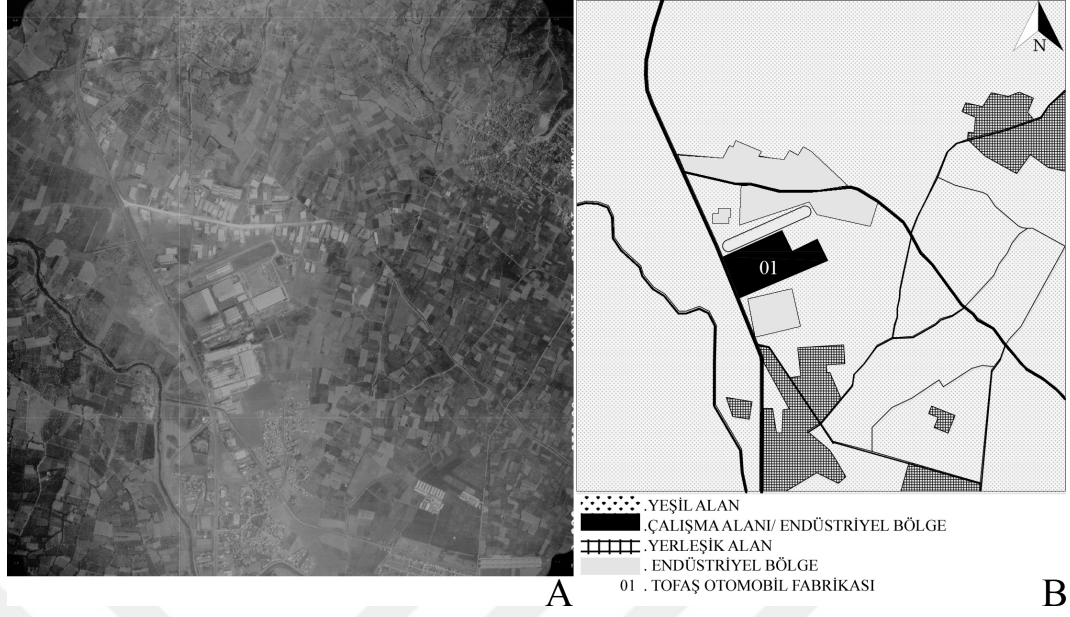
Şekil 4.33. Renault Otomobil Fabrikası ve yakın çevresi (BOSB hava fotoğrafından uyarlanmıştır) URL-18)

Diğer bir çalışma alanı olan Tofaş Otomobil Fabrikası ve yakın çevresinin zaman içerisindeki değişimine bakıldığında, Şekil 4.34'de 1975 yılından bir hava fotoğrafı ve bu hava fotoğrafından uyarlanan şematik gösterim görülmektedir. 1971 yılında faaliyete geçen fabrikanın, faaliyete geçtikten 4 yıl sonrasında çevresinde herhangi bir yapılaşma görülmemektedir (Şekil 4.34). Kentin kuzeyinde konumlanan fabrika tarihsel kent merkezine ve yerleşim alanlarına oldukça uzak bir konumda bulunmaktadır. Bu sebeple fabrikanın çevresi yaklaşık 5 yıllık süreç içerisinde henüz yapılaşmamıştır. O yıllarda çevredeki arazilerin birçoğu tarım arazisi olarak kullanılmaktadır. Bu açıdan Tofaş örneğinde, bir fabrikanın kente inşasının o bölgedeki yapılaşma sürecindeki etkisi açıkça gözlemlenebilmektedir.



Şekil 4.34. Tofaş Otomobil Fabrikası ve yakın çevresi **A)** 1975 yılında Tofaş Otomobil Fabrikası ve yakın çevresinin hava fotoğrafı (Harita Genel Müdürlüğü tarafından üretilmiştir) **B)** 1975 yılında Tofaş Otomobil Fabrikası ve yakın çevresinin şematik gösterimi (1975 yılına ait hava fotoğrafından uyarlanmıştır)

Alanın 1989 yılından görüntülerine bakıldığında ise fabrikanın kuzey ve güneyinde bazı endüstriyel yapılar görülmektedir (Şekil 4.35). Buna ek olarak yakın çevresindeki yapılaşmanın arttığı gözlemlenmektedir. Fabrikanın güney tarafında 1975 yılında inşa edilen Sönmez ASF Tesisleri Tofaş Fabrikası'ndan sonra bölgeye inşa edilen diğer bir endüstriyel yapıdır. Tesislerin bu alanda yapılaşmaya yönelmesi Demirtaş Organize Sanayi Bölgesi'nin oluşumunu başlatmıştır (URL 2.16). Şekil 4.35'de görüldüğü üzere, 1980'li yıllarla birlikte bölgedeki endüstri yapılarının sayısı artmıştır. 24 Aralık 1989 tarih 20382 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan yatırım programı kapsamında Demirtaş Organize Sanayi Bölgesi (DOSAB)'nin kurulması planlanmış ve 1990 yılında DOSAB kurulmuştur (URL 2.16). Hava fotoğrafı 1989 yılına ait olduğundan bu alan endüstriyel bölge olarak ifade edilmiştir. Yalova Yolu üzerinde konumlanan DOSAB aynı BOSB'de olduğu gibi kentin bu yöndeki yeni sınırını belirleyen kritik bir planlama kararı olarak ön plana çıkmaktadır.

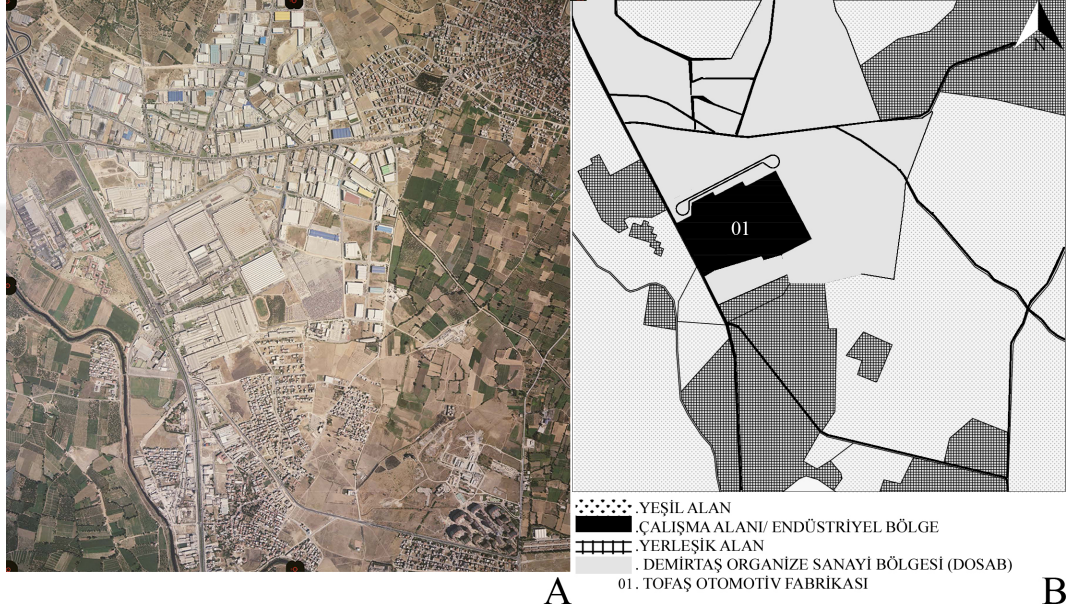


Şekil 4.35. Tofaş Otomobil Fabrikası ve yakın çevresi **A)** 1989 yılında Tofaş Otomobil Fabrikası ve yakın çevresinin hava fotoğrafı (Harita Genel Müdürlüğü tarafından üretilmiştir) **B)** 1989 yılında Tofaş Otomobil Fabrikası ve yakın çevresinin şematik gösterimi (1989 yılına ait hava fotoğrafından uyarlanmıştır)

1990 yılında DOSAB'nin kurulmasından yaklaşık 15 yıl sonra 2006 yılında fabrika ve yakın çevresi incelendiğinde yapılaşmanın bu süreç içerisinde hızlandığı, bölgeye pek çok yeni fabrika kurulduğu ve konut alanlarının OSB'nin etrafında yapılaştığı gözlemlenmektedir (Şekil 4.36). Kentin kuzeyine kurulan Tofaş fabrikası kentin bu yöndeki dramatik gelişimini etkileyen en önemli faktörlerden biridir. Bunun yanında OSB'de bulunan diğer fabrikalar da iş alanı açtığından, iş gücü ihtiyacı artan kent yoğun göç almıştır. Bursa'nın bu yıllardaki nüfus sayımları incelendiğinde Renault ve Tofaş fabrikalarının kuruluşlarına rastlayan 1970-1980 aralığında kent nüfusu neredeyse yüzde elli oranında artmıştır. Devam eden süreçte Türkiye'nin farklı bölgelerinden Bursa'ya göçler devam etmiş, kent nüfusunda astronomik şekilde artışlar gözlenmiştir. Bunun sonucunda kentin çeşitli konumlarında gecekondulaşmaların oluşumu tetiklenmiştir. O dönemde yasadışı yapılaşmayı önlemek amacıyla alternatif bir çözüm olarak sosyal konutlar inşa edilmiştir. Ancak inşa edilen bu konutlar ihtiyacı beklenen ölçüde karşılamadığından gecekondulaşmanın önüne geçilememiştir.

İkinci dalga sanayileşme döneminde inşa edilen fabrikalar sanayi bölgeleri içinde yer aldıklarından; daha geniş perspektifte organizasyonları bütünüyle değiştiğinden lojman

benzeri barınma birimleri içermemektedir. Dolayısıyla yerleşke ölçeğindeki sanayi tesislerinin erken öncülleri gibi kendi içinde işler birer kentsel birimden bahsetmek söz konusu değildir. Bu dönemde iş yaşamı ve gündelik yaşamın mekânları birbirinden ayrılmaya başlamıştır (Dinar ve Arın Ensarioğlu, 2023). Tesislerde sosyalleşme için belirli alanlar bulunmasına rağmen, çalışan nüfusunun sosyal ve günlük yaşam ihtiyaçları kentsel mekâna yayılmıştır.



Şekil 4.36. Tofaş Otomobil Fabrikası ve yakın çevresi **A)** 2006 yılında Tofaş Otomobil Fabrikası ve yakın çevresinin hava fotoğrafı (Harita Genel Müdürlüğü tarafından üretilmiştir) **B)** 2006 yılında Tofaş Otomobil Fabrikası ve yakın çevresinin şematik gösterimi (2006 yılına ait hava fotoğrafından uyarlanmıştır)

DOSAB, sosyal tesisleri, futbol sahası, tenis kortu, basketbol ve voleybol sahaları, kapalı yüzme havuzu, fitness merkezi ve restoran gibi çeşitli olanaklar sunmaktadır. Ancak özellikle fabrikadan uzakta yaşayan mavi yaka işçilerin çoğu, iş gününün sonunda bölgeyi terk etmektedir. Bu nedenle, OSB'lerin bu dönemdeki sosyal uygulamaları, erken dönem yerleşimlerin sosyal aktivitelerinden önemli ölçüde ayrılmaktadır. 1970'lerden itibaren inşa edilen fabrikalarda, sadece sosyal etkinlikleri değil günlük ihtiyaçları da karşılayan erken öncülerin oluşturduğu yaşam kurgusu söz konusu olmamaktadır.

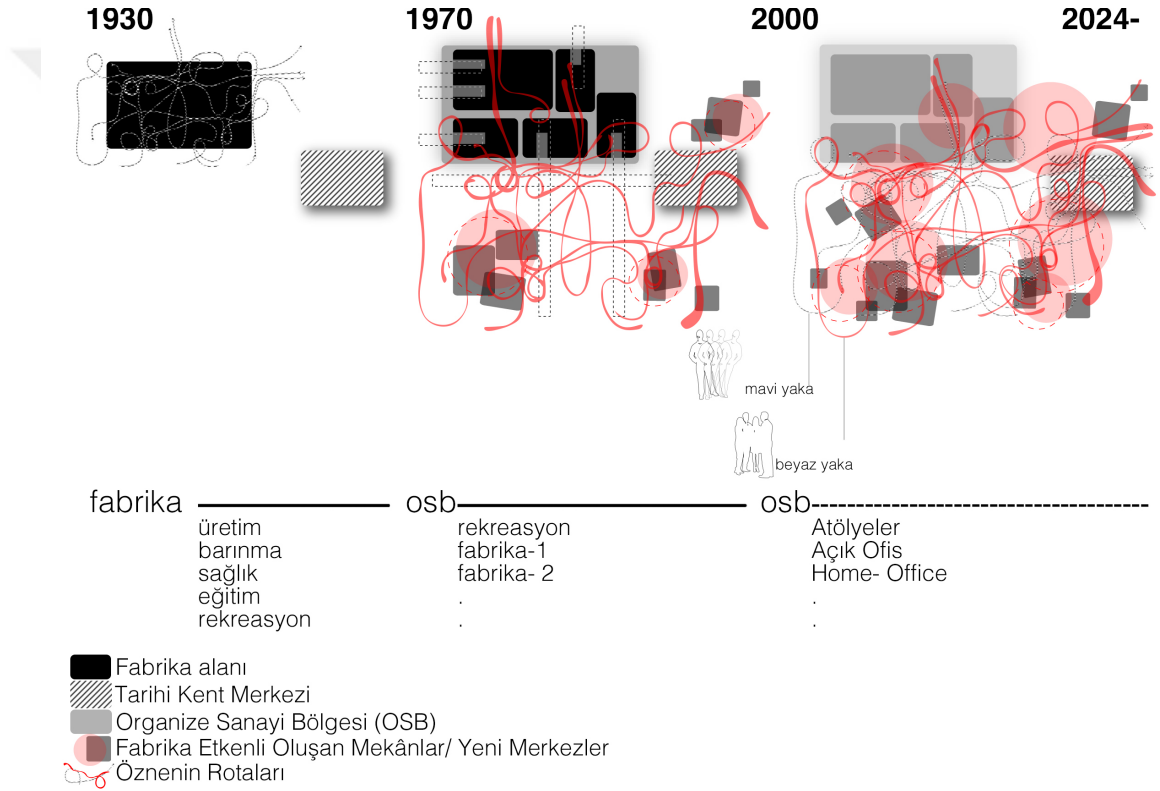
Şekil 4.37'de Renault ve Tofaş Fabrikaları bir arada görülmektedir. Her iki fabrika da kentin doğu-batı aksındaki lineer gelişiminin kuzeyinde yer almaktadır. Renault Otomotiv Fabrikası ve çevresinde Tofaş ve yakın çevresine kıyasla daha yoğun bir

yerleşik alan taranmaktadır. Ovaya yayılarak kentsel makro formu hızla büyüyen Bursa kentinde sanayi faaliyetleri bugüne dek kentin planlanmasında başat rol üstlenmiştir. OSB'lerin kentsel ölçekte kapladıkları alan Şekil 4.37'de net bir şekilde görülmektedir. Bu alanlar ve çevresinde kurgulanan yeni mekanlar/ merkezler kent yapısını dönüştürmektedir. 1970'lerden 2000'lere dek kentsel alanda yayılımı devam eden OSB'ler 2000'lerden itibaren fabrika mekanının dönüşümü ile yeniden biçimlenmektedir.



Şekil 4.37. Bursa Renault Otomobil Fabrikası ve Tofaş Otomobil Fabrikası yakın çevresi
A) 2023 yılında Renault ve Tofaş Otomobil Fabrikaları ve yakın çevresinin hava fotoğrafı
B) 2023 yılında Renault ve Tofaş Otomobil Fabrikaları ve yakın çevresinin şematik gösterimi (2023 yılına ait hava fotoğrafından uyarlanmıştır)
 2000'li yıllarla birlikte artık üretim biçimi birinci dönem sanayileşme dönemine göre tamamen dönüşmüştür. Tekil üretim yerine birçok farklı alt üreticinin sürece dahil olduğu üretimden bahsedilmektedir. Söz konusu küresel dönemde yeni uzmanlaşmalar meydana

gelmiştir. Fiziksel ve düşünsel iş gücü birbirinden ayrılmış, mekânsal anlamda da birbirinden kopmuştur. Fabrika yapılarının alan olarak küçüldüğü ve düşünceye dayalı iş gücünün hiç olmadığı kadar önemli hale geldiği bilinmektedir. Bu dönemde yine, yeni gettolaşmaların görüldüğü, ancak önceki dönemlerden farklı olarak sınıfsal bir gettolaşmanın meydana geldiği söylenebilir. Kentsel mekân çeşitli yayılmaların karmaşık yapısı haline gelmiştir (Şekil 4.38). Üretim mekânı yine yakın çevresinde yerleşmelerin inşa edilmesine sebep olarak kentsel biçimlenişi etkileyen en önemli faktörlerden biri olmaya devam etmektedir. Buna ek olarak ortaya çıkan farklı uzmanlaşmaların meydana getirdiği çok çeşitli sınıfsal oluşumlar görülmektedir.



Şekil 4.38. Yıllar içinde değişen üretim mekânı ve kent

Geleceğe dair bir projeksiyon oluşturma bağlamında milenyumda sanayileşme konusu sanayi faaliyetleri çerçevesinden toplumsal yapı ve devlet politikalarına doğru büyüyen bir ölçekle araştırılmıştır. Milenyum öncesi sanayileşme sürecinde seri üretim faaliyetleri, devletçilik, milli sanayileşme, milli modernlik söylemleri doğrultusunda merkezi bürokrasi ile idare edilen üretim mekanizmaları milenyumla birlikte dönüşmeye başlamıştır (Yaşar ve Y. Yaşar, 2015). Daha “esnek” bir hal alan üretim sistemi çalışan

işçisi bakımından da uzun dönemli istihdam ve sosyal güvenceli bir iş alanı yaratmaktan uzaklaşmıştır. Emek- sermaye ilişkisi yerini sermaye- enformasyon üretme ve işlemeye bırakmıştır. Hizmetler ağı/ ağ toplumunda yerleşmiş üretim alanlarından atölyelere, ofislere, danışmanlıklara, perakende satışa dönüşüm ve bu perakendeleşmenin kent mekânını sanayisizleştirmesi söz konusudur (Şimşek, 2014) (Şekil 4.38). 1990'lı yıllarda büyük bir çoğunluğu özelleştirilen Sümerbank fabrikalarının da sanayisizleştirmenin bir parçası olarak 2000'lerle birlikte kapatıldığı bilinmektedir. Fabrika işçisi özne ve eski burjuvazi Şimşek (2014)' in ifade ettiği şekliyle eskisine karşıt nitelikleri tanımlayan “yeni orta sınıf” olarak belirmektedir. Yeni orta sınıfın -bu ifade ile çoğunlukla beyaz yakalı nüfus ele alınmaktadır- kadın oranının artması, aile yapısının değişimi, ortalama ömrünün uzaması gibi etkenler de yaşanan değişimlerde kritik olmaktadır. Dolayısıyla yeni emek alanının serbest eylem imkânı, geleneksel toplum yapısının çözüldüğü, üretimin tekilleştiği gibi öznenin tekilleştiği küresel düzene uyumlanmıştır. Özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde öznenin tekilleştiği, devletin sorumluluğu olarak algılanan görevlerin kişisel endişelere dönüştüğü görülmektedir (Bauman, 2018).

Söz konusu durum Bauman (2018) tarafından şöyle açıklanmaktadır: “Fabrikatörler zamanında “rezerv emek ordusunu” gözetmeselerdi, emek rezervinin iyi durumda olmasının karlı bir yatırım olacağı fikrini benimsememiş olsalardı sosyal devlet bugün var olmazdı.” Bauman (2018)'nin bakış açısından sosyal devleti yaratan fabrikalar ve yönetimleridir. Sosyal devlet toplumların emekçi kesiminden güç alan mücadelelerle elde edilen bir sonuç olarak tanımlanmaktadır (Güler, 2006). Dolayısıyla bireyleri toplumsal eylem yaklaşımından uzaklaştıran bu düzen değişen emek ilişkileriyle doğrudan ilintili olmaktadır. Sanayinin devletten ayrılması milenyum öncesi süreçte benimsenen ulus-devlet ve modern toplumun inşası bu süreçte kökten değişmektedir. Sosyal devlet yaklaşımının aksine küreselleşmenin bir sonucu olarak sanayi kurumlarının özelleştirilmesi, dolayısıyla kentsel mekânın planlamasındaki zorunlu dönüşümler ve bireyin üstlendiği yeni sorumlulukların hepsi birbirini takip eden olaylar zinciridir. Bu neden- sonuç ilişkileri çok farklı kombinasyonlarla kurulabilir durumdadır. Tez çalışmasının kronolojik seyrindeki Erken Cumhuriyet dönemi ve daha geç bir dönem olan 1970'li yıllardaki sanayileşme milenyumda meydana gelen gelişmelerle birlikte yeni bir kırılma geçirmiştir. Bu bağlamda çalışma kapsamında ele alınan asıl tarihsel aralık olan

milenyum öncesi döneme bakıldığında sanayileşme sürecini deneyimleme şekli sebebiyle, Türkiye kentlerinde devamlı olarak yer değiştiren sanayi siteleri toplumun “yorgun” kararlarla karşı karşıya kaldığını açıkça ortaya koymaktadır (Kıray, 1999).

Bursa örneğine bakıldığında Merinos ve İpekiş Fabrikalarının yakın çevresi, aynı şekilde Tofaş Otomobil Fabrikası ve Renault Fabrikalarının da yakın çevrelerinin 2000’ler öncesindeki planlamalarla birçok açıdan uyumlu olmadığı değerlendirilebilir. Nitekim Merinos Fabrikası bugün faaliyetini sürdürmemektedir ve fabrikaya ait yapılar korunamamıştır. Diğer taraftan İpekiş Fabrikası inşa edildiği ilk konumundan farklı bir alanda faaliyetini sürdürmektedir. Bu durum Bursa Organize Sanayi Bölgesi (BOSB) ve Demirtaş Organize Sanayi Bölgesi (DOSAB) ile doğrudan ilişkilidir. Kentlerde yeni sanayi bölgelerinin tanımlanması ve zaman içerisinde bu sanayi bölgelerinin yine kent içinde kalarak yenilenmesi veya yeni bir konuma taşınması devamlı olarak söz konusu olmaktadır.

Kentin tarihi merkezi bugün aktif sanayi ile uzak mesafelidir ve kimi zaman OSB’lere yakın konumlar yeni merkezçikler olarak tanımlanmaktadır. Bu noktada yalnızca kentsel örgütlenmedeki değişim kararları ve bunların etkileri değil aynı zamanda üretimin yapılış biçimi ve üretim mekanizmalarının organizasyonundaki değişkenler tartışma dahilinde olmaktadır. Daha önce bahsi geçen (bkz. Cumhuriyet öncesinde dünyada sanayileşme) Keyder (2000)’in ifadesinin devamında “şimdilerde kentlerin eski konumlarına geri döndüğü, yani üretimi dışarı (kentten dışarı) atmak ve tekrar hizmetlerde yoğunlaşmanın” gerçekleştiği görülmektedir. Bu noktada tarihsel süreç içerisinde değişen üretim mekânının özneyi önce kentli ve işçi daha sonra ise kentli- mavi yakalı, kentli- beyaz yakalı, kentli- profesyonel olarak örgütlediği ortaya koyulmaktadır.

5. SONUÇ

Bu tez çalışması Cumhuriyet'in devraldığı miras üzerinden gelişen ve günümüze kadar süregelen sanayi tesislerinin mekânsal planlamalarının, kentin hem fiziksel hem de toplumsal yapısını nasıl dönüştürdüğünü belirlemeye yönelik bir okuma yapmayı amaçlamaktadır. Ancak, vurgulanması gereken önemli bir nokta olarak, işçi sınıfının toplumsal dönüşümünde yalnızca sanayi tesislerinin fiziksel düzenlemelerinin değil, aynı zamanda çeşitli dinamiklerin etkili olduğu üzerinde durulmuştur.

Bu bağlamda, mekân organizasyonu ile dünya genelinde gelişen mimarlık ve kentsel planlama yaklaşımları arasındaki etkileşimler karşılaştırmalı olarak analiz edilebilir. Örneğin, modern konut ve kent imgeleri incelendiğinde, birinci sanayileşme dönemi modernleşme çabaları doğrultusunda fabrika ve lojmanların plan şemalarının, bahçe-kent yaklaşımını yansıtan düzenlemeler içerdiği gözlemlenmektedir. Bu düzenlemeler, küresel mimari uygulamaların Türkiye'deki yeni kimlik arayışına uygun biçimlere evrilmesiyle, dörtgen planlı müstakil evlerin, az katlı apartmanların ve fabrika arazilerinde işçi evlerinin ve lojmanların inşasına olanak vermiştir. Bu dönemde kentsel mekân henüz Cumhuriyet idealleri doğrultusunda modern kent imgesini yansıtacak biçimde gelişmemiştir. Dolayısıyla fabrika yerleşkelerinin bu modern kent imgesine örnek teşkil eden ve asri, kentli vatandaş olgusunun gelişmesine imkân tanıyan sosyal donatı alanlarıyla birlikte küçük birer kent modeli olarak tasarlandığı gözlemlenmektedir. Bunun yanında erken Cumhuriyet döneminde Anadolu'nun çeşitli köylerinde yetişen ve tarım ile ilgilenen toplulukların genellikle inançları ve gelenekleri dolayısıyla sanayi üretimine ve fabrikaya mesafeli oldukları ileri sürülebilir. Bu anlamda Türk toplumunda ilk kırılma, köyden kente geçerek işçi yerleşkelerine yerleşen çalışan nüfus ve bu nüfusun kadın oranında görülmektedir. Ayrıca, modern mimarlığın, bireyin yaşam biçimini belirleme çabası ile erken Cumhuriyet dönemi didaktik yaklaşımları arasında belirgin benzerlikler bulunduğu ifade edilebilir.

İkinci sanayileşme döneminin postmodern kent tartışmalarıyla eşzamanlı gerçekleşmesi, fabrika yerleşkelerinin üretim odaklı komplekslere dönüşümünü beraberinde getirmiştir. Bu durumun kent çeperlerinde, kent sakinlerinin özgün ihtiyaçlarına yönelik, zaman zaman yasal olmayan konut yapılaşmalarının ortaya çıkmasına zemin hazırladığı da

belirtilebilir. Küresel ölçekte yerellik, çok seslilik ve post-modernite söylemleri eşzamanlı olarak ilerlerken, kent sakinlerinin kendi konut biçimlerini tanımlama ve oluşturma çabaları, gecekondulaşma süreci ile paralellikler göstermektedir. Türkiye’de de benzer oluşumların gözlemlenmesinin yanında erken dönemde ulus-devlet merkezli düzenlenen ve kontrol edilen politikaların geç döneme gelindiğinde, özellikle 1980 yılından itibaren küreselleşmenin etkisiyle neoliberal politikalarla yeniden düzenlendiği tespit edilmiştir.

2000 sonrası dönem, küresel güvenlik kaygılarının artmasıyla birlikte kapalı konut sitelerinin (gated communities) yaygınlaşması, pandemi gibi olgular nedeniyle içe kapanma eğilimlerinin güçlenmesi ve ulaşım zorluklarının üretim-barınma döngüsünde yeni arayışlara yol açması ile dikkat çekmektedir. Tüm bu ekonomik ve sosyal ilişkileri kapsayan çerçevenin enformasyon, medya, bilgi işlem gibi popülerleşen yeni kavramlarla gündemde olduğu belirtilebilir. Her dönemdeki küresel etkiler, yerel düzeyde farklı mimari ve kentsel yapıların ortaya çıkmasına yol açmıştır ve Bursa’nın kentsel ve mimari gelişiminde önemli rol oynamıştır. Bu süreçler, mekânsal pratiklerin toplumsal yapılar üzerindeki etkilerini anlamak için önemli bir perspektif sunmaktadır.

Bu kronolojik değerlendirme çerçevesinde, dünya genelindeki mimari ve kentsel planlama gelişmelerinin Türkiye’ye ve özelde Bursa’ya yansımaları araştırılmıştır. Birinci sanayileşme döneminde tarihi kent merkezine yakın konumlanan sanayi tesisleri ve çevresinin kentleşmesi, ikinci sanayileşme döneminde ise OSB’lerin açılmasıyla birlikte kent sakinlerinin yerleşme pratikleri doğrultusunda bu bölgelerde büyüyen kent mekânı ve sonraki dönemde ise üretim mekânının ve barınmanın kentsel alanın tamamına yayılım gösterdiği durum tespit edilmiştir. Çalışma boyunca ele alınan iki dönemi karakterize eden üretim mekânlarının öznenin aile yapısını, iş yapma yetkinliği dolayısıyla da toplumu dönüştürdüğü tartışılmış ve mekânsal değişimler çeşitli haritalamalar ve şemalarla ifade edilmeye çalışılmıştır.

Erken dönemden itibaren Türkiye’deki işgücü krizi (özellikle 1920’ler ve 1930’lar), Bursa gibi Anadolu kentlerinin fabrikaların kurulmasıyla “kentleşmesi”, Türkiye sanayileşmesinin özgün sürecini tanımlamaktadır. Dolayısıyla herhangi bir başka dünya ülkesinde benzer süreçleri yaşayan bir toplum olmadığı ve yeni dönemde yaşanan

dönüşümlerin geçmişin özgün nitelikleri sebebiyle yine özgün bir biçimde yaşanıyor olduğunu varsaymak yanlış olmayacaktır. Buradan hareketle bu tez çalışması Cumhuriyet'in ilanından itibaren yaklaşık 2000'li yıllara kadar üretim mekânının değişimini ve ilişkili olarak kentsel ve toplumsal dönüşümü araştırarak, üretim mekânının bugün ve gelecekteki durumu ile ilgili yeni çalışmalara ışık tutmayı amaçlamaktadır.



KAYNAKLAR

- Akgül, M. (2017). 1930’lu yılların Türkiye’sinde basılı reklamlarda modern kadın imgesinin temsili: Cumhuriyet Gazetesi örneği. *The Turkish Online Journal of Design, Art, Communication – TOJDAC*, 7(4), 667-677. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/426067>. Son Erişim Tarihi: 26.11.2023.
- Akkahve, D. (2023). Prof. Dr. İlhan Tekeli ile Bölge Planlama Üzerine Bölüm 2: Genç Cumhuriyet ve Köktenci Modernitenin Mekânsallığı. *Bölgesel Kalkınma Dergisi*, 01(02),125-139. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3168770>. Son Erişim Tarihi: 04.01.2024.
- Altun, M. (2001). *Cumhuriyetin kuruluş yıllarında Bursa ve Merinos (V:3)*. Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi.
- Arın, S. (2013). Bursa’da 1960 Sonrası Kentsel Dönüşüm: Emek ve Akpınar Mahalleleri Örneği. *İdealkent*, 4(8). Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/461681>. Son Erişim Tarihi: 28.04.2024.
- Asiliskender, B. (2009). Cumhuriyet sonrası kalkınma hareketi olarak sanayileşme ve mekânsal değişim. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (13), ss. 153-170. Erişim Adresi : <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/653854>. Son Erişim Tarihi: 20.03.2024.
- Azcanlı, A., (1995). *Türk Otomotiv Sanayii’nin Tarihsel Gelişimi*. Panel Matbaacılık, İstanbul.
- Baki G., Tunca Y. (2022). *Fabrika I Hafızanın Mekânı, Mekânın Hafızası Sümerbank Bergama Tekstil Fabrikası*. İstanbul: A4 Ofset Matbaacılık.
- Başkaya, F. (1997). *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*. İmge Kitabevi, Ankara, 2. Basım.
- Bauman Z. (2018). *Modernite, Kapitalizm, Sosyalizm: Küresel Çağda Sosyal Eşitsizlik*. (Çev.F.Doruk Ergun), 3. Baskı, Say Yayınları.
- Barut, I. (2018). Osmanlı Dönemi’nde Gerçekleşen Göçlerin Kurumsallaşma ve Göç Politikaları Üzerindeki Etkileri. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*. 40(2): 161-190. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/561588>. Son Erişim Tarihi: 11.10.2023.
- Belen, N. & Kutlu, N. (2023). Sürdürülebilir Bir Tasarım Kültürünün İzinde: İpekiş. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10(2). Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2980072>. Son Erişim Tarihi: 16.03.2024.
- Birecikli, İ. Burak. (2008). “Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet’in İlanı Üzerine Bir İnceleme”, *Akademik Bakış*, Cilt. 2, Sayı. 3, s. 211-226. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/660316>. Son Erişim Tarihi: 24.02.2024.
- Boyko, S. (2013). 1908-1923 Sürecinde Bursa’da Koza Üreticiliği ve İpekli Dokumacılık Sektörü. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(24), 19-44.
- Bozdoğan, S. (2020). *Modernizm ve Ulusun İnşası* (5. basım). T. Birkan, Çev.), Metis Yayınları, İstanbul.
- Ciğerci-Ulukan, N. (2008). *Göçmenler ve işgücü piyasası: Bursa’da Bulgaristan göçmenleri örneği*. (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi). İstanbul.

- Creswell, J. W. (2020). *Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşımına Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*, (Çev. Ed: Bütün, M. & Demir, S.B.). 5. Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Çelikçapa, F. O., & Gökay, G. (1988). Bursa Organize Sanayi Bölgesi'nde otomotiv yan sanayi ile ilgili bir araştırma. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1-2), 155-162.
- Dewhirst, R. K. (1960). *Saltaire. The Town Planning Review*. 135-144. Erişim Adresi: https://www.jstor.org/stable/40178462?casa_token=0ic9_KGE5a0AAAAA%3Ac_KYqEu6LCAAj-SCBvHGneT3Q. Son Erişim Tarihi: 26.01.2024.
- Dinar, İ., & Ensarioğlu, S. A. (2023, Ekim). *Cumhuriyet Dönemi Bursa'sında Mekânsal ve Toplumsal Bir Dönüştürücü Olarak Sanayi Tesisleri*. Cumhuriyet'in 100. Yılında Bursa'da Kent ve Mimarlık (1923-2023) Genç Araştırmacılar Ulusal Sempozyumunda sunulan bildiri, Bursa Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Doğruyol A. (2001). *Türkiye' de Sanayinin Gelişimi Açısından Teşvik-i Sanayi Kanununun Uygulanması (1927-1942)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü). İstanbul.
- Dönmez, G. (2019). Cumhuriyet Dönemi İşçi Yerleşkeleri ve Lojman Alanlarının Kente Olan Etkileri: Bursa Örneği. *Paradoks Ekonomi Sosyoloji ve Politika Dergisi*, 15(1). Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/680614>. Son Erişim Tarihi: 10.12.2023.
- Dura, C. & Altıparmak, A. (2000). 1838 Osmanlı İngiliz Ticaret Antlaşması: Nedenleri ve Sonuçları. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* (16), 17-30. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/508125>. Son Erişim Tarihi: 16.06.2023.
- Durdu, Z. (2009). Modern devletin dönüşümünde bir ara dönem: Sosyal refah devleti. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (22). Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/217348>. Son Erişim Tarihi: 05.12.2024.
- Eldem, V. (1970). *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetik*. İş Bankası Yayını, Ankara.
- Erder, L. (1975). Factory Districts in Bursa During the 1860s. *METU Journal of Faculty of Architecture*. Sayı:1(1), s.85-99.
- Erkan, G. (1994). “Dünyada ve Türkiye’de Dış Ticaret Sermaye Şirketleri”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ertuğrul, A. (2009). XIX. Yüzyılda Osmanlı’da Ortaya Çıkan Farklı Yapı Tipleri. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* (13), 293-312. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/653872>. Son Erişim Tarihi: 05.12.2024.
- Eşiyok, B. Ali (2008), “Türkiye Ekonomisinde Cari İşlemler Açığı”, *Mülkiye*, Cilt. XXXII, 258, 87-134. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/642>. Son Erişim Tarihi: 16.06.2023.
- Eşiyok, B. A. (2014). Osmanlı İmparatorluğu’nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası:1838 Serbest Ticaret Anlaşması. *Mülkiye Dergisi*, 34(266), 67-108. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/494>. Son Erişim Tarihi: 30.01.2024.
- Gideon S. (2002). *Sanayi Öncesi Kenti*. Ayten Alkan, Bülent Duru (Der. ve Çev.), 20. Yüzyıl Kenti, İmge Yayınevi, Ankara.

- Göktaş O. (2009). Türkiye'de Lojmanların Oluşumu ve Bu Oluşumun Temellendirilmesi. ((Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü). İstanbul.
- Güler, B. G. (2006). Sosyal Devlet ve Yerelleşme. *Memleket Siyaset Yönetim*. 1 (2). Erişim Adresi: <http://www.yayed.org/uploads/yuklemeler/msy-2-2.pdf>. Son Erişim Tarihi: 25/05/2024.
- Hasol, D. (1998). *Ansiklopedik mimarlık sözlüğü*. İstanbul: YEM Yayınları.
- Hatıplı, M., (2018). Cumhuriyet Dönemi Balkan Göçlerinin Sosyal Politikalar ile İlişkileri, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* Aralık 2018 Cilt 20 Sayı 2 (423-445). Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/606473>. Son Erişim Tarihi: 16.04.2024.
- İpekiş Hakkında. (2024). Erişim adresi: <https://www.ipekis.com.tr/hakkimizda/> Son Erişim Tarihi: 20.04.2024.
- Kaplanoglu, R. (2008). Bursa'nın Kentsel Gelişmesi. *Bursa Defteri Dergisi*, Mayıs 2008, s.39-52.
- Kaplanoglu, R. & Kaplanoglu, O. (2013). *Bursa'nın Göç Tarihi*. Nilüfer Belediyesi.
- Kaprol, T. (2002). "Cumhuriyet sonrası 1930-1950 yılları arasında Bursa'da mimari gelişim". *Uludağ Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 7(1), 171-184.
- Karamani Pekin A. (2018). *Tofaş'ın 50 Yıllık Yolculuğu*. İstanbul.
- Karanfil Büyükyıldırım, N. (2020). *Türkiye'de konut sunumunda unutulmuş bir pratik: Erdemir lojmanları deneyimi*. (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Lisansüstü Programlar Enstitüsü). İstanbul.
- Karpat, G. (2009). *İzmir Kültürpark ve fuar alanının tarihsel gelişim sürecinin araştırılması ve geleceğe yönelik tasarım programının oluşturulması*. (Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Kayiran, M., & Saygın, S. (2019). İzmir İktisat Kongresi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, 2(5), 27-70. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/837325>. Son Erişim Tarihi: 20.02.2024.
- Keyder, Ç. (1989). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. (1.Baskı). İletişim Yayınları, İstanbul.
- Keyder, Ç. (2000). *İstanbul: Küresel ve Yerel Arasında*. Metis Yayınları, İstanbul.
- Kıray, M. B. (1964). *Ereğli: Ağır sanayiden önce bir sahil kasabası*. Devlet Karayolları Matbaası.
- Kıray, M. (1973). *Social Stratification and Development in Mediaterranean Countries*. Social Stratification and Development in the Mediterranean Basin, Mouton, the Hague-Paris.
- Kıray, M. B. (1999). *Toplumsal yapı, toplumsal değişme*. İstanbul: Bağlam.
- Kıray, M. B. (2003). *Kentleşme Yazıları*. İstanbul: Bağlam.
- Kıymalıoğlu, Ü. ve Ayoğlu, D. (2006). Türk İmalat Sanayinde Yığılma Ekonomileri. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 7(2). Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2151903>. Son Erişim Tarihi: 10.07.2024.
- Kilometre Taşlarımız. (2024). Erişim adresi: <https://www.oyak-renault.com/tarihce/>. Son Erişim Tarihi: 28.03.2024.
- Korkmaz, G., ve Eken, H. (2013). Türkiye'de fuarcılığın ilk adımlarından 1909 Bursa sergisi. *Bursa Büyükşehir Belediyesi*.

- Köksal, T. G., & Ahunbay, Z. (2010). İstanbul'daki endüstri mirası için koruma ve yeniden kullanım önerileri. *İtüdergisi/a*, 5(2). Erişim Adresi: http://www.ituidergi.itu.edu.tr/index.php/ituder_gisi_a/article/viewFile/891/811. Son Erişim Adresi: 20.02.20024.
- Kuter, M. (2010). *Tarihe Yön Veren Şehir: Bursa*. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi.
- Leblebici, D. N., & Erkul, E. (2008). Planlı Kalkınma Deneyiminden Stratejik Planlamaya Geçiş: Türkiye Örneği. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26(1). Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/303585>. Son Erişim Adresi: 09.04.2024.
- Lefebvre, H. (2014). *Mekânın Üretimi*. (Çev. I. Ergüden). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Negiz, N., Yalçın, Ö., ve Kemeç, A. (Eds.). (2023). *Kent Terimleri Ansiklopedisi*. Efe Akademi Yayınları.
- Öktem, S. (2004). *Türkiye Cumhuriyeti'nde modernleşme hareketi: Karabük Demir-Çelik Fabrikaları yerleşim örneği*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Özkan Altınöz, M. (2017). *Sanayileşme ve Modernizm: Türkiye'ye Sanayileşmeyle Gelen Modernin Mimari Kültürü*. (Ed. T. Aslan). Ankara: Nobel Yayınevi.
- Özsoy, E. (2014). *Kayseri'de 1950 Sonrası Modern Bir Mahalle Oluşumu: Yeni Mahalle Örneği*. (Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Kayseri.
- Palairat, M. (2000). *Balkan Ekonomileri 1800- 1914 Kalkınmasız Evrim* (1.Baskı). (Çev. A. Edirne). Sabancı Üniversitesi, İstanbul.
- Polatoğlu, M. G. & Eyyüpoğlu, İ. (2020). Erken Cumhuriyet Dönemi'nde İpekli Dokuma Sanayi ve Gelişimi (1923-1938). *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (Aralık Özel Sayı), 351-369. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1416116>. Son Erişim Tarihi: 19.04.2024.
- Salbacak, S. & Demirkan, Ö. (2018). Cumhuriyet'in üretici birlikleri ve mekânsal gelişim örneği; Giresun Fiskobirlik yerleşkesi işçi konutları. *Kent Araştırmaları Dergisi*, 79, 62-70. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/622837>. Son Erişim Tarihi: 09.02.2024.
- Sarıgöz, A. (2018). *Erken Cumhuriyet dönemi endüstri yapılarında Sümerbank Bursa Merinos Yerleşkesi*. (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü). İstanbul.
- Sarıöz, P. (1997). *Bir Zamanlar Eskişehir*. İstanbul: Esbank.
- Sevimay, Hayri R. (1995). *Cumhuriyete Girerken Ekonomi: Osmanlı Son Dönem Ekonomisi*. Kazancı Kitap Ticaret, İstanbul.
- Seyitdanlıoğlu, M. (2009). Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28(46), 53-69. Erişim Adresi: https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000440. Son Erişim Tarihi: 20.10.2023.
- Şenyapılı, T. (2004). *Barakadan Gecekonduya Ankara'da Kentsel Mekânın Dönüşümü*. İletişim Yayıncılık, İstanbul.
- Şimşek, A. (2014). *Yeni Orta Sınıf: "Sinik Stratejiler"*. Agora Kitaplığı.
- Tanyeli, U. (1997) "Türk Modernleşmesinin Kentsel Sahnesini Yeniden Düşünmek", *Arredamento Dekorasyon*, Sayı 90, s. 81-82.

- Tekeli, İ. (1999). Bursa'nın Tarihinde Üç Ayrı Dönüşüm Dönemi. Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yıldönümünde Bursa ve Yöresi, 06-08 Mayıs 1999. *Bursa Uludağ Üniversitesi*.
- Tekeli, İ. (2008). *Türkiye'de Bölgesel Eşitsizlik ve Bölge Planlama Yazıları*. İlhan Tekeli Toplu Eserler 2, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tekeli, İ. (2009). *Akılcı Planlamadan, Bir Demokrasi Projesi Olarak Planlamaya*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İlhan Tekeli Toplu Eserler-7.
- Tekeli, İ. (2010). Sanayi toplumu için sanayi yazıları. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tekeli, İ. (2023). Açık Planlamaya Doğru. Ankara: *İdeal Kent Yayınları*.
- Tonak, H. (2003). *İki Köprü Arası*. Osmangazi Belediyesi Yayınları.
- Toprak, Z. (1999). "Jön Türk Devriminin Görselleşmesi – 10 Temmuz Bursa Sergisi-1909," *Tombak*, sayı 29, s. 72-82
- Touraine, A. (2010). *Modernliğin Eleştirisi*. (Çev. H. Tufan). İstanbul: YKY Yayınları.
- Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, C.1, Ankara, 1998, s. 516.
- Turan, G., & Ödekan, A. (2009). "Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Yerli Malı Kavramı ve Yerli İstanbul Malı Sergileri / The Idea of Domestic Products and İstanbul Domestic Products Exhibitions During the Early Republican Period in Turkey", *itüdergisi/b sosyal bilimler*, 6, p. 15-26. Erişim Adresi: http://itudergi.itu.edu.tr/index.php/itudergisi_b/article/viewFile/1093/1082. Son Erişim Tarihi: 20.10.2023.
- Uzuner, E., & Kahraman, M. E. (2022). Bursa'da Kültür ve Sanat Etkinliklerinin Gelişim Süreci. *Kültürel Miras Araştırmaları*, 3(2), 65-77. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2427378>. Son Erişim Tarihi: 16.12.2024.
- Üner, Ş. (2016). *Merinos Tekstil ve Sanayi Müzesi envanteri*. (Yüksek Lisans Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Antalya.
- Varlı, A. ve Koraltürk, M. (2010). II. Meşrutiyet'ten Erken Cumhuriyet'e Milli İktisadın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.IX, S.20-21, 127-142.
- Venturi, R. (2005). *Mimarlıkta karmaşıklık ve çelişki*. Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı yayınları.
- Yaşar, O. (2013). Türkiye'de Otomotiv Ana ve Yan Sanayi ve Marmara Bölgesi'nde Kümelenme. *Electronic Turkish Studies*, 8(6).
- Yaşar, Y., & Yenimahalleli Yaşar, G. (2015). Neoliberal Küreselleşme ve Sosyal Politikada Dönüşüm / *Neoliberal Globalisation and Transformations in Social Policy*. *Mülkiye Dergisi*, 36(1-274), 63-92. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/46>. Son Erişim Tarihi: 24.01.2024.
- Yıldırım, N. (2020). *Endüstri Mirası Alanları ve Tarihi Kentsel Peyzaj (HUL) İlişkisi, Bursa Merinos Tekstil Fabrikası ve İzmit SEKA Kâğıt Fabrikası Örneği* (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi).
- Yulu, A., & Doldur, H. (2018). Türkiye'de Otomotiv Sanayisinin Mekânsal Dağılışı. *International Journal of Geography and Geography Education*, 38, 218-233. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/500799>. Son Erişim Tarihi: 15.04.2024.
- Zeybekoğlu, S. (2002). *Erken Cumhuriyet Dönemi Sanayi Komplekslerinin Mekânsal Analizi: Nazilli, Kayseri, Bursa ve Eskişehir Örnekleri*. (Yüksek Lisans Tezi). Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Bursa.
- Zizek, S. (2013). *Ahir Zamanlarda Yaşarken*. (Çev. E. Ünal). İstanbul: Metis Yayınları.

- URL-1. <https://beykoz kundura.com/kundura-hafiza>. Erişim Tarihi: 26.07.2023.
- URL-2. <https://markut.net/sayi-4/sumerbank-fabrika-yatirim-ekonomi-tasarim/>. Erişim Tarihi: 12.05.2023.
- URL-3. <http://dergi.mo.org.tr/dergiler/2/124/1423.pdf>. Erişim Tarihi: 10.04.2024.
- URL-4. <http://dergi.mo.org.tr/dergiler/2/38/326.pdf>. Erişim Tarihi: 10.04.2024.
- URL-5. <https://www.newlanark.org/about-new-lanark/buildings/173-industrial-buildings>. Erişim Tarihi: 26.07.2023.
- URL-6. <https://digitalcollections.nypl.org/items/04b21590-06de-0132-b099-58d385a7bbd0>. Erişim Tarihi: 12.05.2023.
- URL-7. <https://www.ugentmemorie.be/artikel/batavia>. Erişim Tarihi: 12.05.2023.
- URL-8. <https://www.industriemuseum.be/nl/collectie-item/vieze-goten-en-verborgen-gevels-drie-eeuwen-gentse-beluiiken>. Erişim Tarihi: 09.07.2023.
- URL-9. <https://www.englandthisway.com/places/saltaire.php>. Erişim Tarihi: 09.07.2023.
- URL-10. <https://anticap.files.wordpress.com/2010/12/pulfig4.jpg>. Erişim Tarihi: 18.04.2024.
- URL-11. <https://www.pessac.fr/a-decouvrir/tourisme-patrimoine/cite-fruges-le-corbusier-539.html>. Erişim Tarihi: 09.07.2023.
- URL-12. <http://www.dergibursa.com.tr/dunyaya-dokunan-bir-ask/krep-keriman-cumhuriyet-17-agustos-1932/>. Erişim Tarihi: 26.04.2024.
- URL-13. <https://www.medyarenault.com/basin-bulteni/oyak-renault-otomobil-fabrikalari/>. Erişim Tarihi: 26.07.2023.
- URL-14. https://www.bursa.bel.tr/yayinlar_pdf_viewer?id=2509. Erişim Tarihi: 25.04.2023.
- URL-15. <https://www.oyak-renault.com/tarihce/> (Erişim Tarihi: 12.02.2024).
- URL-16. [https://www.dosab.org.tr/Detay/138/#prettyPhoto\[gallery2\]/3/](https://www.dosab.org.tr/Detay/138/#prettyPhoto[gallery2]/3/). Erişim Tarihi: 12.02.2024.
- URL-17. <https://www.eskigaste.com/1988-dogan-ve-sahinler-mercedes-gibi/>. Erişim Tarihi: 26.01.2024.
- URL-18. https://www.bosb.org.tr/bosb-galeri-47-hava_fotograflari.html. Erişim Tarihi: 20.04.2024.

EKLER

EK 1

Ek Çizelge 1.1.

Zaman Çizelgesi

Tez çalışması kapsamında ele alınan zaman çizelgesi

Tarih/ Tarihsel aralık;	Olay;	Açıklama
3 Kasım 1839	Tanzimat Fermanı	İngiliz-Osmanlı Ticaret S..İngiltere' nin dış Pazar gereksinimini Osmanlı' da karşılama arzusu ile ilgili düzenlemeler
1860' dan itibaren	Limanların örgütlenmesi, dış ticaret; kent mekanlarındaki örgütlenmeyi tamamen dönüştürebilir	
1909	Bursa Sanayi Komisyonu (Gümrük vergisi kalkmalı, sanayi ile ilgili sergiler açılmalıdır;	
1909	Bursa Sanayi Sergisi bu program dahilinde açılmıştır(Padişah Melmet V. Resat)	
1866	Esnaf şirketlerinin kurulması	
1869	Saffet Paşa'nın bir eğitim reformu (Maarif-i Umumiye Nizamnamesi)	Sultan Abdülaziz döneminde(1861 -1876) nafta vekili İbrahim Edhem Paşa' ya sipariş edilmiştir. 1873 Uluslararası Viyana Sergisi' ne katılmak için hazırlanmış ve 3 dilde yazılmıştır. (Osmanlıca, Fransızca, Almanca)(Bozdoğan s.43). Bursa, Yeşil Camii de metinde yer alan mimari yapılardan biridir.
1873	Usul-i imari Osmanî' nin yazılması. (Osmanlı İmp. İlk kuramsal mimarlık kitabı)	
1883	Osman Hamdi Bey misivatifile Shayi-i Nefise Mekteb-i Alişi kurulmuştur. II. Meşrutiyet dönemi; Osmanlı imparatorluğu' nun son yıllarda Avrupa' da eğitim görmüş Jon Türklerini iktidara getiren meşrutiyet	
24 Temmuz 1908	5 Kasım 1922	
23 Temmuz 13 Eylül 1909	Bursa Sergisi	
1912-1913	Balkan Savaşları	
Osmanlı Devleti, 1913 yılında	"Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı" adı altında bir yasa çıkarmıştır.	
1913		
1918	İzmir Enternasyonal Fuarı açılıyor.	
8-Tem-20		
10-Eyl-20	Bursa' nın Yunan işgali	
5-Kas-22	II. Meşrutiyet dönemi sonu...	
Tarih/ Tarihsel aralık;	Olay;	Açıklama
17 Şubat- 4 Mart 1923	İzmir İktisat Kongresi	
24-Tem-23	Lozan Barış Antlaşması	

Ek Çizelge 1.1.

Tez çalışması kapsamında ele alınan zaman çizelgesi (devam)

13-Eki-23	Ankara'nın başkent ilan edilmesi	
29-Eki-23	Cumhuriyet'in İlanı	
19-Oca-24	İstanbul Millî Türk Ticaret Kongresi (Kamuoyu)	İş Bankası Umum Müdürü Celal Bayar İktisat Vekaleti görevine geliyor ve her 2 kuruluş; 3 Haziran 1933 tarihli 2262 sayılı kanunla kurulan ve 11 Temmuz 1933 tarihinde faaliyete geçirilen Sümerbank' a devrediliyor.
19-Nis-25	SMB'nin işletmecilik görevi: Devlet Sanayi Ofisi (2058 sayılı kanun)	
19-Nis-25	SMB'nin bankacılık görevi: Sanayi Kredi Bankası (2064 sayılı kanun)	
22-Nis-25	Ticaret ve Sanayi Odaları Kanunu	1 Ekim 1925;İpek-İş Fabrikası'nın açılması
4-Eki-26	Ticaret Kanunu	
28-May-27	1055 sayılı Tesvik- i Sanayi Kanunu	Osmanlı döneminden kalan 1913 tarihli aynı adlı kanunun, ülke çıkarları doğrultusunda genişletilerek değiştirilmiştir.
1928	Uluslararası Modern Mimarlık Kongresi (CIAM)	
16-Oca-28	İktisat Vekaleti'nin Kuruluş Kanunu	
18-Ara-29	Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin kurulması	Cemiyet 1931 yılında Türkiye'nin Budapeşte Uluslararası Sergi vurgusu
22-Nis-30	Sanayi Kongresi	1930 Sanayi Kongresi
3-Tem-32	Devlet Sanayi Ofisi Kanunu	1931 Ziraat Kongresi
7 Temuz 1932	Türkiye Sanayi Kredi Bankası Kanunu	1933 Millî İktisat Sergisi
1932	Halkevi Teşkilatı'nın kurulması	1936 İlk fotoğraf sergisi- Ankara Sergi Evi
1933	Sanayi ve Maadin Bankası'nın ayrılması; Devlet Sanayi Ofisi, Türkiye Sanayi Bankası (bankacılık ve işletmecilik birbirinden ayrılır.)	1937 Sanayi Sergisi
3-Haz-33	Sümerbank Kuruluş Kanunu "Bir İktisadi Devlet Teşekkülü" olarak (2262 sayılı kanun)	
Tarih/ Tarihsel aralık;	Olay;	
SSCB -1. Beş yıllık Sanayi Planı(Sümerbank' ın yasayla genel hatlı görev alanlarının tanımlanması)		
17-Nis-34	Sümerbank Merinos Yünlü Sanayi Müessesesi'nin kurulması	
2-Şub-35	Sümerbank Merinos Yünlü Sanayi Müessesesi'nin kurulması	
1936	2. 5 Yıllık Kalkınma Planı	
17-Haz-38	İDT yasası İktisat Devlet Teşekkülü haline gelir. (3460 sayılı kanun-İDT yasası İktisat Devlet Teşekkülü)	

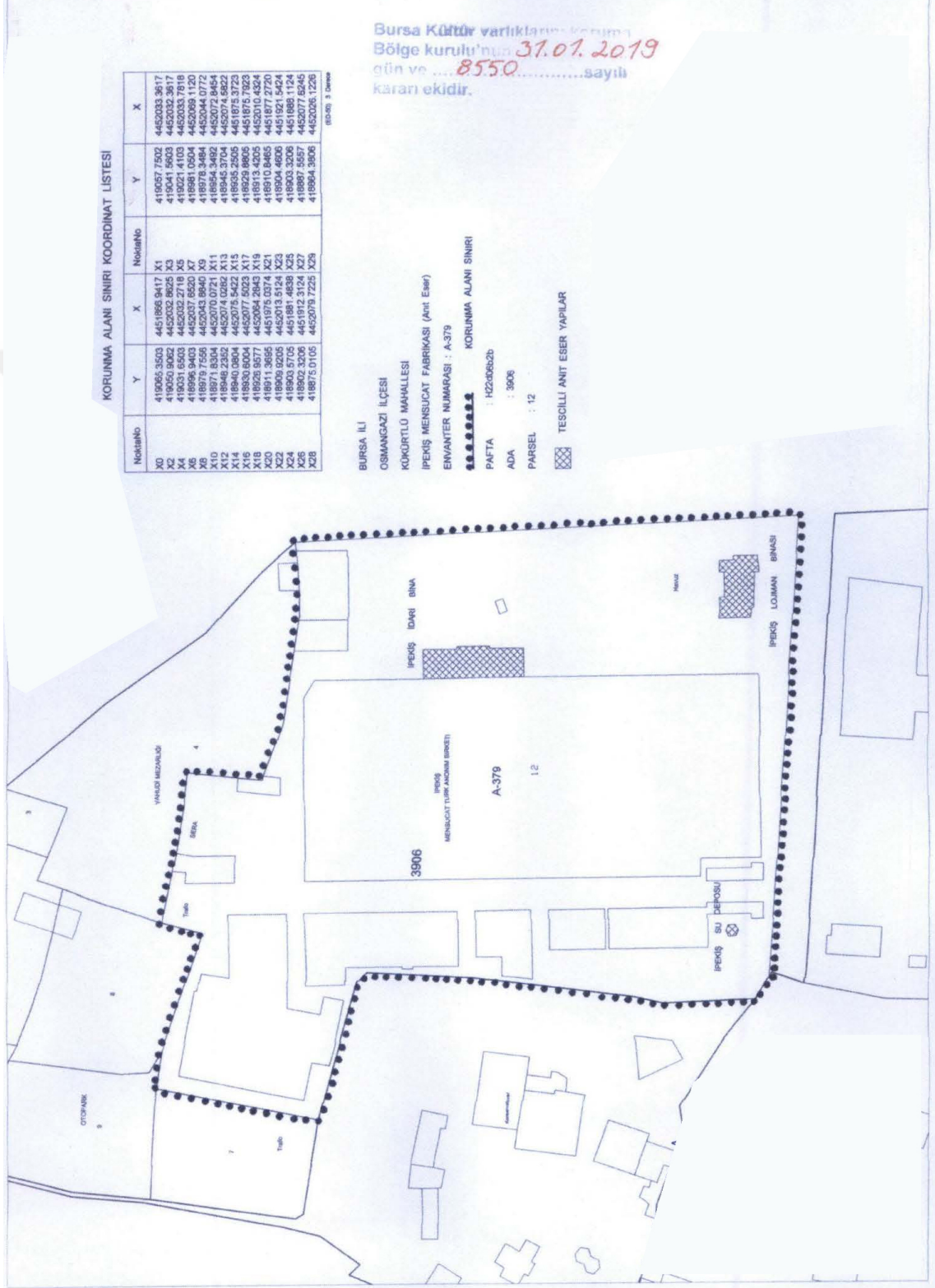
Ek Çizelge 1.1.

Tez çalışması kapsamında ele alınan zaman çizelgesi (devam)

1 Eylül 1939	
2 Eylül 1945	2. Dünya Savaşı
29-Nis-45	Çok partili sisteme geçiş (popülist modernite dönemi;İlhan Tekeli)
30-Nis-48	İktisadi Kalkınma Planı-Süleyman Vahner; Marshall Planı Kapsamı
14-May-61	Bursa OSB' nin kurulması
1963-1967	Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı
4-Ara-69	Oyak- Renault Fabrikası'nın kurulması
12-Şub-71	Tofaş'ın kurulması
1968-1972	İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı
1973-1977	Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı
1979-1983	Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı
1970-1980	Özal ve Demirel dönemi; "işçi" sınıfını ayırma düşüncesi
1985-1989	1050 Konutlar; Gecekondulaşmayı engelleme misyonu
1990-1994	Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı
1996-2000	Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı
2001-2005	Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı
2007-2013	Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı
2014-2018	Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı
2019-2023	Onuncu Kalkınma Planı
	On Birinci Kalkınma Planı

EK 2**İpekiş Fabrikası Kadastro Paftası**

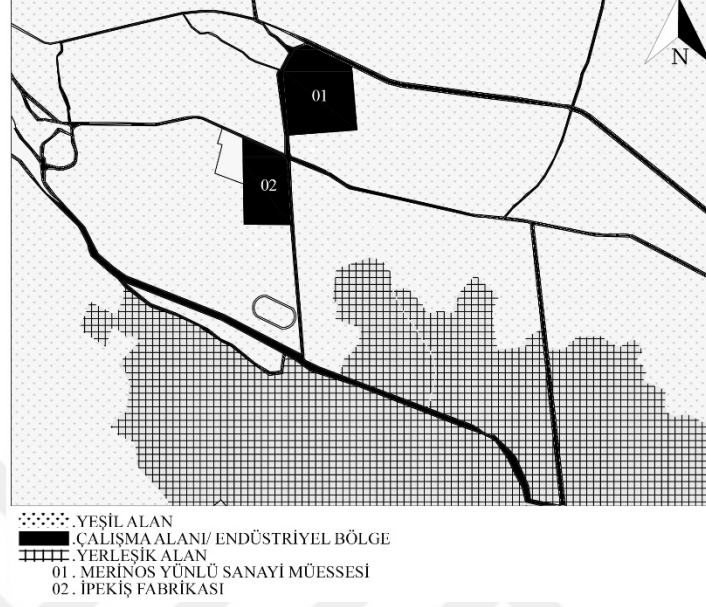
Ek Şekil 2.1. Bursa Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 31.01.2019 gün ve 8550 sayılı kararı eki kadastro paftası



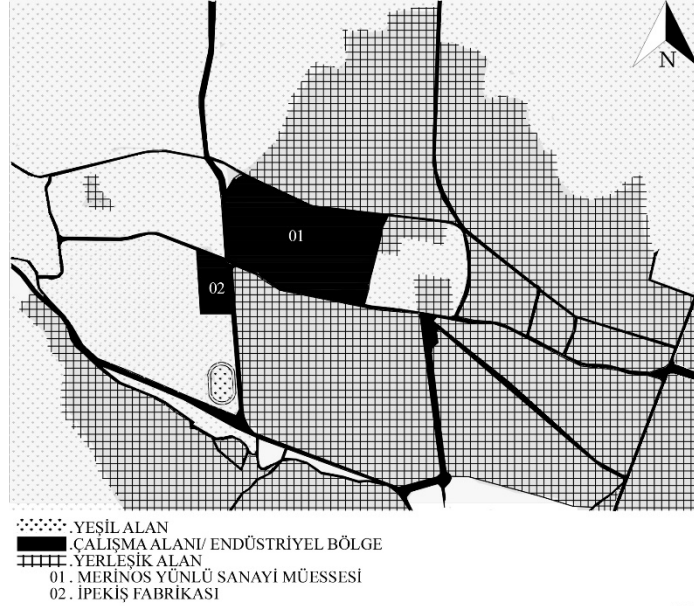
EK 3**Ek Çizelge 3.1.**

Yıllara göre kentsel gelişim şemaları

1939-2002 yılları arasında Merinos ve İpekiş Fabrikaları ve yakın çevresinin şematik gösterimi.

1939

1939 yılında Merinos ve İpekiş Fabrikaları ve yakın çevresinin şematik gösterimi. 1939 yılına ait hava fotoğrafından uyarlanmıştır.

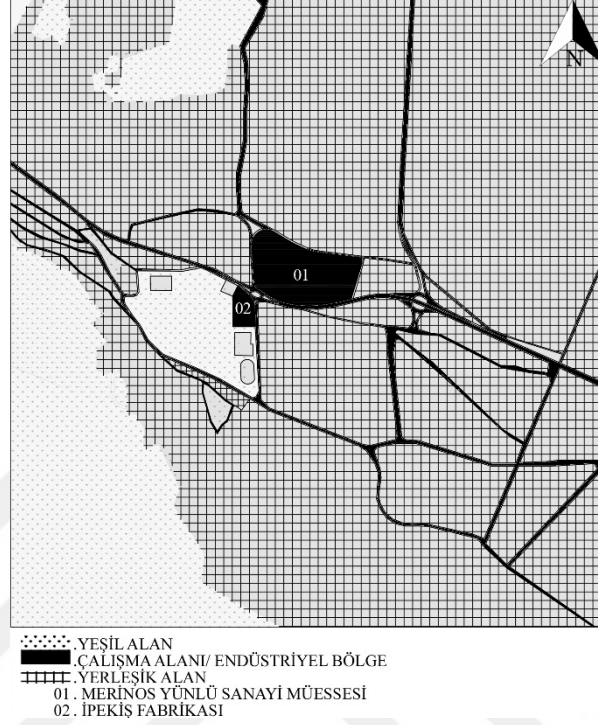
1971

1971 yılında Merinos ve İpekiş Fabrikaları ve yakın çevresinin şematik gösterimi. 1971 yılına ait hava fotoğrafından uyarlanmıştır.

Ek Çizelge 3.1.

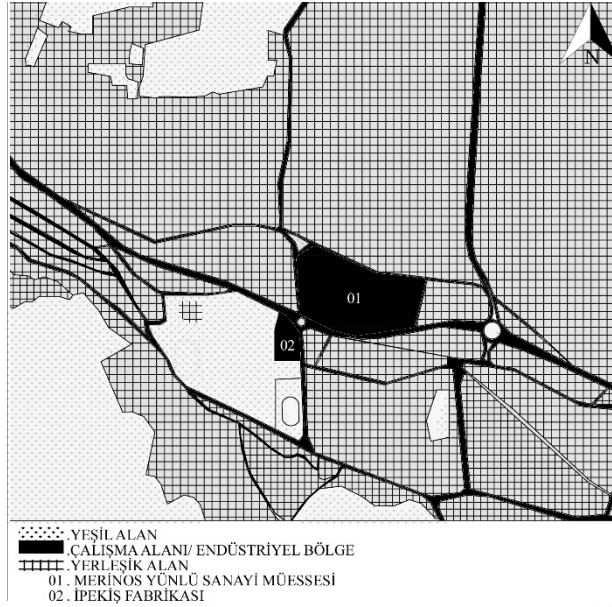
1939-2002 yılları arasında Merinos ve İpekiş Fabrikaları ve yakın çevresinin şematik gösterimi (devam)

1996



Şekil . 1996 yılında Merinos ve İpekiş Fabrikaları ve yakın çevresinin şematik gösterimi. 1996 yılına ait hava fotoğrafından uyarlanmıştır.

2002

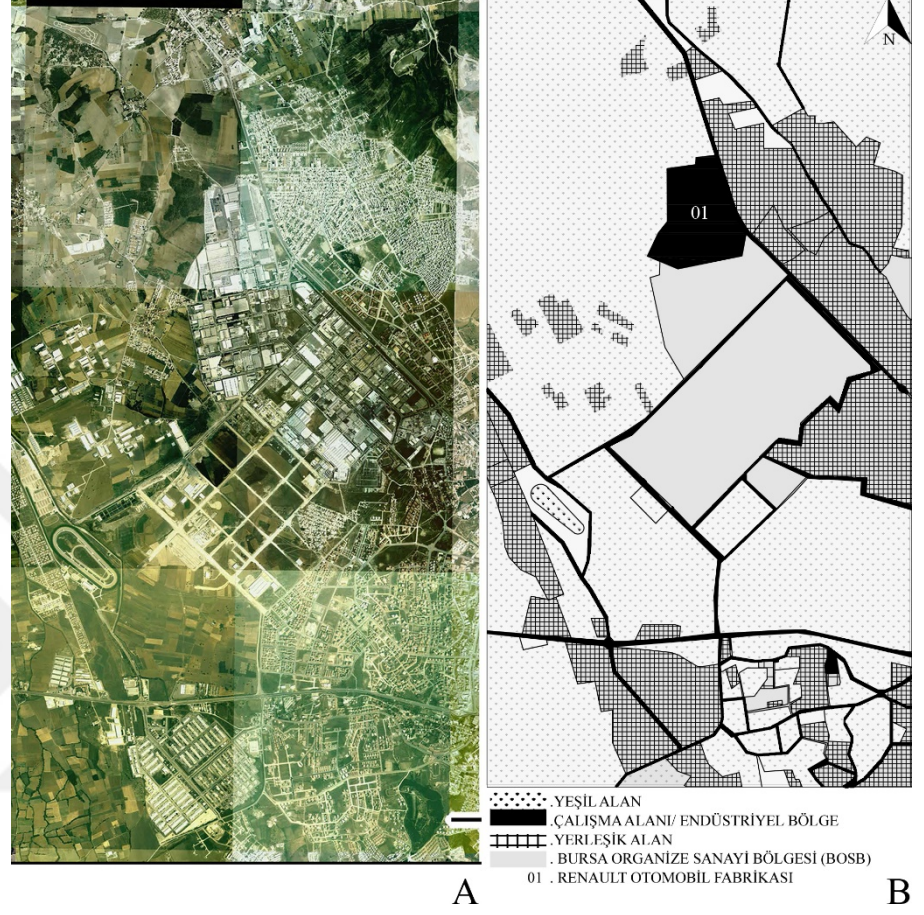


Şekil . 2002 yılında Merinos ve İpekiş Fabrikaları ve yakın çevresinin şematik gösterimi. 2002 yılına ait hava fotoğrafından uyarlanmıştır.

Ek Çizelge 3.2.

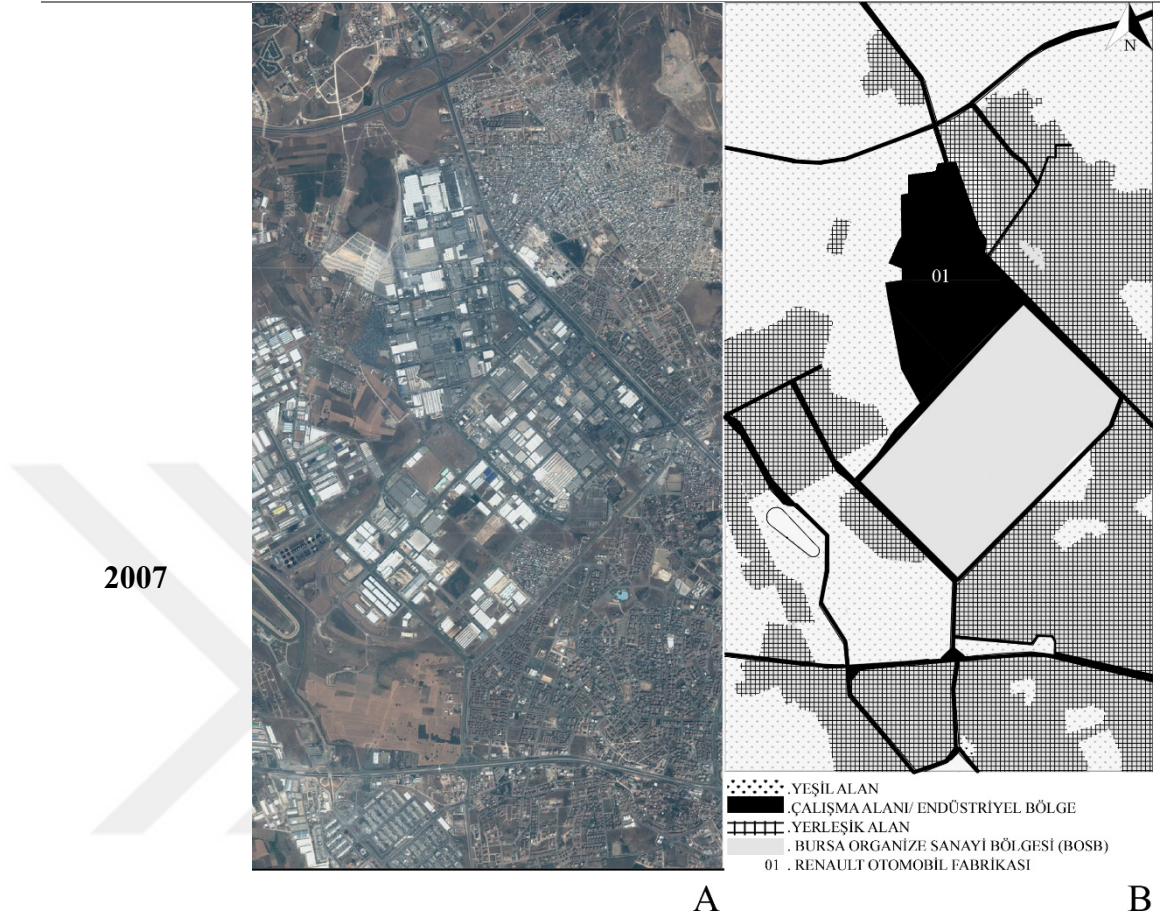
1996-2007 yılları arasında Renault Otomobil Fabrikası ve yakın çevresinin şematik gösterimi

1996



Renault Otomobil Fabrikası ve yakın çevresi. **A)** 1996 yılında Renault Otomobil Fabrikaları ve yakın çevresinin hava fotoğrafı (Bursa Büyükşehir Belediyesi Arşivi) **B)** 1996 yılında Renault Otomobil Fabrikaları ve yakın çevresinin şematik gösterimi. 1996 yılına ait hava fotoğrafından uyarlanmıştır

Ek Çizelge 3.2. 1996-2007 yılları arasında Renault Otomobil Fabrikası ve yakın çevresinin şematik gösterimi (devam)

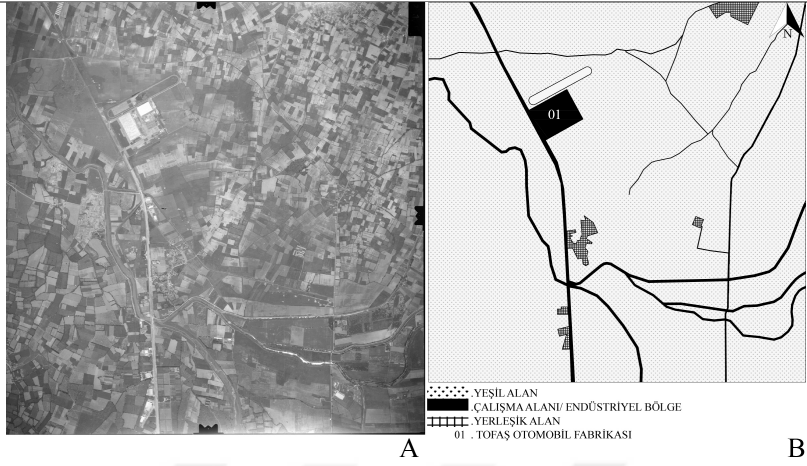


Renault Otomobil Fabrikası ve yakın çevresi. **A)** 2007 yılında Renault Otomobil Fabrikaları ve yakın çevresinin hava fotoğrafı (Bursa Büyükşehir Belediyesi Arşivi) **B)** 2007 yılında Renault Otomobil Fabrikaları ve yakın çevresinin şematik gösterimi. 2007 yılına ait hava fotoğrafından uyarlanmıştır

Ek Çizelge 3.3.

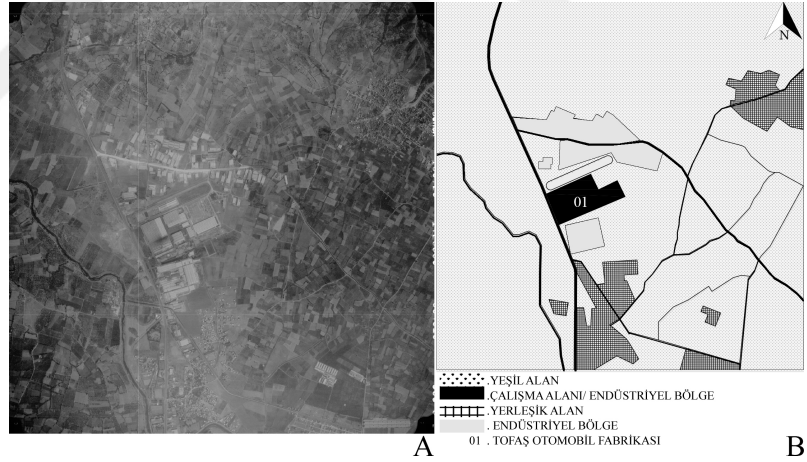
1975-2006 yılları arasında Tofaş Otomobil Fabrikası ve yakın çevresinin şematik gösterimi

1975



Tofaş Otomobil Fabrikası ve yakın çevresi **A)** 1975 yılında Tofaş Otomobil Fabrikası ve yakın çevresinin hava fotoğrafı (Harita Genel Müdürlüğü tarafından üretilmiştir) **B)** 1975 yılında Tofaş Otomobil Fabrikası ve yakın çevresinin şematik gösterimi. 1975 yılına ait hava fotoğrafından uyarlanmıştır

1989

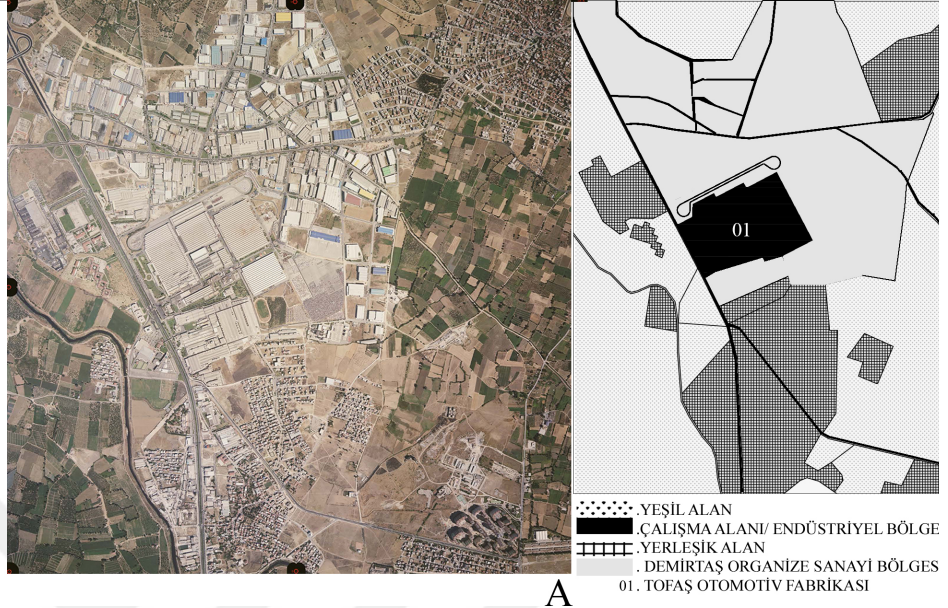


Tofaş Otomobil Fabrikası ve yakın çevresi **A)** 1989 yılında Tofaş Otomobil Fabrikası ve yakın çevresinin hava fotoğrafı (Harita Genel Müdürlüğü tarafından üretilmiştir) **B)** 1989 yılında Tofaş Otomobil Fabrikası ve yakın çevresinin şematik gösterimi. 1989 yılına ait hava fotoğrafından uyarlanmıştır

Ek Çizelge 3.3.

1975-2006 yılları arasında Tofaş Otomobil Fabrikası ve yakın çevresinin şematik gösterimi (devam)

2006

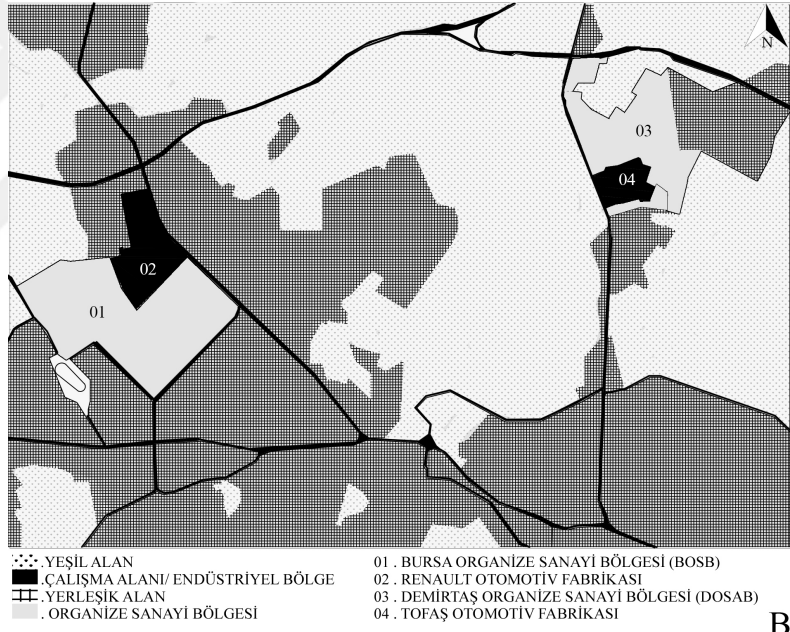
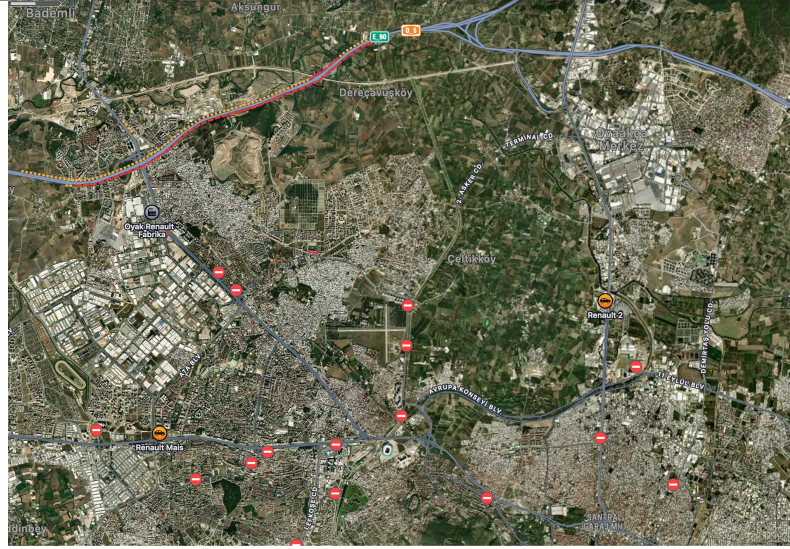


Tofaş Otomobil Fabrikası ve yakın çevresi **A)** 2006 yılında Tofaş Otomobil Fabrikası ve yakın çevresinin hava fotoğrafı (Harita Genel Müdürlüğü tarafından üretilmiştir) **B)** 2006 yılında Tofaş Otomobil Fabrikası ve yakın çevresinin şematik gösterimi. 2006 yılına ait hava fotoğrafından uyarlanmıştır

Ek Çizelge 3.3.

1975-2006 yılları arasında Tofaş Otomobil Fabrikası ve yakın çevresinin şematik gösterimi (devam)

2023



Bursa Renault Otomobil Fabrikası ve Tofaş Otomobil Fabrikası yakın çevresi **A)** 2023 yılında Renault ve Tofaş Otomobil Fabrikaları ve yakın çevresinin hava fotoğrafı **B)** 2023 yılında Renault ve Tofaş Otomobil Fabrikaları ve yakın çevresinin şematik gösterimi. 2023 yılına ait hava fotoğrafından uyarlanmıştır